

Vykypěl, Bohumil

Tituli Slavici

In: Vykypěl, Bohumil. *Studie k šlechtickým titulům v germánských, slovanských a baltských jazycích : etymologie jako pomocná věda historická*. Vyd. 1. V Brně: Masarykova universita, 2004, pp. 88-180

ISBN 8021033770

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/123469>

Access Date: 29. 11. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

Tituli Slavicí

I. Rex

A. *cěsar'ь & *korl'ь

*cěsar'ь

Dějiny státu, který vytvořili Římané, lze s určitým zjednodušením rozdělit na tři období: královské, republikánské a císařské. V posledním období se Římanům podařilo vytvořit ideu, která přetrvala i faktický zánik jejich státu: ideu imperia Romana. Pojem císaře se pak vztahuje na toho, kdo stojí v čele tohoto imperia.

Ke Slovanům se tato idea dostává v různých dobách a různými cestami v různých svých modifikacích, jimž pak zčásti odpovídají i různé významy jednotlivých výrazů.

Za přímé dědictví nejstarší vrstvy přejetí lze považovat následující výrazy: stč. *ciesar*, č. *císař*, stp. p. *cesarz*, sln. *césar*, ch. *cěsar*, stsl. csl. *cěsar'ь*, str. *цѣсарь*. Na základě těchto výrazů je možno rekonstruovat psl. *cěsar'ь. Posledním pramenem tohoto výrazu je zjevně lat. *Caesar*, otázkou však je, jakými cestami se lat. výraz ke Slovanům dostal. Proti sobě stojí dva názory. Jedni počítají s gót. (resp. germ.) prostřednictvím (v. Vasmer 1953–58: III, 283 s liter.). Druzí myslí na přímé přejetí z lat. (Romansky 1909: 97n, 1929: 128, Mladenov 1909: 138, Jireček 1910: 450, Skok 1971–74: I, 259; sr. i Jelinek 1929: 125n). Osamělý je Birkenmajer (1938: 138n), který se domníval, že sl. výraz byl přejat z ř. *καίσαρ*.

Nejsnazší je předpoklad, že zdrojem přejetí psl. *cěsar'ь byl výraz s diftongem *ai* v první slabice. Z tohoto hlediska je pak pravděpodobnější germ. prostřednictvím než přímé přejetí z lat. *Caesar*: před pol. 6. stol. nelze předpokládat přímý kontakt Slovanů s Římany ani s Řeky a v 6. stol. bylo jak lat. *ae*, tak ř. *ai* už nepochybně monoftongizováno (sr. Leumann 1963: 75, Schwyzer 1953: 194–196). Kdyby bylo zdrojem přejetí lid. lat. *cěsar [kěsar], a to před 1. sl. palatalizací velár, čekali bychom, že první slabika sl. výrazu bude mít podobu *ča*.

Poněkud složitější je alternativní výklad předpokládající přejetí lid. lat. *cěsar v době po ukončení sl. monoftongizace a před koncem 2. sl. palatalizace velár: otevřené lid. lat. *ē* (< *ae*) bylo substituováno sl., rovněž otevřeným, *ě* (< *ē*) a počáteční *k* se pak během 2. palatalizace regulérně změnilo v *c*. Není též

zcela jisté, zda lze lid. lat. **cēsar* na Balkáně v 6., příp. v následujících stolecích přepisovat význam ‚císař, vládce římské říše‘, jak to činí zastánci přímého přejetí, předpokládajíce, že v lidovém úzu se zde byzantský panovník nazýval lat. *caesar* a ř. *καῖσαρ*. Rum. a alb., které by měly být právě pokračováním lidového, neoficiálního úzu, mají *împărat* a *mbret* < lat. *imperātor*. Pokud jde o ř. *καῖσαρ*, platí zde stejné fonologické potíže, jako u přejetí z lat.; naopak po sémantické stránce ř. slovo vyhovuje, jsouc pojmenováním hlavy římské říše (oficiálně bylo nahrazeno výrazem *βασιλεύς* až r. 629).

Otázkou je význam psl. **cēsar’b*. To souvisí s datací přejetí: bylo-li slovo přejato po zániku západořímské říše, je pravděpodobné, že označovalo pouze vládce východořímské (byzantské) říše.

Další otázkou je zakončení sl. výrazu: čekalo by se *-*orb*. Nejjednodušší je výklad, který zde vidí vliv sl. sufixu nomin agentis *-ar’b* (v. Kiparsky 1934: 195, Mareš 1969: 63); vlivem germ. sufixů *-ere*, resp. *-ari* s touž funkcí lze vysvětlit i stangl. *cāsere* a stsev. *keisari*. Stender-Petersen (1927a: 351, 488) se domníval, že sl. výraz byl přejat z gót. **kaisāreis*, nedoložené variantní (lidové) podoby gót. *kaisar*. Skok (1971–74: I, 259) vychází z lid. lat. **cēsāriu-*. Podobně Vaillant (1950–74: II, 598) předpokládá kontaminaci subst. **cēsorb* s adj. **cs̄sar’b* < lid. lat. *cēsariu-* (< lat. *caesareus*).

K nejstarší vrstvě přejetí jsou vztahovány i kontrahované podoby: csl. *car’b*, str. r. *чарь*, ukr. br. b. srb. *чар*. Tyto výrazy snad zpočátku představovaly jakési hovorové varianty výchozího **cēsar’b*, postupně však mezi pravoslavnými Slovany převládly a staly se tam i pojmenováním domácích reálií. Střední článek vidí někteří v *cs̄sar’b*: *cēsar’b* > *cs̄sar’b* > *csar’b* > *car’b* (v. Meillet 1902–05: I, 110, 184, Vasmer 1953–58: III, 283, Mańczak 1977: 46 ad.). Forma *cs̄sar’b* je několikrát doložena v r.-csl. památkách (v. Sreznevskij 1893–1906: III, 1461n, Miklosich 1862–65: 1109) – není však jisté, zda *b* reflektuje skutečný jer, nebo je tato forma „wohl nur Schreibung für *чарь*“, jak myslél Berneker (1908–13: 127). Z abreviatur s nadepsaným *s* nelze na *cs̄sar’b* usuzovat.

V těchto souvislostech se pak rovněž jeví jako nejisté spatřovat v uvedených výrazech odraz druhé vlny přejetí (jak to činí Skok 1971–74: I, 259, Vaillant 1950–74: II, 598, Sławski 1974: II, 83), a to z lid. lat. adj. **cēsāriu-*: předpřízvukové lat. *ae* mělo dát v lid. lat. zavřené *ε* (na rozdíl od přízvukového *ae*, které dalo otevřené *ε̄*) a to bylo ve sl. adaptováno pomocí *b* (sr. lat. *graecus* > lid. lat. *gr̄ecus* > psl. **gr̄ěk̄b* > stč. *hr̄ěk* ad. vs. lat. *graeciscus* > lid. lat. **gr̄ec̄escus* > sl. **gr̄ěk̄b* > stsl. *gr̄č̄in̄b*; sr. Skok 1954). Simeonov (1968: 128n) se domníval, že střídnice lat. *ae* zavřeným *ε* je thrákolat. (a nesouvisí tedy s přízvukem): lat. *Caesareus*, *Graecus* > lid. lat. **cs̄sar-*, **gr̄čk-* > psl. **cēsar’b*, **gr̄ěk̄b* (přejato před 2. sl. palatalizací velár, před ztrátou kvantity u otevřeného *e* v lat. a před románskou palatalizací *K + eli*, tzn. v 6.-7. stol.) vs. lat. *Caesareus*, *Graecus* > thrákolat. **cesar-*, **gr̄ek-* > balkánskosl. *cs̄sar’b*, *gr̄ěk̄b*.

Na druhou stranu by domněnka, že *car' b* < *цъsar' b* představuje druhou vrstvu přejetí, a to nejspíš z balkánsko-románského pramene, mohla vysvětlivat, proč se tato podoba uplatnila jen u pravoslavných Slovanů (z balk.-rom. do srb. a b. a odtud s csl. na Rus). U západních Slovanů pojmenovávají kratší varianty (p. č. luž. *car*, slk. *cár*) cizí, pravoslavné slovanské (bulharské, srbské nebo ruské) panovníky a jsou to zjevně pozdější přejetí; luž. *car* může být i z něm. *Zar*. Méně zjevná je situace v ch.: RSHJ (I, 755–757) pro *car* ve významu ‚císař‘ (tedy nejen bulharský nebo ruský) uvádí doklady od katolických autorů, ovšem až od 2. pol. 16 stol. a i potom jsou poměrně řídké, naopak častější je *cesar* (doklady v RHSJ s.v. jsou vesměs z ch. oblastí). Sln. *câr* platí o ruském, bulharském příp. srbském panovníkovi, ale ve starším jazyce jsou i ojedinělé doklady na význam ‚císař‘ (v. Pleteršnik 1894–95: I, 75). Naopak u východních Slovanů označují cizí realie delší varianty, které jsou zde zjevně mladší: r. *цѣсарь*, ukr. *цѣсар*, br. *цѣсар* platí o starověkém císaři nebo i o německém císaři; jediný (st)srb. doklad, který uvádí RHSJ (I, 772a), se vztahuje na římskoněmeckého císaře.

Další, mladší vrstvu představují stsl. *k'esar' b*, *k'esarь*, kterými se v Novém zákoně překládá ř. *καῖσαρ* (jsou doloženy i deriváty: *k'esarovъ*, *k'esarjevъ* ‚císařův‘; v SJS: II, 21n). Z csl. pak pocházejí výrazy v pravoslavných sl. jazycích překládající rovněž novozákoní *καῖσαρ*: b. br. ukr. *кѣсар*, r. *кѣсарь*. O něco složitější je situace v srb.: srb.-csl. *kjesarь* platí o starořímském císaři (v. RHSJ: II, 134, Miklosich 1862–65: 286); z csl. je pak srb. starší a arch. *ћесар* (Vuk 1935: 784, Brodnjak 1993: 74, RSHJ l.c.; *ć* < *kj*, sr. Skok 1971–74: I, 258⁶⁵), užívané ovšem o německém nebo rakouském císaři; stsrb. *кесар* jako označení oblastního správce zavedl po reformě svého dvora a státní správy srbský král Štěpán Dušan Veliký (1331–1355), sr. RHSJ (II, 133n), RSKNJ (IX, 434n) – zde jde spíše o přímé nové přejetí stř. *καῖσαρ*.

Ještě mladší přejetí jsou plb. *čajzar* < střdn. *keyser* (v. Olesch 1983–87: III, 1263) a luž. *kejzor* < střhn. *keiser* (v. Schuster-Šewc 1978–89: I, 517n) a také sln. st. dial. *kājzar* < střhn. *keiser* (v. Striedter-Temps 1963: 143). Zde se ovšem nejedná o přejetí nové modifikace císařské ideje, nýbrž o přejetí nového výrazu pro již existující představu.

Naopak přejetí nové modifikace ideje císaře představují sln. *kájzer*, srboch. (srb.?) *kājser*, b. r. ukr. br. *каўзер* ‚německý císař (po r. 1870)‘. Tyto výrazy mají však v lexiku uvedených jazyků cizího slova, jsou stylisticky příznakové.

O vývoji obsahu pojmu císař a římská říše se mluvílo už výše v prvním dodatku k čtvrtému oddílu části zabývající se germánskými tituly. Nejdůležitější snad je skutečnost, že římská říše byla po celý západní i východní středověk vzorem jako vrchol dosažitelné moci. To se ostatně odráží už v představě, že

⁶⁵ Srb. *kj*-odpovídá střb. (17. stol) *кѣсарь* (v. BER: II, 341).

imperium Romanum je ze čtyř světových říší poslední a věčnou, a to v tom smyslu, že má existovat, dokud nerozšíří evangelium (křesťanství) ke všem národům (tato idea se objevuje už u Eusebia a Hieronyma a rozvedli ji Augustinus, *De civ. Dei* XX, 23, a zejména Orosius, *Hist. adv. pag.* II, 3 a VI, 1)⁶⁶. Po rozdělení říše existují dva způsoby realizace imperia Romana a imperatoria. Východořímský císař se zpočátku řecky nazývá *καίσαρ*, ale v roce 629 se titulatura změní: napříště je byzantský císař *βασιλεύς, βασιλεύς τῶν Ρωμαίων* (sr. rozsáhle k této změně, jejím příčinám a okolnostem Chrysos 1978). Je to výraz modifikace obsahu pojmu (či přesněji výraz zakončení této modifikace) – císař je sice stále hlavou římské říše, ale struktura jeho moci je jiná: starověkým Římanům by jistě bylo málo pochopitelné, kdyby se jejich vládce nazýval *rex Romanorum*, byla by to otevřená deklarace jejich ne plně svobodného postavení. (Sr. k této problematice ještě Wolfram 1967: 32–39.)

Na Západě nejdříve říše a císařství zanikly pod přívalem germánských kmenů a byly obnoveny až r. 800 poté, co papež Lev III. korunoval franckého krále Karla na císaře. I zde ovšem máme co do činění s transformací obsahu: císařství je začleněno do struktury Západu, jenž je jako celek tvořen právě svou příslušností k římskému biskupovi – papeži; a také císař jako nominální světská hlava tohoto celku odvozuje svou důstojnost od papeže. Tento princip potvrdí svou římskou císařskou korunovací i Ota I. r. 962. V zásadě takto pak existuje císař a římská říše po celý další středověk až do raného novověku. Vedle toho se ovšem jednotlivých výrazů pro císaře někdy užívá i neterminologicky jako metafory mimořádné moci (k tomu v. Stengel 1965: 239–345 s liter.); takový úzus je doložen např. i ve stč.: *DalC 10, 52 s ciesařem Cyrem*, tj. s perským králem Kyrem (sr. Gebauer 1903–16: I, 141). Tato metafora se po zániku Sv. římské říše r. 1804 přemění v nový význam ‚vládce zvláště velké země‘ (hledí se ovšem – jak řečeno už výše – více na rozlohu než na skutečnou moc: i Mexiko či Brazílie budou na čas císařstvími).

Skutečnost, že na Východě císařství, byť se změnou své struktury, trvalo nepřetržitě, měla ovšem nikoli malý vliv na sémantiku výrazů pro císaře. Na Východě je císař teoreticky jediným suverénem (zatímco na Západě je jen zvláštním druhem svrchovaného vládce). Toto došlo svého vyjádření i zmíněnou změnou titulatury, když se byzantský císař začal nazývat *βασιλεύς*. Tak dochází i k tomu, že výrazy pro císaře v jednotlivých jazycích řecko-východního kulturního okruhu začínou přebírat i universálně-suverénní význam řeckého výrazu:

alb. *mbret* < lat. nom. sg. *imperātor* = (po r. 629) ř. *βασιλεύς*, i.e. *rex & imperator*; později, když je nutno rozlišit tyto pojmy, je pro pojem císaře užito jiného výrazu, snad původně substandardního (sr. Meyer 1891: 328, Hamp 1995), totiž výrazu *peranduer*, takže dnes je v alb. *mbret* ‚rex‘ a *peranduer* ‚imperator‘;

rum. st. *împărat* < lat. nom. sg. *imperātor* = (po r. 629) ř. *βασιλεύς*, i.e. *rex & imperator* (takový je úzus ještě v Bibli a v pohádkách, sr. Tiktin 1903–25: II,

⁶⁶ Za pramenné údaje srdečně děkuji dr. Jarmile Bednařkové (Brno).

760n); když je nutno rozlišit tyto pojmy, je pro pojem krále užito jiného výrazu, totiž *crai*, přejetí z jihosl. jazyků: tento výraz označoval právě cizí, západní instituci, resp. také srbského panovníka; ještě později je (v rámci „romanizace“ rumunštiny) užito neologismu *rege*; dnes jsou tedy v rum. archaismus *crai* a neologismus *rege* ‚král‘ a *împărat* ‚císař‘.

Situaci obdobnou situaci rumunské nacházíme jako výsledek i v jazycích pravoslavných Slovanů. Vše má počátek ve stsl. Když byl Konstantin postaven před úkol přeložit J 19, 15 οὐκ ἔχομεν βασιλέα εἰ μὴ Καίσαρα, rozhodl se na základě současného balkánskoslávského úzu. A ten byl takový, že sl. *cěsar’b* označovalo vládce římské říše (tedy jistého speciálního panovníka) – ten se ale v Konstantinově době nazýval ř. *βασιλεύς*. Konstantin se domníval, že *cěsar’b* se rovná ř. *βασιλεύς* i v jeho dalších významech, totiž ve funkci označení svrchovaného vládce (odpovídající významu lat. *rex*) – a na Balkáně tomu tak v pol. 9. stol. i docela dobře mohlo být – a přiřadil tedy sl. *cěsar’b* prvnímu substantivu v uvedené novozákonní větě. Pak ale vyvstal problém, jak přeložit NT *καῖσαρ*: to Konstantin vyřešil tak, že řecké slovo prostě přejal. A výsledek byl následující: *ne imatъ cěsara, tьkьto k’esar’a*.

Toto řešení se pak stalo normou: *cěsar’b* nadále překládalo ř. *βασιλεύς* i mimo novozákonní kontext, zatímco starověký císař se nazývá *k’esar’b*. Nejstarší stsl. památky dodržují ekvivalenci *βασιλεύς* ~ *cěsar’b* a *καῖσαρ* ~ *k’esar’b*; později je však výrazem *cěsar’b* překládáno i ř. *καῖσαρ*. (Sr. SJS: II, 21n, IV, 840n, Kurz 1958: 27–29.)⁶⁷

*korľb

V jazyce Slovanů náležejících k latinské kulturní oblasti odpovídají středověkému pojmu *rex*, jak známo, následující výrazy:

(st)č. *král*, slk. *kráľ*, (st)p. *król*, stdl. *krol* (17. stol., v. Mucke 1891: 35), hl. dl. *kral*, sln. *kráľj*, ch. *kráľj*.

V jazycích Slovanů náležejících k řecké (pravoslavné) kulturní oblasti nacházíme formálně odpovídající výrazy, které však nelze považovat za ekvivalentní střlat. *rex*: str. *κοροль*, r. ukr. *король*, br. *καράλ*, b. *κραλ* platí jen o západních panovnících; srb. *kráľb* platí sice od Stefana Prvovenčaného (1196–1227, korunován kolem r. 1217) i pro srbské panovníky, vždy je však užíváno o konkrétních osobách, které mají tento titul, nikoli tedy v obecném významu, který by odpovídal lat. *rex* nebo ř. *βασιλεύς*, tzn. ‚svrchovaný vládce‘ (k stsrb. dokladům v. RHSJ: V, 450n).

Ve stsl. památkách je odpovídající výraz doložen pouze v Životě Metodějově a vztahuje se zde s největší pravděpodobností na franckého panovníka:

⁶⁷ Dodejme, že v gót. překladu NT se odráží ještě situace před změnou titulatury: překlad J 19, 15 sice dochován není, nicméně jinde platí, že *βασιλεύς* = *βιudans* a *καῖσαρ* = *kaisar* (sr. Streitberg 1919–28: II, 73, 148).

v 9. kap. je doložen nom. sg. *korolb* a gen. sg. *korolja* (psáno *korole*) a v 10. kap. nom. pl. posesivního adj. *koroljevi* – míněn je nejspíš Ludvík Němec (843–876); v 16. kap. nacházíme dat. sg. *korolju* – míněn je asi Karel III. Tlustý (876–887).⁶⁸

Ve světle geografie a sémantiky těchto výrazů se nejpravděpodobnějším zdá výklad, který v nich vidí přejetí z germ. osobního jména *Karl*, a to konkrétně z osobního jména velké postavy západoevropských dějin, Karla Velikého (*742 †814, franckým králem od 771) (tak už Dobrovský v r. 1789, v. Janko 1929: 103; liter. v. ESJS: 357).⁶⁹ Na otázku, proč takto zapůsobilo jméno právě Karla Velikého, lze odpovědět poukazem jednak na to, že Karel Veliký byl tvůrcem nového modelu říše, a jednak také na to, že byl prvním franckým panovníkem, který se dostal do citelného kontaktu se západními Slovy.

Lze si představit, že jména Karla Velikého začali slovanští sousedé francké a později východofrancké říše v 9. stol. užívat jako apelativa označujícího vládce této říše (podobně jako začali v pol. 1. stol. př. Kr. germánští sousedé Římanů užívat Caesarova jména jako označení vládce římské říše⁷⁰) – takový úzus by mohly odrážet doklady z Života Metodějova, tedy památky, jejíž vznik se klade do konce 9. stol. (Sr. i Havlík 1978: 64, 1987: 83, pozn. 196, 1994: 99). Tak se sl. **korl'b* stalo protějškem sthn. *kuni(n)g*, stsas. *kuning* jako vlastního germ. pojmenování panovníků francké a později východofrancké říše: zpočátku si sl. výraz a uvedené germ. výrazy odpovídaly zřejmě právě jen v tomto jednotlivém významu. S tím, jak se část Slovanů postupně začleňovala do latinsko-západního kulturního kontextu, rozšířila se tato ekvivalence i na další významy germ. výrazů a sl. výraz v jazycích této části Slávie se postupně stal výrazem pro západní pojem *rex*, tedy pro pojem suverénního panovníka, odpovídaje tak příslušným výrazům v jednotlivých západoevropských jazycích: stfr. *roi*, stangl. *cyning*, stsev. *konungr* etc. Druhým, paralelním důsledkem zapojení do latinsko-západního prostoru byl posun, který vidíme v sémantice

⁶⁸ Interpretace uvedených dokladů, zejména dokladu v 16. kap. byla předmětem rozsáhlých sporů, my se přikláníme k názoru editorů MMFH (v. MMFH: II, 151n a 160n; sr. také Vašica 1996: 300). Jinak soudí např. Angelov–Kodov (1973: 200, 202, 208, 211). K podobě s plnohlasím v. níže.

⁶⁹ Výjimku zde představuje hl. a dl. *kral*: tento výraz byl přejat z č., a to nejspíš v době panování českých králů na Lužici (sr. Schuster–Šewc 1978–89: II, 662n; český král byl pánem Horní Lužice od r. 1319, Dolní Lužice od r. 1368, a to až do r. 1635, kdy obě Lužice postoupil saskému kurfiřtovi).

⁷⁰ Lit. dial. (žemaitské) st. *valdymieras*, *valdimieras* ‚vládce‘ (v. LKŽ s.v.) je údajně ze jména kyjevského Vladimíra Velikého (*Volodiměr*) (980–1015) (v. Fraenkel 1962–65: II, 1188 s liter.): Bůga (1958–61: I, 343) míní, že se jméno k Litevcům dostalo jotvinským prostřednictvím – r. 983 podle Nestorovy kroniky Vladimír Veliký podnikl velkou výpravu proti Jotvingům. Proti tomuto výkladu se postavil Brückner (1914: 222, pozn. 1): podle něho je lit. slovo neologismus, který rozšířil až Simonas Daukantas (*1793 †1864). LKŽ toto slovo skutečně dokládá až u Daukantových současníků a neuvádí pro ně žádné stlit. doklady, zdá se však málo pravděpodobné, že by neologismus romantických autorů pronikl i do dialektů (a to ještě specificky geograficky vymezených).

tice stč. a stp. kontinuantů psl. **кѣнѣдзь*: pojmenování č. a p. panovníka se stalo ekvivalentem lat. *princeps/dux* a střhn. *vürstel/herzoge*; jinak se chovaly kontinuanty psl. výrazu v luž. a plb. (v. o tom **кѣнѣдзь*). Snaha o získání titulu krále (tj. o uznání oprávněnosti užívat takový titul) byla později výrazem záměru postavit se na roveň německému panovníkovi a dát najevo svou svrchovanost, která byla sl. vládcům de iure upírána. (O tom, kteří sl. panovníci nosili tento titul, v. SSS: II, 526n).

U těch Slovanů, kteří zůstali mimo latinský kontext, zůstává náš výraz označením konkrétních cizích reálií a není označením suveréna obecně – tím jsou kontinuanty psl. **цѣсар’ъ* (v. **цѣсар’ь*). V jistém smyslu přechodné postavení zaujímá z tohoto hlediska srb. R. 1217 byl srbský panovník Štěpán korunován papežským legátem na krále. Byl to výraz snahy získat Srbsko pro katolictví a začlenit je do latinského kulturního okruhu. Přestože se to nepovedlo a Štěpán se později, zejména vlivem svého bratra sv. Sávy, definitivně rozhodl pro pravoslaví, srbští panovníci se i nadále nazývali králi. Srb. *кѣаь* však jinak západnímu lat. *rex* neodpovídá.⁷¹

Schematicky lze tento výklad naznačit následovně:

9. stol.		10. stol.		
* <i>kor’ь</i>	,(východo)franký panovník’	* <i>kor’ь</i>	~ <i>kuning</i>	~ <i>rex</i> etc.
* <i>кѣнѣдзь</i>	,sl. panovník’	* <i>кѣнѣдзь</i>	~ <i>herizogo</i>	~ <i>dux</i> etc.

Předpoklad, že náš výraz zpočátku označoval panovníka francké říše, tj. toho, kdo si na titul *rex* dělal výlučné právo, tedy dobře vysvětluje historicky doložené významy v jednotlivých sl. jazycích a je také podpořen zmiňovanými doklady z Života Metodějeva z 9. stol.

Z hlediska tohoto výkladu je lhostejná, resp. druhotná otázka, kde přesně apellativum **kor’ь* vzniklo: mohlo se tak stát u kterýchkoli Slovanů sousedících s (východo)frankou říší. Někteří myslí, že místem přejetí byla oblast polabskoslovanských kmenů (sr. Lehr-Splawiński 1927; Kiparsky 1934: 241; Trubačev, ESSJa: XI, 84–86). Uvádí se pro to několik argumentů:

a) Polabští Slované byli první ze Slovanů, kdo se s říší Karla Velikého dostali do kontaktu. Je však zjevné, že mezi tím, že Polabané se snad jako první Slované střetli s mocí Karla Velikého, a vznikem našeho výrazu vlastně vůbec nemusí být kauzální souvislost: naopak je možné, že apellativního významu nabylo přejaté proprium až po smrti Karla Velikého, a tehdy už byl tento panovník zcela jistě znám i dalším slovanským sousedům francké říše.

b) Lehr-Splawiński (1927: 52n) vysvětluje sl. *l’* proti germ. *l* právě polabským prostřednictvím přejetí: v drevanopolabských památkách obsažená přejetí z něm. vykazují tendenci substituovat nepalatální konsonanty palatálami. Lze

⁷¹ Obdobně byl titul krále výrazem příklonu k Západu i u haličského panovníka Daniela Romanoviče (†1201 †1266), který byl r. 1253 korunován papežským legátem na krále a přestoupil k římské církvi.

ovšem namítnout, že z fonologických substitucí jazyka Drevanů konce 17. a poč. 18. stol., který drevanopolabské památky reflektují, nelze s jistotou usuzovat na fonologické substitute stol. 9. Kromě toho lze předložit i jiná vysvětlení: Kiparsky (1934: 293; obdobně Mareš 1969: 63) myslel, že je možno substituci *sthn./stsas. l* → *psl. l'* na konci kmene považovat za náležitou (opírá se o tři doklady – kromě **korľb* ještě **grędelb* a **retľb*); Sławski (1952: III, 154) vysvětloval *l'* vlivem *česar'b*, podobně Schenker (1994: 183), který zde vidí vliv *jo*-kmenových názvů vládců a také *nomin agentis* na *-tel'b* (sr. i Gołąb 1992: 380); Lunt (1966: 488) a spolu s ním Trubačev (ESSJa: XI, 87) vykládal **korľb* jako původní posesivní adj. **korľ-jb*.

c) Zdrojem přejetí musel být germ. výraz s počátečním *k*, protože počáteční *ch* (výsledek druhého posouvání hlásek) by nejspíš dalo sl. *ch*. Kiparsky (1934: 241) a Trubačev (ESSJa: XI, 86) proto hledají zdroj přejetí ve *stsas*. a to mají za důkaz polabského prostřednictvím. Proti tomu lze namítnout jednak, že posunutí *k* → *ch*- proběhlo pouze v horskoněm. dial. (v alamanských a bavorských), zatímco ve střněm. dial. *k* němu nedošlo, a jednak ovšem také, že výsledkem druhého posouvání na začátku slova nebyla frikativa [ch], nýbrž afrikáta [kh] (sr. Braune 1987: 132n, § 144). Bielfeldt (1978: 227n) myslel, že stejně tak možné je, že místem přejetí byla oblast osídlená lužickosrbskými kmeny.⁷²

Nelze-li předpokládat pro bavorské dial. *sthn.* zachování počátečního *k*, nelze zřejmě ani předpokládat jako místo přejetí a vzniku výrazu střední Dunaj, jak to činí Labuda (SSS: II, 525), Sławski (1952: III, 154), Stieber (1966: 75, 1967: 14n) ad. Jako argumenty ve prospěch svého tvrzení uvádějí tito badatelé jednak to, že Karel Veliký definitivně zlomil moc Avarů, jednak to, že předpokladem vzniku výrazu v oblasti středního Dunaje (resp. Panonie) nejsnáze vysvětlíme jeho další šíření. Podobně jako výše u argumentu sub a) ani zde není nevyhnutné vidět příčinnou souvislost mezi skutečností, že Karel Veliký definitivně porazil Avary, a vznikem výrazu **korľb*, nehledě na to, že Avari ke konci 8. stol. už pro Slovanů zjevně nepředstavovali takové nebezpečí jako dříve, a jejich porážka nebyla tedy „niezmiernie važnym wydarzeniem“, jak myslel Stieber (1966: 75).

Pokud jde o formální stránku přejetí, vyvstávají v zásadě dvě otázky:

1. O palatálním *l'* a jeho výkladu už byla řeč výše.
2. Otázka výchozí formy.

Jako výchozí podoba uváděných sl. výrazů se obvykle rekonstruuje **korľb* (resp. **kärľb*). Tvar *korolb*, doložený v Životě Metodějově, se pak považuje za poruštěnou podobu. Někteří však vycházejí z **kärälb* (v. Mareš 1969: 53, Tru-

⁷² Jako argument proti polabskému prostřednictvím nelze uvádět neexistenci odpovídajícího výrazu v drevanopolabských památkách: tyto památky odrážejí jazykovou situaci pouze zlomku sl. dialektů mezi dolním Labem a dolní Odrou. Navíc se zde jedná o jazyk Slovanů, kteří byli brzy podrobena, a kteří proto neměli potřebu rozlišit svého svrchovaného vládce (jehož ostatně záhy ztratili) a franckého suveréna a oba mohli nazývat tímž výrazem, totiž *řenqdz* < **knędz*. (K domnělým stopám v toponymii a antroponymii v. Muka 1904: 413.)

bačev, ESSJa: XI, 89): v *ǫrǫ* lze vidět jednu z fází metatezy (TǫrT > TǫrǫT > 1. ToroT 2. TroT 3. TraT); zdrojem přejetí by pak bylo stfňem. *Karal*, formální varianta slova vedle častějšího *Karl* (příp. lat. *Carolus*) a *korolb* v Životě Metodějově by bylo původní, odrážející dvouslabičnost výchozí formy. Málo jasné zde však je, proč by byla přejata právě varianta *Karal*, která je méně častá než *Karl* (sr. Schade 1872–82: I, 474).

Jediný relevantní alternativní výklad vidí v probíraných sl. výrazech přejetí nikoli z propria *Karl*, nýbrž z apelativa **karl-* (> sthn., stsev. *karl* ‚muž, manžel‘); výchozí sémantiku tohoto germ. výrazu lze shrnout jako ‚dospělý svobodný muž‘ (v. k tomu Stender-Petersen 1927a: 203–206). Zastánci tohoto výkladu se domnívají, že v době Karla Velikého byla metateza likvid už dokončena, což by v případě našeho výrazu znamenalo nutnost staršího přejetí (v. Torbiörnsson 1903: 33, Lorentz 1905: 475).

Domněnka, že v době Karla Velikého byla metateza likvid už dokončena, však není nikterak jistá (sr. mj. Shevelov 1964: 414–417, Mareš 1969: 54n, Schwarz 1927: 366, Mikkola 1913–50: I, 88, II, 183). Náležitě podoby, interpretovatelné jako výsledky metatezy v jednotlivých sl. jazycích, lze ostatně velmi dobře vysvětlit jako substituce cizích hláskových sekvencí domácími (sr. Lehr-Splawiński 1927: 48, Shevelov 1964: 416⁷³): takové substituce při šíření výrazu je nezbytné předpokládat, budeme-li konec metatezy datovat do 2. pol. 9. stol.

Větší potíž však představuje sémantická stránka tohoto výkladu: nelze počítat se sémantickým vývojem ‚dospělý svobodný muž‘ → ‚starý muž‘ → ‚старейшина‘ → ‚vládce‘ (Martynov 1963: 68–71), neboť to předpokládá, že slovo označuje domácí (vnitřní) realii dané jazykové komunity, zatímco část zde zkoumaných sl. výrazů označuje konkrétní cizí realie (totiž svrchovaného vládce západního typu) – a tak tomu, jak ukázáno výše, zřejmě bylo z počátku také u ostatních Slovanů. Rozsáhlé výklady Stendera-Petersena (1927a: 206n) o zvláštní roli východogermánských svobodných mužů – *karlů* – mezi Slovaný nejsou bohužel nic víc než smělá, leč nepodložená domněnka jejich autora.⁷⁴

Gołąb (1992: 380) mj. na základě ř. toponym *Κράλη* (Achaia) a *Γράλιστα* (jižní Thesálie) (sr. Vasmer 1941: 89, 135) předpokládá starší přejetí germ.

⁷³ Meillet (1929b: 202, 1934: 3) viděl podmínku takových substitucí v ještě živém povědomí sl. jazykové jednoty.

⁷⁴ Také další osudy sl. slova vykládá Stender-Petersen nepřesvědčivě: „Wenn die Bedeutung ‚König‘ hier eine technisch bei weitem engere und definiertere ist als die des Wortes **kǫnēgь*, so beruht das vor allem darauf, dass die westslavischen, besonders polnischen Fürsten sich den offiziellen **korlb*-Titel schon relativ früh anlegten, und gerade hieraus erklärt sich, dass dem Worte *korolb*, mit dem die russischen князи sich nie titulierten, im Russischen die Nuance ‚fremder König‘ anhaftet: so nannte sich nämlich der Erbfeind der russ. Fürsten, der katholische König der Polen.“ (1927a: 207). Ale *proč* polský panovník přijal tento titul? *Król* se stal stálým titulem polských panovníků až ve 14. stol. „Erbfeinde“ byli polští vládci pro ruské nejdříve až od 16. stol. Co s významem slova v Životě Metodějově? Atd. (Pro polemiku sr. ještě Schwarz 1928–29: 397n, 1929: 302n.)

karl- > psl. **korl-* a pozdější modifikaci významu sl. slova, „when the name of Charles the Great became notorious among the Slavs“. Předpoklad existence takového staršího přejetí však není nutný: takové slovo jednak není nijak doloženo a žádný z významů zkoumaných sl. výrazů se nemusí vysvětlovat kontaminací takové starší výpůjčky a nového přejetí z *Karl*, jednak řecká toponyma nemusejí pocházet z období první invaze Slovanů do Řecka (7. stol.), na což ukazuje i to, že mají metatezu.

B. **kьnędzь & *voldyka*

**kьnędzь*

Nejdříve představíme lexikální materiál, jímž se v dalším budeme zabývat.

Psl. **kьnędzь* rekonstruuje na základě následujících výrazů:

stsl. *кьнędзь*, *к(ь)нędзь* označuje někoho s výkonnou mocí – ať už svrchovanou:

1. o slovanských vládčích: o moravských (Rostislav, Svatopluk), kyjevských (Izjaslav), českých (Vratislav, sv. Václav) a také v Sud

2. v NT, Supr *ἄρχων*

– nebo odvozenou:

въ томъ же градѣ теофанъ кнѣзь бѣ (comes) Bes, *izidošę protivę jemu кнѣзь iže бѣ того мѣста* ἡγεμόνος Supr (*izide въ слѣдъ сътольнѣка кнѣжа* τοῦ κόμητος Supr), *кнędзь gradskyi* Clem ad.;

některé doklady ukazují ovšem také na význam ‚nobilis‘ (tedy bez implikace vykonávání moci):

Rostislavъ bo, moravъskyi кнѣзь (...) *съвѣтъ сътвори съ кнѣзи своими i s moravleny* Const 14, (Herodes) *večerę tvor'ęaše кнѣземъ своимъ i tysęštъnikomъ* τοῖς μεγιστάσιν Mk 6, 21 Zogr Mar As Ostr

(v. SJS: II, 94n);

r.-csl. *кнѣзь*, str. *князь* se v překladech rovná ř. *ἄρχων*, v originálních textech platí o konkrétních vládčích, spec. o ruských vládčích (před tím, než byla Rus sjednocena a ruský panovník přijal titul *царь*), postupně se zde rovněž vytvořila opozice *великий князь* (nominální) vládce Rusi vs. *князь* vládce jednotlivého údelu⁷⁵;

stukr. *князь* odpovídá jednak str. úzu, jednak ale je také někdy titulem bojarů: sr. *мы кня(з) Иванъ Олкимонтови(ч)* (...) *нашему з(с)дрю великому кня(з) витовту* 1401 (v. Gumec'ka 1977–78: I, 481), *кniež Fedor wojewoda Łuckij* 1388 (ib.: II, 311, s.v. *рыцеръ*) ad.;

stč. *kněz* 1. a) o českých panovnících, kteří ještě neměli titul krále (tedy ve stč. už historismus!), a také ovšem o jiných suverénech, např. o Alexandrovi Velikém, b) ‚kníže, Fürst‘ (1395 *velebnému markrabi knězi Joštovi, mar-*

⁷⁵ Tytéž osoby ve vztahu k sobě navzájem a ke svým podřízeným byly *князи*, ale ve vztahu k *великому князю* byly *бояри* (sr. k tomu Schmidt 1964: 482).

krabi a pánu moravskému, AČ: I, 55, 1395 *s osvieceným kniežetom, knížem Joštem, markrabí a pánem moravským*, AČ: I, 60; *PulkR kniežat Bolka vévody slezského a kněze Mikulášě opavského*, FRB: V, 310; o synech Jiřího z Poděbrad v 2. pol. 15. stol., kteří nosili tento říšský titul⁷⁶); 2. ‚dominus‘ (jako atribut náležející příslušníkům kléru: sr. *kněz Kliment papež dominum Clementem papam, kněz Teobaldus dominus Theobaldus CestMil; kněz papež, kněz biskupa ŽaltKlem*; 1395 *s knížem Janem biskupem Lutomyským*, AČ: I, 60; 1398 *knězi Jakubovi kaplanu mému (...), knězi Nickovi farářovi*, AČ: I, 141; 1406 *Já kněz Vítek z Črnčic, probošt kostela svatojiřského*, AČ I, 190; *Tovač kněz biskup Olomúcký*, v. Brandl 1876: 97); 3. ‚sacerdos‘ (v. Gebauer 1903–16: II, 62n); *kněz* postupně ztrácelo funkci atributu vyjadřujícího úctu a stávalo se bezpříznakovým výrazem, zařazujícím do určité sociální skupiny, totiž označením příslušníka kléru, odtud pak – v nové č. výhradní – význam ‚vykonavatel kultu, sacerdos‘ (ještě 1606: *cti hodného kněze Jakuba, faráře bořitovského*, v. Skutil–Štarha 1970: 39; *kněz* zařazuje do sociální skupiny, *farář*, stejně jako výše *biskup, probošt* nebo *kaplan*, zařazuje v rámci hierarchie dané sociální skupiny a je zároveň označením určitého úřadu); reflex těchto posunů nacházíme v ŠtítKlem 126b: *nebude chtieti [kněz], by jemu říekali kněze, ale pane kněze*. Důležité je, že v plurálu byly světský a duchovní význam odlišeny: *kniežata* ‚principes/duces‘ vs. *knězie* (staré f. kol.) ‚domini sacerdotes‘ (sr. Gebauer 1903–16: II, 63n, Gebauer 1896: 124).

- stp. *ksiądz* 1. o polských panovnicích, kteří (ještě) neměli titul krále; 2. titul dávaný duchovním i světským osobám na různých stupních církevní hierarchie (sémantický vývoj je pak stejný jako v češtině) (v. SłStp: III, 421–423, SłP: XI, 364–370);
- hl. *knjez*, dl. *kněz* ‚Herr‘ (už ve 12. stol.: *domine* glosováno *knize* a *Dominus Deus noster knize boch na*, sr. Schuster–Šewc 1967: 291);
- plb. *tenądz* ‚Edelmann, Un Gentilhomme‘ ‚König, Un Roy‘, *prid tenądză* ‚vorm Juncker‘, *sijõtă tari tenązaj* ‚H. 3. Könige‘ (*tenądzě* ‚adelich‘, *tenądz(ě) lądü* ‚Königreich; d.i. adelich Land‘, *ganc tenądzě lądü* ‚un Royaume‘) (v. Olesch 1983–87: III, 1202n, 1265n);
- (st)sln. *kněz* ‚Graf, comes‘, význam ‚kníže, Fürst‘ je doložen až od 1. pol. 19. stol. (v. Pleteršnik 1894–95: I, 414);
- (st)ch. *kněz* ‚comes, Graf, conte‘, význam ‚kníže‘ doložen až v 19. stol. (v. RHSJ: V, 110–114);
- (st)srb. *kněz* označuje jistého panovníkova úředníka, místodržícího s výkonnou a soudní pravomocí, šlechtice, který vládne něčí zemi/državě nebo vykonává vyšší dvorskou službu; za turecké nadvlády úředník „státní“ správy,

⁷⁶ O tom v. Macek (1994: 13nn). O Poděbradových synech se paralelně užívalo i výrazu *knieže* (v. Gebauer 1903–16: II, 63). O Viktorinovi z Poděbrad píše ještě r. 1606 Karel z Žerotína: *když nám kněze Viktorina za hejtmána vsadili* (v. Brandl 1876: 97).

hlava knežiny, venkovské administrativní jednotky (v. RHSJ: V, 110–114, Vuk 1935: 289);

b. *кнез* označoval v severozápadním Bulharsku obyvatelstvem zvoleného představitele jedné nebo více vesnic (v. BER: II, 495).

Na základě následujících výrazů lze rekonstruovat psl. **кнегыни*:

r.-csl. *кнегыни*, str. *княгыни*, *княгыня*, stukr. *княгыни* – f. k uvedeným r.-csl., str. a stukr. výrazům;

stč. *knieni* 1. f. ke *kněz* o panovnicích; 2. ‚jeptiška‘ (DalC 45, 19 a 46, 9; DalL 46, 10), ‚abatyše‘ (DalL 45, 18n; DalC, DalL 46, 4), ‚knězova žena, kuběna‘ (HusPostH,M,D; SlovVeleš; KlarGlosB); *kněhně* ‚knězova žena‘ (HusPostB,K; HusSvatokup 172b; KlarGlosA 1770), v toponymech je *-hdoloženo lépe*, pokud zde není novější podle *knihy* (v. k tomu Hosák–Šrámek 1970–80: I, 404) (v. Gebauer 1903–16: II, 66, Daňhelka 1992: 522, Flajšhans 1926–38: I, 170, II, 305);

stslk. *княгня* ‚zemanka, měšťanka‘ (doklady z 16. a 17. stol., v. HSSJ: II, 61, Doruľa 1973: 353)⁷⁷;

stp. *ksieni* ‚představená ženského kláštera‘ je snad z č. (sr. Basaj–Siatkowski 1969: 13), tomu ovšem odporoval Sławski (1952: III, 270), v 16. stol. i ‚kněžna‘ (sr. SĪP: XI, 392);

hl. *knjeni*, dl. *kněni* ‚paní‘;

plb. *tenađa jnă* ‚Edelfrau‘ (sr. Olesch 1983–87: III, 1266n);

stsln. *kneginja* ‚hraběnka‘ (v. Pletešnik 1994–95: I, 414);

stch. *knëginja* ‚hraběnka‘;

srb. *кнегиња* f. ke *кнез* (sr. RHSJ: V, 110).

EXKURS:

K sg. **кнедзь* existovalo jednak *ъa*-kmenové kolektivum **кнедъъa*, jednak *nt*-kmenový pl. **кнедъета* (*nt*-kmenový formant sloužil pro tvoření názvů nedospělého potomstva; sr. Sławski 1974: III, 12); vedle **кнедъета* existoval sg. **кнедъит'ь* se sufixem *-it'ь*, jehož funkcí bylo tvořit patronymika, pojmenování osob podle jejich původu (sr. Sławski 1974: II, 55–60). Kromě toho se v západosl. začal uplatňovat ještě sg. od pl. **кнедъета*, totiž **кнедъе*. Potenciální rozdíl snad byl takový, že **кнедъит'ь* vyjadřovalo vertikální vztah označené osoby a jejího rodiče, zatímco **кнедъета* → **кнедъе* vyjadřovalo horizontální vztah označované osoby k osobám, které jsou ve stejném sociálním postavení.

Na základě těchto výrazů lze tedy rekonstruovat psl. formy m. **кнедзь* a f. **кнегыни* a přisoudit jim význam ‚nobilis‘, tedy funkci určitého čestného atributu, náležejícího mocným urozeným včetně panovníka (suveréna). Tento úzus založil pozdější sémantickou dualitu, kterou nacházíme ve stč. a stp., tedy ‚rex/princeps‘ vedle ‚dominus‘. Užití stč. a stp. výrazu jako čestného atributu bylo ovšem zjevně omezeno na duchovní. Důvody tohoto omezení nejsou zce-

⁷⁷ V lat. kronice Thietmara z Merseburku se k roku 1018 nachází následující zápis, týkající se matky uherského krále Štěpána: *Beleknegini, id est pulchra domina sclavonice dicta* (sr. Stanislav 1956–58: II, 171, Doruľa 1973: 354n); *-knegini* je zřejmě reflex slk. **kn'ägyini*; pokud jde o význam, může se ovšem jednat o Thietmarův vlastní překlad, a tedy o promítnutí lužickosrbské sémantiky do uherskoslovanských poměrů.

la jasné, nejlépe se nám zamlouvá myšlenka, kterou vyslovil Vaněček (1942a: 32, pozn. 54), že totiž křesťanští duchovní byli ostatními lidmi zpočátku považováni za „knížecí“ lidi, panovnickovy chráněnce: to by ukazovalo na to, že v době pronikání křesťanství zde ještě existoval i význam ‚nobilis‘, ale už převažoval význam ‚rex‘ (tj. výraz se už převážně vztahoval na panovníka). Sémantickou dualitu nacházíme také ve stsl. textech, zejména v citované větě ze 14. kap. Života Konstantinova.⁷⁸ V jiných sl. jazycích došlo k omezení úzu. Str. výraz se užívá jen o panovníkovi, tedy o držiteli suverénní moci. V luž., stsln., stch. a stsrb. se kontinuanty psl. výrazu vztahují jen na urozence, tj. na držitele nesuverénní moci (v jihosl. zčásti v důsledku konkurence s jinými výrazy); v b. nadto došlo k poklesu v sociální prestiži, když b. dial. *кнез* označuje reprezentanta neurozených. Také slk. *kňaz* mělo snad původně podobnou funkci jako luž. výrazy: na to ukazuje význam jeho femininního protějšku *kňahňa*; doložený význam ‚kněz‘ je možno vysvětlovat českým vlivem.

Plb. *тєнаџз* pozoruhodným způsobem zachovalo předpokládanou výchozí sémantickou dualitu. Velmi instruktivní je v tomto ohledu rovněž obodritský výraz *knese* (nejspíš vokativ **kneže* nebo **kneže*). Toto slovo se nachází v latinské Vita Canutis ducis. Knut, synovec dánského krále Nielse, byl kolem r. 1130 německým králem Lotharem III. korunován na *rex Obodritorum*, ale musel se později před svým strýcem zodpovídat z neoprávněného nošení královského titulu. V jeho Životě zní jeho obrana následovně:

Regis usurpati nominis reus non teneor. Sclavia enim nec regem habuit, nec michi commissa me regem vocavit. Usuali quidem locucione causa dignitatis vel reverencie *knese* quemlibet vocare consuevit, hoc est *dominus*. Et hoc Dani abusive interpretantes, regem esse affirmant.

Toto je tedy zřejmě nutno interpretovat tak, že *knese* (vokativ) bylo mezi Obodrity čestným oslovením urozeného člověka stejně jako krále. (Sr. k tomu Vykypěl 1999: 291n.)

Psl. **кѡнеџзъ* (< **кѡнегъ* < **kuning-*) bylo zjevně přejato z germ.⁷⁹ Dualitou významů svých kontinuantů psl. forma dobře odpovídá pragerm. **kuningaz*, pro něž lze rovněž rekonstruovat význam ‚nobilis‘ vedle ‚rex‘ (v. **kuningaz*).

⁷⁸ Pokud jde o stukur., je otázkou, zda užívání výrazu *князь* o bojarech je odrazem starší sémantiky, nebo reflexem devalvace titulu v době rozpadu centrální moci a existence údelů.

⁷⁹ Jediný, kdo se pokusil psl. formu vykládat z domácích prostředků, je Ondruš (1977, 2000: 89n), který **кѡнеџзъ* odvozuje od kořene **ken-* (> stsl. *зацѣти* ‚začít‘, *конь* ‚kraj‘, *коньсь* ‚kraj, začátek‘ etc.). Jeho výklad je však velmi málo pravděpodobný: nevysvětluje se uspokojivě ani ѡ v kořeni ani struktura a funkce slovotvorného formantu (1. ѡ alternuje s o pouze v rámci paradigmát sloves s e-ovým přítentním a a-ovým infinitivním kmenem (*зове* : *зѡвати*), paralelní je alternace ѡ : e (*бере* : *бѡрати*), alternace ѡ : e v *гѡрати* : *џене* je výjimečná; sloveso s o-ovým vokalizmem kořene, náležející ke kořeni **ken-*, doloženo není, sloveso s e-ovým vokalizmem kořene a e-ovým přítentním kmenem má infinitivní kmen s nulovým formantem (*зацѣне* : *зацѣти*); alternace ѡ : o jako součást slovotvorného procesu při derivaci od nominálních výrazů s o-ovým vokalizmem kořene (*конь*) doložena není; 2. sporadická změna (jakou předpokládá i Ondruš v domnělém výchozím suffixu **-iko-*) obecně pro-

Spor se vede o přesné určení zdroje přejetí, a tedy i o dataci přejetí. Zdá se, že lze postupovat pouze vylučovací metodou. Není zřejmě možné počítat s gót. **kunings* (z něhož vycházejí Berneker 1908–13: 663, Łoś 1921: 146, Mikkola 1921: 202, Kahl 1960: 179, 238, pozn. 212): v gót. jazykových památkách toto slovo doloženo není a zdá se, že příčinou toho není jejich fragmentárnost, předpokládaný význam je totiž pokryt jinými výrazy (*reiks* ‚ἄρχων‘, *reikjane* gen. pl. ‚τῶν ἐντίμων‘, *þiudans* ‚βασιλεύς‘). Přejetí ze sthn. nebo sťsas. *kuning* (Brückner 1927a: 277, Ekblom 1957: 179, 1962: 6, Machek 1968a: 262) by bylo zřejmě příliš pozdní, než aby vysvětlovalo psl. a celosl. charakter slova. Snad příliš široké (a bezčasé) je určení pramene jako pragerm. **kuningaz* (Kiparsky 1934: 181, Martynov 1963: 47n).

Opatrně lze tedy zdroj přejetí snad hledat prostě v pevniskogerm. dial. kontinuu, a to ještě v době psl. jazykové jednoty. Jak rozvedeno výše (v. **kuningaz*), právě u pevninských západogermánských kmenů (zřejmě Franků) je třeba hledat centrum sémantického vývoje vedoucího k postupnému převážení významu ‚rex‘ nad ‚nobilis‘: prestiž nových modelů germánské společnosti, jejichž konstituování odráží zmíněný vývoj, mohla být i důvodem přejetí výrazu **kuning-* po zintenzivnění západogermánsko-slovanských styků v 5.–6. stol. (případně se mohlo jednat i o redefinici či resémantizaci již dříve přejatého výrazu).

DODATEK

Důkladnější prošetření by zasluhovala teze Ľvova (1967: 189n), že str. *князь* bylo přejato ne dříve než v 11. stol. z východního Bulharska: ve str. památkách prý zcela převažuje psaní bez jeru po κ, které by bylo těžko pochopitelné, kdyby slovo bylo psl. dědictvím. S tím se nápadně shoduje chování stč. *kněz*, před nímž zpravidla nedochází k vokalizaci neslabičných předložek (v. Gebauer 1894: 160, 172).

**voldyka*

Psl. **voldyka* hraje významnou roli při úvahách o struktuře praslovanské společnosti. Tento výraz totiž, jak se zdá, byl původním domácím označením politického představitele jednotky širší než rod, tj. kmene. S jeho důležitostí však kontrastuje neobvyklý a málo jasný způsob tvoření tohoto výrazu.

Psl. **voldyka* se rekonstruuje na základě následujících výrazů:

stsl. *vladyka* ‚vládce, δεσπότης, ἡγεμών, ἄρχων‘ se vztahuje obecně k držiteli svrchované moci (platí také o Bohu – δεσπότης; v Meth je tak osloven)

dukuje pouze variantu, nikoli novou formu, kromě toho mají i tzv. sporadické změny svou příčinu, byť ne na syntagmaticko-fonologické, nýbrž na paradigmatické úrovni (expresivita ap.); ještě problematičtější je předpoklad dálkověasimilační nazalizace v sufixu *-iko-, opět tzv. sporadická změna, navíc jinými příklady dostatečně nedoložená (Ondruš předpokládá: -iko- > -igo- > -ingo-, resp. -iko- > -inko- > -ingo-); není rovněž a především jasná funkce formantu, jakož ani onomaziologická forma pojmenování).

a nazýván jak byzantský císař, tak francký král, sr. kap. 5, 9 a 16, v. MM-FH: II, 144, 152, 161),

b. *vladúka* ‚pravoslavný biskup, metropolita‘, arch. i ‚vládce, panovník‘, srb. *vlađúka* ‚pravoslavný biskup, metropolita‘, st. a arch. ‚vládce‘ (RHSJ má na tento význam doklady do 16. stol.);

stč. *vладыka* ‚příslušník nižší šlechty‘ (o sémantice slova a jejím vývoji v. níže), stp. *włodyka* ‚příslušník nižší šlechty‘ (doklady od r. 1386, sr. SłStp: X, 253n). Z csl. je str. *владыка* ‚vládce‘ ‚biskup‘, r. *владѣка*, ukr. *vladúka*, br. *ўладѣка* ‚pravoslavný biskup‘, arch. i ‚vládce‘.

Nejstarší doklad sl. slova je podle Mikkoly (1927) ve Fredegarově kronice, kde se k r. 631 píše: *cum Wallucum ducem Winedorum* (dva rukopisy mají *Walduco*, sr. MMFH: I, 24); *Wallucum* není podle Mikkoly vlastní jméno, „sondern *valdyka ~ vladyka oder dux“.

Psl. **voldyka* má zjevně týž základ jako sloveso **vold-e*, **vols-ti* > stsl. *vlade*, *vlasti*, stč. *vlade*, *vlasti* ‚vládnout‘. Kontinuanty tohoto slovesa v jednotlivých sl. jazycích jako slovesa neproduktivní první třídy přecházely k jiným konjugačním typům, příp. vůbec zanikaly (hl., dl., plb.). I jejich význam byl různě modifikován a měněn. Za základní nebo dominantní význam psl. výrazu lze nicméně považovat jeho význam politický, totiž ‚vládnout‘. Psl. **voldyka* jako derivátu tohoto slovesa pak můžeme předběžně přisoudit význam ‚ten, kdo vládne‘. Takovému významu dobře odpovídají stsl. a jihosl. výrazy. Pokud jde o výrazy stč. a stp., je třeba se nejdříve obsáhleji zabývat jejich sémantikou a jejím vývojem:

Nejstarší doklad stč. *vladyka* pochází z r. 1287.⁸⁰ V latinsky psané listině českého krále Václava II., v níž se udělují privilegia zderazskému klášteru, čteme: *si quisquam nostrorum nobilium, wladiconum, civium et aliorum quorumcunque* (v. RBM: II, 614; týž text se opakuje v listině z r. 1301, v. RBM: II, 805). *Vladyka* je zde tedy odlišen jednak od *nostrorum nobiles*, králových přímých vazalů, stojících v (přímém) služebném poměru, jednak od měšťanů. R. 1309 Witko de Swabenciz siue Hermanicz prodává témuž klášteru dvě vesnice; jako svědkové tohoto aktu vystupují *nobiles, milites, wladicones, famuli nostri* a *quam plures alii* (v. RBM: II, 952). R. 1325 král Jan Lucemburský potvrzuje městu Brnu stará privilegia a ustanovuje nová a v jeho listině se zmiňují *nostrorum barones, milites et wladicones* (RBM: III, 411).

Jako nejstarší lze rekonstruovat význam (č. 1) ‚člen skupiny svobodného obyvatelstva, který nepatřil ke členům knížecích a královských družin, nebyl ve služebném poměru, ovládal poddané, ale mocensky nedosáhl té úrovně jako páni (*nobiles*), tedy vyšší kruhy urozenců‘ (sr. Macek 1991b: 677). Tento význam se s pokračující precizací strukturace šlechty transformoval do významu ‚příslušník jisté části nižší šlechty‘ (paralelně s tím, jak se výraz *pán* stal ozna-

⁸⁰ Následující rekonstrukce sémantiky stč. *vladyka* a jejího vývoje se v jádru opírá o práce J. Macka (1991b, 1994: 58–64).

čením pro člena vyšší šlechty, držící většinu důležitých zemských úřadů). Je vidět, že na konci 13. stol. poté, co se (definitivně) vytvořila a stabilizovala zemská obec, vyvstala potřeba označení těch urozců, kteří nebyli držiteli zemských úřadů, rozsáhlých pozemků, přímých lén ap. (*nobiles, barones*), ani vazalové s primárně vojenskými povinnostmi (*militēs*) nebo *clientes*; do latiny tak musel být převzat český výraz, a tak vzniklo přechodné (prozatímní) označení *wladicones*.

Od poč. 14. stol. je doložen další význam našeho slova (č. 2), a to stč. *vладыка* jako souborné označení příslušníků všech skupin šlechty, mocensky nadřazené poddaným a lišící se od měšťanů (v této době *páni* a *zeměné* byli ještě pouze vyšší šlechtici a výraz *šlechta* ještě nebyl sociálním termínem; v. Macek 1991b: 679): v listině pražského biskupa Jana z r. 1312 se klerikům zakazuje postupovat církevní majetek *laicis potentibus, videlicet wladiconibus et civibus* (v. RBM: III, 43); už r. 1299 svoluje král Václav, že *ipse* [i.e. Dietocho de Trzebielowicz] *et homines sui non wladicones* nemusejí vykonávat králi zvláštní služby (v. RBM: II, 789; obratu *non wladicones* odpovídá pozdější stč. *nevládyka*, doložené ve VšeHk a v Tovač a označující nešlechtice, v. StčSl: I, 868, Macek 1991b: 864); v OtcB 49b překládá nom. pl. *vладыky* lat. *personae nobiles* (v. Smetánka 1909: 677); také v listině z r. 1358 nacházíme *iudicium wladikonis sive nobilis* (v. RBM: VI, 518). Od *vладыka* v tomto významu je zjevně odvozeno adj. *vládyčie* 'šlechtické', které je doloženo jednak v DalL 72b, v. 31 (*vládyčie sbožie*), jednak také v latinské listině z r. 1340, v níž dva bratři, Jindřich a Hanuš de Podwinye, věnují klášteru *hereditatem nostram in Podwinye liberam seu wladiczye wlgariter dictam* (v. RBM: IV, 317). Lze vyslovit dvojí domněnku: buď se zde jedná o jakýsi relikv sémantického rysu vládnutí, ztělesňování veřejné moci, nebo jde o reetymologizaci a vztažení výrazu *vладыka* k *vlasti/vládnutí*. Lze se ovšem také domnívat, že se jedná o kontextově vzniklý význam, totiž že *vладыka*, tedy „nižší“ šlechtic, je pojmán jako *nobilis* proti měšťanu nebo svému poddanému jako neurozeným.

Od pol. 14. stol. se objevuje další význam (č. 3), související s pokračující strukturací šlechty: 'příslušník nižší šlechty' – vztahuje se k celku, souhrnu nepanské, nižší šlechty; *zeměnin* totiž znamená v této době domácí zemské panstvo a *rytiř* je bojovník na koni nebo člověk pasovaný na rytíře bez ohledu na sociální vrstvu. (V. Macek 1991b: 679n.) Tento význam stojí v určité opozici (část vs. celek) k transformovanému významu č. 1, který existuje paralelně. Tato sémantická dualita byla snad i jedním z faktorů, které přispěly k pozdějšímu zániku slova.

Na konci 14. stol. a v 15. stol. dále existují vedle sebe význam č. 1 a 3. Ojedinelé jsou v 15. stol. doklady významu č. 2 (SlovKlem 75b; sr. Macek 1991b: 688). Rovněž Hájek z Libočan ve své Kronice české (1545) užívá slova *vладыka* ve významu č. 2, a to jako historismu (sr. Hájek 1981: 75, 203, 241, 254, Jungmann 1835–39: V, 121, Macek 1991b: 690); zde se ale zjevně jedná o poučenou (záměrnou) „etymologizační“ archaizaci: sr. *neb na ten čas sluli vладыky ti, kteří po knížeti první místo drželi a jinými obecnými lidmi vládli, a od toho, že vládli, vладыky sluli* (Hájek 1981: 241, podobně s. 75).

V 16. stol. se výrazu *vладыka* ještě celkem běžně užívá ve významu č. 1 i 3, ale v 2. pol. 16. stol. už začíná převažovat výraz *rytíř* (sr. i Kameníček 1905: 42n) a v 17. stol. slovo *vладыka* z aktuální české šlechtické terminologie postupně zcela mizí: doloženo je ještě r. 1606 v *přítomnosti urozeného vладыky pana Jana Bolského z Bolovsi* (v. Štarha–Skutil 1970: 39); r. 1620, 1623 a 1624 v kolektivní oslovovací formuli *urození a stateční (páni) rytíři a vладыky* (Hrubý 1934: 16, 23n, 325, 415); r. 1622 kardinál Ditrichštejn oslovuje dvakrát Jana Porta, vrchního hejtmana panství lipnického a hranického, a jednou nejmenovaného úředníka na Mírově: *slovutný vладыko, (věrný) náš milý* (Hrubý 1934: 272, 273, 285); „později se, snad s pádem moci stavovské obce po porážce stavovského povstání z let 1618–1620, ztrácí“ (Macek 1991b: 690). *Vладыka* je spolu s jiným domácím výrazem, s výrazem *zeman*, vytlačeno přejetým a zřejmě prestižnějším *rytíř* (sr. k tomu Macek 1994: 56, 59). Česká šlechtická terminologie se zde zjevně přizpůsobuje terminologii říšské a německé, která nezná ekvivalenty českého *vладыka* a *zeman*. Definitivně německá terminologie převážila po vydání Obnoveného zřízení zemského (pro Čechy 1627, pro Moravu 1628): spolu s úředním zavedením titulů *vévoda*, *kníže* a *hrabě* jako domácích i v českých zemích (čl. 27–30 českého OZZ, čl. 26–29 moravského OZZ, sr. Jireček 1888: 38–43, 1890: 36–43) se také začalo pro nižší šlechtu užívat jen výrazu *rytíř*.⁸¹

Zcela ojedinělé jsou doklady z 18. stol. A. Frozín (*1671 †kolem 1720), autor spisu *Obroviště mariánského atlantu* (1704), se na titulním listě svého díla označuje jako *plzeňský vладыka* (ačkoli ve skutečnosti prý vладыkou nebyl, sr. Jakubec 1929: 915n). Z r. 1738 dokládá Šimák (1908: 111n) z Turnova dvakrát oslovení *urozený a statečný vладыko, vzáctně představený p. hejtmane!* (turnovská městská rada hejtmanovi na Skalách).

V sémantice stp. *włodyka* převládá význam odpovídající stč. významu č. 1, tedy ‚příslušník jisté části nižší šlechty‘ (už v prvním dokladu slova z r. 1386 čteme: *Jaco Olexi jest ubogi włodyca, ale nie klejnotnik – włodyka* je zde odlišeno od *klejnotnik* ‚nositel erbu‘; 1416: *Idem Petrus eundem Michaelem in jure nobilitatis vituperavit, qui Michael dixit se esse medium nobilem, vlg. wlodica*). Méně častý je význam paralelní ke stč. významu č. 3 ‚příslušník nižší šlechty‘. Stč. významu č. 2 může odpovídat doklad v glose ze 14. stol. *multi sunt tamen nobiles, wlodiczci, genere, sed non moribus*. (V. SlStp: X, 253n.) Jak je vidět, sémantika stp. *włodyka* je přibližně táž jako stč. *vладыka*. Nepřekvapí proto, že je doložena i bohemizovaná podoba *władyka* (v. SlStp: X, 248).

Důležité v našich souvislostech je zmínit, že Kazania świętokrzyskie, tedy památka už z pol. 14. stol., dvakrát dokládají výraz *włodyctwo* ve významu

⁸¹ V obou OZZ se sice mluví také o *vładycích* a stanovuje se, jak se má užívat jejich titulu (sr. Jireček 1888: 24, 1890: 21–23), tyto pasáže jsou však zcela shodné s formulacemi v předchozích zemských zřízeních (sr. Jireček–Jireček 1882: 145, 505, Glücklich 1936: 12, Gindely 1886: 6, pozn. 2a, 23 a 36, pozn.) a byly odtud nejspíš i přejety.

‚(královská) vláda‘ (jinak je doložen význam ‚přináležitost ke stavu vladyků‘) (sr. StStp: X, 253).

Abychom pochopili význam staročeského a staropolského slova, bude nutno začít zdánlivě odjinud. V procesu, který postupně proběhl v celé středověké Evropě, vznikla nová vrstva urozených lidí, jejichž sociální nadřazenost se zpočátku odvozovala od služby panovníkovi. Také v českých zemích až do pol. 12. stol. vycházela sociální nadřazenost a politická váha ze služby (*ministerium*) panovníkovi, dynastii, a tedy státu. Odměnou za službu byly výnosné dvorské a hradské úřady; jejich držitelům náležel úměrný díl z panovníkových příjmů (*beneficium*). (V. Žemlička 1997: 196, 2002, 40n, 352n.) Tato vrstva pak během 13. stol. postupně své dočasné postavení mění na dědičné a svou benefičiální držbu na pozemkovou. Ve 14. stol. se nakonec z nové, „pozemkové“ šlechty formuje panský stav. (Sr. Žemlička 1990, Třeštík 1971, 1979, 1999a, 1999b, Vaníček 1991.) Z nejstaršího významu slova *vladyka* lze usuzovat na sémantické jádro výrazu *vladyka* na půdě Čech v prehistorii (v pračeštině). Lze se domnívat, že základem legitimace postavení nositelů tohoto označení byla politická či vojenská moc, a ta se odvozovala nikoli od knížete (krále), nýbrž se vztahovala spíše k starším rodovým jednotkám:

„Vladykové byli těmi svobodnými obyvateli Čech, kteří, opírajíce se o starší rodové (kmenové?) pravomoci, drželi v dobách přechodu k feudální družině vojenskou či veřejnou moc a ovládali určité části země s poddanými. (...) Jakmile se složitými cestami počala z knížecí družiny vyvíjet feudální šlechta, dostávali se vladykové do pořadí za pány. Započal se sociálně politický proces, který vrcholil v polovině 14. století vznikem stavu nižší šlechty.“ (Macek 1991b: 677n)

Poté, co vznikla instituce rex II, neodvozující své postavení od kmene, ale ze své vlastní váhy, a stala se centrem struktury společnosti (v poměru k ní se vymezovalo postavení členů společnosti) (sr. k tomu i Žemlička 1989), začaly vedle sebe existovat dvě vrstvy urozenců: benefičiáři a družiníci, legitimovaní panovníkem, a urození, jejichž moc se legitimovala tradicí ještě z dřívější doby. Příslušníci této staré šlechty, předáci komunit, které existovaly před vznikem nové privilegované vrstvy, měli v zásadě tři možnosti: buď rovněž získali od panovníka úřad, a začlenili se tak mezi novou úřednickou a družinnou šlechtu, nebo jim mohlo zůstat určité privilegované postavení, ovšem na nižším žebříčku šlechtické hierarchie (dokázali si podržet své dosavadní postavení a začlenili se do nové struktury urozenců na nižším stupni), anebo svoje zvláštní postavení vůbec ztratili. (Sr. k tomu obecně i Žemlička 1997: 196n; mezi touto starou a novou šlechtou je podobný poměr jako např. mezi *thunginem* a *grafiem* v *Lex Salica*, v. *thunginus*.) *Vladyka/wlodyka* tedy před vznikem nové podoby instituce suveréna (rex II) byl ‚ten, kdo vládne (rodu/kmeni)‘, předák určitého etnického celku (relikt takového významu lze pak spatřovat v uvedeném stp. *wlodyctwo* ‚(královská) vláda‘, které dokládají Kazania świętokrzyskie, tedy jedna z nejstarších staropolských památek). Takovým předákům, resp. jejich potomkům, pokud se nestali benefičiáři, pak – jak řečeno – mohlo připadnout určité místo v nové struktuře privilegované vrstvy

(případná integrace starých předáků se tedy uskutečnila buď novou legitimací, nebo na nižším stupni hierarchie). Jejich pojmenování však zůstalo stejné. Vidíme tedy, že jedno slovo začalo označovat jiný pojem, než jaký dosud označoval, a to proto, že „věci“, k nimž se nový pojem vztahoval, byly (v zásadě) tytéž, jako byly ty, k nimž se vztahoval pojem, který dotyčný výraz označoval dříve. Pokud jde o formální hledisko, byl takový posun umožněn rovněž tím, že slovtvorná forma, a tedy i slovtvorný význam byly u našeho výrazu – jak ještě uvidíme níže – zřejmě záhy zastřeny.

Pro prehistorické spekulace má důležitost srovnání popsané situace našeho slova v Čechách se situací na Moravě. Je totiž nápadné, že na Moravě je slovo *vладыka* málo frekventované a v zemských deskách je doloženo až od konce 15. stol. (sr. i Macek 1994: 60–62):

„Je dobře možné, že se na Moravě, v důsledku odlišného vývoje šlechty v Čechách od 12. století, prosadila spíše terminologie spjatá s novou feudální šlechtou (...).“ (Macek 1991b: 683)

Jak známo, Morava byla v 1. pol. 11. stol. kolonizována z Čech, a služební (tj. nová) šlechta zde tak měla silnější postavení, bez konkurence se šlechtou starou (sr. k tomu i Žemlička 1997: 42–51). Stará (rodová) šlechta své postavení ztratila:

„Je pravděpodobné, že maďarský vpád a pozdější obsazení Moravy českými knížaty přivedly do záhuby především předáky rodů, velmože, opírající své mocenské postavení o kmeny, rody. Znamenalo by to, že na rozdíl od Čech nebylo na Moravě v době, kdy se konstituovala feudální šlechta, dostatečné množství těchto svobodných vlastníků půdy, bojovníků, disponujících mocenskými, právními, soudními pravomocemi. Při členění šlechty prvního a druhého řádu, při formování vyšší a nižší šlechty chyběli snad na Moravě právě tyto svobodní předáci rodů, bojovníci, vладыkové. V moravském zemském právu se proto nemohli stát protiváhou proti pánům vладыkové, nýbrž zemané, svobodní statkáři a panoši, služební šlechtici, dosahující někdy majetků až k úrovni rytířů.“ (Macek 1991b: 687)

„Je naprosto zřejmé, že se název pro celek nižší šlechty, pro stav nižší šlechty, *vладыky* (význam č. 3), dostává do moravských desk zemských od roku 1493 jako významný projev vlivu české stavovské právní terminologie.“ (Macek 1991b: 686)

V jistém smyslu obdobnou situaci vidíme na Lužici. Absence výrazu odpovídajícího českému *vладыka* v hl. a dl. zjevně odráží méně rozmanitý vývoj šlechty u lužických Srbů.

Důležité je konečně dodat, že k jinému posunu došlo v pravoslavné oblasti, kde rovněž vznikla instituce *rex II* (byť poněkud v jiné formě): *vладыka* je zde ten, kdo vládne základní církevní komunitě, biskup.

Psl. **voldyka* lze tedy považovat za deverbativum od slovesa **vold-* ‚vládnout‘. Přisoudíme-li formantu *-yka* funkci tvořit nomina agentis, je možné za výchozí význam slova, daný jeho slovtvornou formou, považovat význam ‚ten, kdo vládne‘. Potíž ale spočívá v tom, že nelze najít další výrazy tvořené takovým sufixem, které bychom mohli zařadit do stejné časové roviny jako **voldyka*. V této souvislosti se uvádějí následující výrazy (v. Brugmann 1906: 498, Vondrák 1924: 617, Sławski 1952: II, 278n, Wojtyła-Świerowska 1974: 94n):

stsl. *motyka*, b. *моты́ка*, srb. *мотука*, ch. *mòtika*, sln. *motška*, č. slk. p. *motyka*, br. *маты́ка*, ukr. *моты́ка* ‚motyka‘; jak jsme ukázali jinde (ESJS:

494), někteří zde hledají slovesný základ **mat-*, tlouci, roztloukat (hroudy), kopat', takový kořen však není obsažen nejen v žádném sl. slovese, nýbrž ani v žádném slovese z jiných ie. jazyků – rekonstruuje se pouze na základě psl. **motyka*, stind. *matya-*, nástroj na roztloukání hrud na poli', lat. *mateola*, nástroj k zatloukání do země', lid. lat. **mattia* > it. *mazza*, fr. *masse*, špan. *maza*, kyj, palice';

r. *клык*, špičák, kel, tesák', br. dial. *клык*, špičák, tesák, kořen zubu', p. dial. *ктык*, špice, hrot, kloub u palce, kmen stromu bez listí', dl. dial. *ктык*, špičák' (k materiálu sr. ESSJa: XIII, 193n s liter.) < **кѡлыкѡ* < **kul-ūk-o-* ~ lit. *kūlti*, mlátit, bít';

p. *bzdyk*, starý přihloupilý, nemotorný muž' od *bzdieć*, mluvit hlouposti' a srb.-csl. *tekyča* m., viator, ὄδοιπόρος' (1× 13. stol., v. Miklosich 1862–65: 987) jsou příliš osamocené, než aby byly staré;

ukr. *світуч*, str. *свѣтычъ* (1× Sreznevskij 1893–1906: III, 297 z pol. 15. stol.), r. dial. *свѣтыч* (jen Daľ 1903–09: IV, 83 s pozn. „западное“), pochoděň': zde se však jedná spíše o sufixu *-ičъ* s ukr. změnou *i* > *y*.

Nejisté co do svého stáří jsou rovněž ruské výrazy na *-bьka* jako *колдбька*, kulhající člověk', *мурлбька*, kocour (z pohádek)', *горембька*, nešťastník, ubožák': r. dial. sufix *-bьka* alternuje s *-bьza* a tvoří zejména názvy osob, ale i předmětů a vyznačuje se expresivní povahou (sr. Vendina 1978: 266), a zdá se být tedy sekundární (sr. i Sławski 1974: I, 68n).

Paralelní k hledání sl. výrazů tvořených stejným nebo obdobným způsobem, tj. obsahujících formant *-yk-*, jsou domněnky některých badatelů, že odpovídající formanty lze najít v jiných ie. jazycích:

Machek (1948: 101, 115 a 1968a: 375, 693) považoval *-yka* prostě za starý, v psl. už neproduktivní sufix a jeho protějšek spatřoval ve stind. sufixu *-ūka-*. Debrunner o tomto sufixu říká: „*-ūka-* hinter intensivisch oder mit *ā* reduplizierter Wurzel bezeichnet einen energisch, in stetiger Wiederholung tätigen Agens (...). Bildungen aus unreduplizierter Wurzel sind nicht erweislich“ (Wackernagel–Debrunner 1954: 498). Osthoff (1896: 38n) myslél, že psl. *-yka* má své paralely také v lat., kde jsou některá nomina agentis tvořena sufixem *-ūk-*. Leumann (1963: 230) zná tři deverbativa se sufixem *-ūcus*: adj. *cadūcus*, padající, náchylný k pádu, nestálý, vratký' od *cadō*, padám, klesám', subst. *mandūcus*, žrác' od *mandō*, žvýkat' a ve *fidūcia*, důvěra' skryté **fidūcus* od *fidō*, důvěřovat'; jiné výrazy jsou buď denominativa, nebo jsou nejasné.

Tato spojení ale řeší tolik co nic: existence fonologicky (segmentálně) korespondujících slovotvorných formantů v několika ie. jazycích ještě neznamená nutně, že existoval určitý společný stav, v němž by se vyskytoval sufix *-ūk-o-*, sloužící k tvoření deverbativ – pojmenování osob. Lat. a sl. doklady mohou svou relativní izolovaností ukazovat jak na svůj reliktní charakter, tak ale i na (okazionální) paralelní vznik. Stind. formant je vzhledem ke své specifické funkci spíše sekundární. Nelze tedy jednoznačně tvrdit, že sl. *-yka* má přímé příbuzné v jiných ie. jazycích.

Jiní badatelé se pokoušeli tvoření našeho výrazu vysvětlit jinak. Vaillant (1950–74: II, 101) se domníval, že psl. **voldyka* vzniklo *k*-ovým rozšířením nom. ptc. prez. akt. m. slovesa **vold-e*, **vols-ti*. To však naráží na potíž, že sl. jazyky mají u sloves první a druhé třídy v nom. ptc. prez. akt. m. různé koncovky: *-y* je ve stsl., str. a strsb., zatímco ve str. (od nejstarší doby až do 14. stol.), stp. (5× *rzeka* v Kazaniach Świątokrzyskich z pol. 14. stol., sr. van Wijk 1924: 280, Ferrell 1967) a stč. je *-a*. Tato rozdílnost se vysvětluje různě:

Někteří ji mají za pozdní: psl. koncovka byla *-y*, str. a stč. *-a* proniklo po denazalizaci od sloves třetí a čtvrté třídy, stp. *rzeka* je bohemismus (v. Gebauer 1896: 9, 1898: 82n, Kiparsky 1963–75: II, 241n). Toto řešení však má potíže: 1. stp. *rzeka* je sice ojedinělý, podle všeho však starý (sr. k tomu van Wijk 1924: 282); 2. str. *-a* je doloženo už v 2. pol. 11. stol., *-ja* teprve od poč. 14. stol.; 3. chybění jotace ve stč. u typu *bera* (sr. Zubatý 1893: 505).

Jiní měli *-y* a *-a* za sandhiové varianty těžce původní koncovy (*-y* < akutové **-ōn* vs. *-a* < cirkumflexové *-ō*) (v. Zubatý 1886: 365n, 1893: 504n, 1909: 4, Hujer 1910: 42–49, Weingart 1937: 187n). To by tedy znamenalo, že v psl. vedle sebe existovaly jak formy s koncovkou *-a*, tak s koncovkou *-y*; později převážilo na severu *-a* a na jihu *-y*. Psl. **voldyka* bychom pak mohli považovat za rozšíření *y*-ové varianty. Proč byla zvolena právě tato varianta, zůstává ovšem nejasné.

Koncovky *-y* a *-a* lze však také považovat nikoli za sandhiové varianty (van Wijk 1924: 283 upozorňoval na to, že sandhi je jinak ve sl. těžko doložitelné, sr. k tomu i Galton 1956), nýbrž za dialektální varianty: **-ōn* > (rané odpadnutí *-n*) **-ō* > **-a*; na části území zůstalo **-ōn* zachováno déle a dalo zde pak (jako u typu *kamy*) *-y* (tak Lamprecht 1987: 95). Jako dialektální (jihosl.) variantu vysvětlují *-y* i van Wijk (1924: 284) a Georgiev (1969: 155n), třebaže oba poněkud odlišně.

Celá věc je tedy, jak vidno, složitá. Nejpravděpodobnější se nám přesto zdá názor, že rozdíl *-y* vs. *-a* je dialektální (dřívější odpadnutí koncového *n* na severu). Bylo by jej možno připojit k jinému podobnému rozdílu mezi severem a jihem, totiž k *-ę* vs. *-ě* v ak. pl. *jo*-kmenů a gen. sg. a ak. pl. *ja*-kmenů.

Mimoto je ovšem nejasný důvod rozšíření participia. V úvahu by přicházela substantivizace, ale to je bez dalších příkladů.

Jiní badatelé uvažují o *k*-ovém rozšíření jiných základů:

1. nom. m. subst. *n*-kmenů: psl. *-y* (Lohmann 1933; podle něho i Vasmer 1953–58: I, 209);

2. nom. sg. subst. *ū*-kmenů: psl. *-y* (Geitler 1876: 31, Brückner 1927a: 626, Kiparsky 1963–75: III, 274);

3. předsl. *u*-kmenové ptc. prez. akt. (Specht 1937: 3, pozn. 3, 1944: 135, 190, 210, 275; souhlasil Mezger 1946: 198).

Při všech těchto alternativách lze rozšiřující *-k-* spolu se Sławskim (1974: I, 89) dobře vysvětlit jako „formant strukturalny, przenoszący wyraz z archaicznej kategorii słowotwórczej do żywej“. Takovou funkci tento formant

zřejmě plnil zejména u *u*-kmenových adjektiv (sr. Meillet 1902–05: II, 244, 324–328, Troubetzkoy 1925, Vaillant 1931, 1950–74: II, 530–535, IV, 459–462, Bernštejn 1974: 251n), *i*-kmenových femininních substantiv (odtud snad moční sufix *-ica*, sr. Sławski 1974: 99, Vaillant 1950–74: IV, 352, Erhart 1982: 129) a zdá se, že existovala tendence užívat jej v této funkci i jinde: sr. **ablъko* ‚jablko‘ < **ablu-* (*u*-kmenové neutrum!?), **měšęcь* ‚měsíc‘ < **mēsen-*, mladší případy rozšíření *n*-kmenového substantiva jako stsl. *kamyкъ* ‚kámen‘, csl. *plamyкъ* ‚plamen‘, *remyкъ* ‚řemen‘, *kremyкъ* ‚křemen‘, *pramyкъ* ‚pramen‘, *ječmyкъ* ‚ječmen‘ (sr. ESSJa: VI, 64, IX, 140, XII, 123, Vaillant 1950–74: IV, 535).

Prozkoumejme nyní blíže tři uvedené výklady.

U Lohmannova výkladu vyvstávají v zásadě dvě otázky. Za prvé: jakou pravděpodobnost má existence *n*-kmenového **volden-* ‚vládce‘? Ve sl. jazycích je sice doloženo několik *n*-kmenových deverbativ, žádné z nich ale není nomen agentis (v. Bernštejn 1974: 169–171). Za druhé: *n*-kmenová substantiva sice ve sl. představují ustupující deklinační typ, ale domněnku, že *-k-* mělo u předpokládaného **volden-* zmíněnou funkci, oslabuje skutečnost, že není doloženo žádné staré *k*-ové rozšíření *n*-kmenového substantiva. Výše uvedená rozšíření substantiv odvozených sufixem *-men-* jsou zjevně mladší – o tom svědčí to, že se neprosadila na úkor nerozšířených variant.

Při zkoumání výkladu, který psl. **voldyka* považuje za rozšíření *ū*-kmenového substantiva, je nejdříve nutno říci několik slov o samotných *ū*-kmenech. Předně je ve sl. třeba rozlišit kořenová slova s kořenem končícím na *ū* od slov s *ū* jako kmenotvorným vokálem (výrazy z obou skupin jsou nicméně zařazeny do jedné deklinační třídy).⁸² Z první skupiny nacházíme ve sl. všeho všudy tři výrazy: **kry* f. ‚krev‘ (> stsl. *крѣнь*, č. *krev* ad.) < ie. **kruH-* (> av. *xrū-* f. ‚krvavé maso‘, ir. *crú* ‚krev‘) ~ **kreuH-* (> stind. *kravīš-* ‚syrové maso‘, ř. *κρέας* n. ‚maso‘, lit. *kraūjas* ‚krev‘); **bry* f. ‚obočí‘ (> stsl. *брѣнь*, stč. *brev* ad.) < ie. **bruH-* (> stind. *bhrū-*, ř. *ὄφρυς*, lit. *bruvis* tv.) a **ęzy* m. ‚jazyk‘ (> stsl. *jęзыкъ*, č. *jazyk* ad.) < ie. **(d-)ngʰuH-* tv. (> stpr. *insuwis*, lit. *liežūvis*, stlat. *dingua*, lat. *lingua*, gót. *tuggo* tv. ad.). Dále je třeba oddělit přejaté výrazy: zdá se, že přejatá germ. substantiva na *-ō* byla ve sl. řazena k *ū*-kmenové deklinaci a že tato přejetí vůbec měla i jistý vliv na zachování tohoto typu, příp. i na určité oživení jeho produktivity (v. k tomu Bernštejn 1974: 144, 241, Wojtyła-Świerowska 1992: 54, Schenker 1994: 184–187).

Pro posouzení předpokládaného **voldy*, které nelze považovat ani za kořenové jméno, ani za přejetí, je nejdůležitější prozkoumání slov odvozených pomocí *-ū-* jako kmenotvorného formantu. Pro posouzení funkce *ū*-ového formantu a jejího stáří bude vhodné vyjít z porovnání sl. *ū*-kmenů s *ū*-kmeny v jiných ie. jazycích. Situace je v tomto ohledu v jistém smyslu jednoduchá, neboť výrazy s *ū* jako kmenotvorným vokálem existují jako specifický typ jen

⁸² Jako specifický deklinační typ existují *ū*-kmeny vlastně jen ve stsl., jinde podlehly více či méně vlivu jiných typů. O sl. výrazech patřících k *ū*-kmenům v. nejpodrobněji Bernštejn (1974: 220–241), Vaillant (1950–74: II, 262–290) a také Wojtyła-Świerowska (1992: 52–55).

ve stind. (V. Wackernagel–Debrunner 1954: 492–498, Thumb 1959: 68–70.) Všechny výrazy, které sem patří, jsou feminina a lze je rozdělit v zásadě do tří skupin. Formantem *-ū-* jsou jednak tvořena feminina k *u*-kmenům (v této funkci konkuruje sufix *-vī-*). Jsou zde také označení ženských bytostí podle jejich rodinného stavu, ovšem bez odpovídajícího m. *u*-kmene: *śvaśrū-* ‚tchyně‘, *vadhū-* ‚novomanželka, nevěsta‘ (podle těchto výrazů pak byly zřejmě vytvářeny a přetvářeny i další označení ženských bytostí podle jejich rodinného stavu, sr. Wackernagel–Debrunner 1954: 496). Kromě toho lze najít některé další výrazy, k nimž rovněž není žádný *u*-kmen a které je možno nejspíše považovat za deverbativa: *juhū-* ‚obětní lžíce‘ od *juhōti* ‚obětuje‘, *camū-* ‚miska‘ od *cāmati* ‚srká‘, *karṣū-* ‚brázda‘ od *kārṣati* ‚oře‘, *śumbhū-* ‚jméno boha‘ od *śu(m)bh-* ‚zdobit se‘; mohli bychom sem zařadit i uvedené *vadhū-* od indoírán. **vad^h-* < **ved^h-* ‚vést‘. Vedle *u*-kmene téhož významu je doloženo *janū-* ‚porod, narození‘ od *jan-* ‚plodit‘, *dadrū-* ‚druh vyrážky‘ od *dr-* ‚praská‘ (další příklady, které uvádějí Wackernagel–Debrunner 1954: 496n, jsou víceméně nejisté).

Podívejme se nyní, zda lze mezi sl. *ū*-kmeny najít obdobné skupiny výrazů jako ve stind. Sl. *ū*-kmeny jsou stejně jako stind. výrazy vesměs feminina. Nacházíme mezi nimi rovněž paralelu ke stind. *śvaśrū-*, totiž psl. **svekry* tv. (> stsl. *svekry* etc.). Podle tohoto subst. byly k *ū*-kmenům (podobně jako ve stind.) převedeny i další, sémanticky blízké výrazy, označující postavení ženy dané příbuzenskými vztahy (sr. Zubatý 1903: 358, Hermann 1935, ESJS: 298): psl. **jetry* ‚manželka manželova bratra‘ (> stsl. *jetry* ad.), psl. **zby* ‚manželova sestra‘ (> stč. *zelva*, p. *zetwa*, *zotwa* ad.). Některé výrazy by bylo možno interpretovat jako od původu femininní protějšky maskulinních *u*-kmenů (tedy jako stopy přechylovací funkce formantu *-ū-*, odpovídající této jeho funkci ve stind.): psl. **zely* ‚želva‘ (> r.-csl. *želъъъ*, č. *želva* ad.) < ie. **g^helū-* (> ř. *χέλυς* tv.) od **g^helu-* ‚žlutý‘, stsl. *cěly* ‚vyléčení, uzdravení‘, ‚spása‘, ‚zdraví‘ od *cělъ* ‚celý, úplný, zdravý‘, stsl. *neplody* ‚neplodná žena‘ od **neplodъ* ‚neplodný‘. Zda sem patří i sufix *-yni* (< **-ū-nī*, jak jej vyložil Zubatý 1903 a po něm i někteří další), který má přechylovací funkci a jímž jsou tvořena i některá abstrakta, je starý spor (v. Sławski 1974: I, 140n).

K jiným výrazům nelze najít odpovídající *u*-kmenové maskulinum: stsl. pl. *жъньви* ‚žernov‘ < psl. **žъrny* < ie. *g^hṛnū-*, psl. **mṛty* (> stč. *mútev*, str. *μυτωση* ad.), stsl. *ljuby* ‚láska‘ od *o*-km. *ljubъ* ‚milý‘, psl. **ostry* (> stč. *ostrev*, sln. *ostř* v, slk. *ostrva*) od *o*-km. **ostrb* ‚ostrý‘, **pъstry* (> sln. *postř* v, sch. *pāstrva*, b. *пъстръва* ‚pstruh‘; jinde **pъstrǫbъ*).

Alternativní řešení se nabízí, vyjdeme-li od slovesa: psl. **mṛty*, stsl. *ljuby*, *cěly*, *neplody* lze vyložit jako deverbativa, a to od *mṛtiti* ‚míchat‘, *ljubiti* ‚milovat, mít rád‘, *cěliti* ‚uzdravovat‘, *neploditi* ‚neplodit‘ (sr. i Bernštejn 1974: 225, 236, Wojtyła-Świerzowska 1992: 53). Lze zde tedy vidět paralelu ke stind. *ū*-kmenovým deverbativům (podobně fragmentárním).

Otázkou nyní je, jak se zde rozhodnout: zda budeme prostě postulovat *-ū-* jako formant pro tvoření deverbativ (nomin agentis, instrumenti a actionis), jak to činí např. Wojtyła-Świerzowska (1992: 53, 55), nebo se pokusíme tuto jeho

funkci spojit s funkcí tvořit feminina k *u*-kmenovým maskulinům.⁸³ Druhou možností se, jak vidno, dostáváme k počátečnímu výkladu č. 3., tedy k výkladu Spechtovu.

Existenci *ū*-kmenových deadjektivních a deverbálních abstrakt lze vysvětlit jako transpozici – substantivizaci *ū*-kmenového femininního adjektivního protějšku *u*-kmenového maskulinního adjektiva: *ū*-kmenového femininního adjektiva je užito ve funkci abstraktního substantiva (sr. k tomu Specht 1932: 219n). Jednalo by se tedy o zmíněné Spechtovo deverbální *u*-kmenové adjektivum. Připustíme-li tento předpoklad, pak lze počítat i s psl. **voldy*, či spíše s předsl. **uold^hū*- jako nominem actionis, substantivizovaným femininním protějškem deverbálního adj. **uold^hu*- ‚ten, který vládne, vládnoucí‘ (od **uold^h*- ‚vládnout‘).

Na tomto místě je třeba ověřit dvě věci: 1. změnu nomen actionis → nomen agentis, kterou je nutno předpokládat, máme-li *-k-* ve sl. **voldyka* za pouhý výše zmíněný ‚formant strukturalny‘, tedy nikoli za derivační sufix, a 2. pravděpodobnost existence předsl./psl. *u*-kmenového deverbativního adj. **uold^hu*-/**voldz*.

1. Obecně ke změně nomen actionis → nomen agentis:

Nominalizací (substantivizací) dynamického příznaku vzniká dějové jméno, pojmenovávající dějový příznak jako samostatnou substanci. Takové pojmenování se ale může přenést na konkrétní substanci, která s dějem souvisí: pojmenuje se tak některá z dějových intencí a může vzniknout nomen agentis, nomen instrumenti či nomen acti. O těchto posunech svědčí případy shodných formantů nomin actionis, agentis, instrumenti a acti. (Sr. Bahder 1880: 4n, 128n, Brugmann 1906: 608–621, 626–636, Kluge 1926: 56, Mátl 1954: 133–137, Daneš et al. 1967: 14, 180–187, 266n, 567–570, 592, Sławski 1974: I, 58–61, Wojtyła-Świerzowska 1974: 7n, 14n, 32, 1992: 24n, 33nn, 59nn, 135nn, Šlosar 1979, 1982: 142, Ambrazas 1994.)⁸⁴

Lze tedy předpokládat, že konkretizací verbálního abstrakta (nomina actionis) **voldy* vzniklo nomen agentis **voldy* ‚vládce‘ (taková konkretizace-personifikace je ovšem pochopitelná až po zániku *u*-kmenového adjektiva, jinak by byla vlastně zbytečná, neboť by stačilo transponovat m. *u*-kmenové adj. s činitelským významem).⁸⁵ Psl. **męty* bychom mohli vyložit jako konkretizací vzniklé nomen instrumenti.

⁸³ Jak ukazuje délka vokálu, byla původním formantem zřejmě laryngála. Laryngálu jako přechylovací formant lze rekonstruovat i jinde (v. k tomu Erhart 1982: 192n, 1993: 88–92).

⁸⁴ Při tvoření nových výrazů je ovšem nutno počítat rovněž s nápodobou formantů výrazů, u nichž k popsáným posunům došlo: „Mnohá substantiva mají již od původu význam nedějový, protože vznikla podle slovo tvorného modelu těch substantiv, u nichž se kdysi původní význam dějový metonymicky přehodnotil ve význam nedějový.“ (Jelínek in Daneš et al. 1967: 567) V zásadě je zřejmě možný také vývoj opačný, totiž zabstraktnění nomin agentis (k tomu sr. Specht 1944: kap. 7).

⁸⁵ Pozůstatek starého abstraktního významu lze snad spatřovat v tom, že stsl. *vладыка* překládá i ř. *ἐξουσία* (sr. SJS: I, 196, Berneker 1912–13: 408).

Hlavním důvodem pro toto poněkud komplikované vysvětlení je rozšíření pomocí *-k-*: **voldy* se stalo maskulinem a těžko mohlo zůstat u výhradně femininních *ū*-kmenů (jinak totiž *ū*-kmenová substantiva k produktivním typům pomocí *k*-ového rozšíření převáděna nebyla!). Obdobně se vyvíjelo i kořenové substantivum **ęzy*, 'jazyk': raději než změnu rodu volilo rozšíření pomocí *-k-*.

Otázkou v této souvislosti zůstává, proč bylo naše substantivum zařazeno k *ā*-kmenům. Je možno navrhnout několik vysvětlení:

ā-kmenová charakteristika je dodatečná, analogická podle *vojevoda*, *sluga*, příp. **starějšina* a *starosta*, rovněž sociálních termínů;

Lohmannova (1933) „Vorliebe des Slavischen für die Femininform bei Würden- und Funktionsbezeichnungen“ (ta ale musela vzniknout až po rozšíření pomocí *-k-*, protože jinak mohlo **voldy* zůstat u *ū*-kmenů!);

rozšíření se událo v době, kdy *ā*-kmeny ještě nebyly pocit'ovány jako výrazně femininní deklinační typ.

2. Specht (1944: 109, 134n) předpokládá existenci ie. deverbálního *u*-kmenového adjektiva s významem ptc. prez. akt., s nímž v této funkci konkurovala (a později nad ním převládla) adjektiva *nt*-kmenová. Taková *u*-kmenová adj. lze doložit většinou jen ve stopách (sr. Brugmann 1906: 176–179, Schwyzer 1953: 462n); ve větším počtu existují ve stind. a v lit., a jak se zdá, nabyly zde i jisté produktivnosti (sr. Wackernagel–Debrunner 1954: 468–473, Skardžius 1943: 55–59, Otrębski 1956–65: II, 56–58).

Podle všeho lze tento typ adjektiv prokázat i pro psl., a to v rozšířené podobě *-ькъ* (sr. Troubetzkoy 1925): stsl. *vratькъ*, 'vratký' < **vortu-* (> stind. *vartula-*, 'kulatý') od **vert-*, 'točit se, obracet se'; stsl. *gladькъ*, 'hladký' < **glādu-* (> lit. *glōdus* tv.) ~ lit. *glōsti*, 'hladit'; stsl. *qzькъ*, 'úzký' < **ang^hu-* (> stind. *arñhū-*, gót. *aggwu* n. 'úzký') od **ang^h-* 'úžit' (> ř. *āγγω*, 'rdousím, škrťím', lat. *angō*, 'úžit, svírat, sužovat'); stsl. *тънькъ*, 'tenký' < **tñHu-* (> ř. *τανύ-*, 'dlouhý, tenký', stind. *tanú-*, 'štlhlý, útlý, slabý') od **tenH-*, 'napínat' (> stind. *tan-*, 'napínat, rozpínat se', ř. *τείνω*, 'napínat, roztahovat', lat. *tendō*, 'směřovat', sthn. *denen*, 'napínat, rozpínat'); stsl. *mękькъ*, 'měkký' < **mņku-* ~ lit. *minkyti*, 'hnít'; stsl. *stydькъ*, 'hanebný, nestoudný' ~ stsl. *styděti se*, 'stydět se'; stsl. *mrъzькъ*, 'mrzký, bídny, odporný' ~ stsl. *mrъzěti*, 'být odporný, hnusit se' ad. (sr. i nomina agentis se sufixem *-ькъ*; v. Sławski 1974: I, 93, Wojtyła-Świerzowska 1992: 50).

Na základě tohoto nepřímého důkazu lze tedy počítat i s protosl. deverbálním adj. **vold^hu-*.

Jak jsme mohli vidět, neexistuje spolehlivý výklad tvoření psl. **voldyka*. S poněkud větší jistotou lze pouze říci, že výchozí výraz (ať už **vold^hū* nebo **vold^hen-*) patří zřejmě do předsl. období: kdyby vznikl až v rámci psl. systému, čekali bychom, že by byly zvoleny obvyklé slovtvorné prostředky psl. nomin agentis. K rozšíření výchozího *ū*-kmene mohlo dojít už v předsl. období; k rozšíření *n*-kmene až v rámci psl. (po zániku koncového konsonantu), což platí i pro rozšíření ptc. prez. akt.

Zdá se tedy, že měl pravdu Machek (1968a: 693), když o psl. **voldyka* napsal, že je to „starobylý termín“, s tím doplněním ovšem, že tento výraz neměl vždy tu podobu, kterou nám dovolují rekonstruovat sl. jazyky.

* * *

Obě části Slovanů, katolická i pravoslavná, se nacházely v silovém poli říší nárokujících si universalitu: byly jejich součástmi de iure (či ideově), ale (většinou) nikoli de facto. Přejímaly proto sice jejich sociální terminologii, ale zároveň chtěly potvrdit své faktické svrchované postavení. To se odráželo i v posunech v sémantice právě probíraných výrazů a zároveň i v úsilí slovanských suverénů, směřujícím k tomu, aby byli označováni jménem ekvivalentním jménu suverénů těchto říší. Bulharský panovník se tedy jako výrazu své suverenity dožaduje titulu císaře (k titulu βασιλεύς u Bulharů sr. i Beševliev 1979: 73n), stejně jako v obdobných podmínkách panovník český (a také ovšem polský a chorvatský) titulu krále. Později se tato snaha objevuje i u Rusů.

Instituce franckého a později německého panovníka byla jen jednou z realizací západní ideje rex. Sl. **korľb* zpočátku (snad v 9. stol.) označovalo právě tuto jednu konkrétní realizaci, nikoli ideu samu, na rozdíl například od sthn. či stsas. *kuning*, označujících obojí. Je pochopitelné, že poté, co se část Slovanů začlenila do latinského kulturního prostoru, bylo pro vyjádření ideje rex použito právě výrazu **korľb* (resp. jeho odpovídajících kontinuantů), tedy označení (východo)franckého a později německého krále, který si v kontinentální, dominantně germánské části tohoto prostoru činil nárok být jedinou realizací této ideje, tzn. jediným svrchovaným panovníkem. Stejně tak je pak pochopitelné, že výrazu **knyędzь* (resp. odpovídajících jeho kontinuantů) jako označení jednotlivých slovanských svrchovaných vládců bylo v češtině, polštině a snad i lužičtině užito pro vyjádření ideje dux/princeps, neboť představitelům komunit mluvčích těchto jazyků byla králi náležící svrchovanost v teoreticko-terminologické rovině upřena. Rozdílnost historicky doloženého významu hl. *knjez*, dl. *kněz* ‚pán‘ a stč. *kněz*, stp. *ksiądz* ‚princeps‘ byla pak dána rozdílným osudem instituce svrchovaného vládce u lužických Srbů na jedné a Čechů a Poláků na druhé straně: první o ni přišli, u druhých její reprezentanti zpočátku přijali za své určitou pozici v hierarchii, ale snažíce se získat titul krále, usilovali o adekvátnější vyjádření svého faktického postavení.

Svědectvím o pestřejším a dynamičtějším, a zároveň ovšem i neodvislejším vývoji vrstvy privilegovaných v Čechách a Polsku v porovnání s Lužicí je rovněž skutečnost, že kontinuant psl. **voldyka* zde prodělal specifickou sémantickou transformaci, zatímco na Lužici zřejmě zanikl.

II. Nobiles

A. Praslované neboli prehistorie

gospodь

Nejdříve představme lexikální materiál, s nímž budeme pracovat. Psl. **gospodь* se rekonstruuje na základě těchto výrazů:

stsl. *gospodь* ,κύριος, δεσπότης, dominus', b. *zocnod* ,Pán', srb. *zōcnōd*, ch. *gōspōd* ,Pán', stsrb., stch. i o člověku (ch. jako arch. ještě r. 1706, sr. RHSJ: III, 300), sln. *gospōd* ,pán, Pán';

r., ukr. *zocnōdь*, br. *zocnōdzь* ,Pán', str. i ,pán' (často v protikladu k *rabь*);

stč. vokativ *hospodì* ,Domine' dokládá Gebauer (1903–16: I, 469) dvakrát: v ŽaltKap z konce 14. stol. a v Mam Jer 34, 5, Mareš (1963: 440, pozn. 88 = 2000: 401, pozn. 88) se domníval, že tyto doklady jsou „asi paleoslovenismy“; stč. *hospada* ,pán' (jako vyjádření vertikálního vztahu podřízenosti: pán domu – vůči čeledi a služebnictvu, panovník – vůči poddaným, Bůh – vůči lidem), ,příbytek, sídlo, ubytování' (doloženo už v 1. pol. 14. stol., v 2. pol. 15. stol. tento význam převážil) (v. Gebauer 1903–16: I, 469n, Macek 1977a: 56n).

Kromě těchto výrazů jsou doložena i *a*-kmenová kolektiva:

stsl. *gospoda* ,δεσπόται' (jen 2× Sud a Nom), b. *zocnodá* pl. ke *zocnodún* ,pán', (st)srb. *zocnōda*, ch. *gospōda* pl. ke *zocnōdin*, *gospōdin* ,pán', ve st. jazyce i ke *zōcnōd*, *gōspōd*, sln. *gospōda* ,panstvo', str. *zocnoda*, r. *zocnodá* pl. ke *zocnodún* ,pán'.

Výraz *gospoda* je zjevně kolektivum ke *gospodь*, jeho tvoření je ale málo jasné: *ā*-kmenová kolektiva sice v jiných ie. jazycích existují (sr. Brugmann 1906: 159–161, Erhart 1993: 48), ve sl. však je takové kolektivum ojediněle (Sławski 1974: I, 60 uvádí ještě r. *чѣрва*, ukr. *чєрв́а*, br. *чарв́а* ,larvy včel'; další jím uváděné výrazy jsou nejisté: *noga* ,noha', původně kolektivum ,drápy' (sr. lit. *nāgas* ,nehet'), *vrba* (sr. lit. *viřbas* ,prut'); ještě by bylo možno uvažovat o *stěna*, sr. gót. *stains* ,kámen'. Stč. *hospada* ,pán' je nejspíš výsledek převedení *i*-kmenového subst. k *a*-kmenům (snad i pod vlivem *vladyka*, *věvoda*, *starosta*); význam ,příbytek, ubytování, hostinec' vznikl patrně metonymií (hl. *hos-poda*, dl., (st)p. *gospoda*, br., ukr. *zocnōda* tv. může být z č.).

Vedle kolektiva jsou doložena i singulativa se sufixem *-inь*:

stsl. *gospodinь* ,κύριος, δεσπότης' (často jako opozitum vůči *rabь*; zřídka o Bohu, tak zejména v Bes; sr. Mareš 1963: 440 = 2000: 387), b. *zocnodún*, srb. *zocnōdin*, ch. *gospōdin* ,pán', sln. st. a dial. *gospodín* ,pán, hospodář' (Pleteršnik 1894–95 s.v.), r. *zocnodún* ,pán' (o str. *zocnodinь* Schmidt 1964: 479), stukr., stbr. *zocnodinь* ,pán', stč., č., slk. *hospodin* ,Pán', stp. *gospodin* ,Pán'.

Dále existují femininní protějšky, a to odvozené dvěma způsoby:

stsl. *gospodyn'i* ,κυρία, δέσποινα', ch. st. *gospòdinja*, sln. *gospodinja*, br. *гаспадѣня*, ukr. *господи́ня*, str. *господыня*, r. dial. *господѣня*, stč. *hod-podynì*, stč., č. *hospodyně*, (st)p. *gospodynì* ,hospodyně';

stsl. *gospoŕda* ,κυρία, δέσποινα' (i o P. Marii), srb. *gòcnoŕa* ,paní, P. Marie', ch. *gòsrođa*, dial. *gòsroja* ,hospodyně, paní, P. Marie', sln. *gospá* ,paní', str. *gospodza* ve 14. a 15. stol. jen o P. Marii, v 16. stol. i uctivé oslovení ženy, v 17. stol. už jen vokativ *gospodze* (sr. StStp: II, 468, SiP: VIII, 54, Sławski 1952: I, 324), hl. *hosproza*, dl. *gospoza* ,hospodyně', r. *госпожá*, str. *госпожа* ,paní', stuktur., stbr. *госпожа* ,paní'.

Doloženo je ještě m. tvořené sufixem *-ar'ь*:

b. *gocnodár* ,vlastník, majitel, hospodář', srb. *gocnodār*, ch. *gospòdār* ,vlastník, hospodář', strsb. i ,panovník', sln. *gospodár* ,hospodář, pán', (st)č. *hospodář*, slk. *hospodár*, (st)p. *gospodarz*, hl. *hospodar*, dl. *gospodar'* ,hospodář', stbr. *госнодарь*, stuktur. *госнодарь* ,pán, vlastník domu, hospodář', také titul krále, cara, knížete, vyšších duchovních, Boha, br. *гаснодár*, ukr. *госно́дар*, vlastník, hospodář', r. dial. *госнодárь* ,hospodář'.

Nejpřijatelnější je výklad, který v *gospodь* vidí staré kompozitum, jehož první část odpovídá stsl. *gostь*, č. *host*, r. *гость* atd. ,host' a gót. *gasts* ,ξένοσ', stangl. *giest*, sthn. *gast*, stsev. *gestr* ,cizinec, host', lat. *hostis* ,nepřítel', stlat. ,cizinec'⁸⁶ a druhá stind. *páti-* ,pán, manžel', ř. *πόσις*, lit. *pàts* ,manžel', lat. *potis* ,mocný' (pro liter. v. ESJS: 192). Paralela se spatřuje v lat. *hospes*, gen. *hospitis* ,host, hostitel' (k e v nom. sg. v. Leumann 1963: 89).

Absenci *ti* v první části psl. kompozita lze dobře vysvětlit frekvencí užití výrazu – ztráta v allegrové výslovnosti oslovení je relativně častý jev (v. Frankele 1950: 51, Sławski 1952: I, 325, Mańczak 1977: 38–41), nebo disimilací dvojího *ti* – první *ti* bylo vypuštěno (Krogmann 1956: 253, Machek 1968a: 177, Leumann 1963: 92, 179). Trubačev (ESSJa: VII, 61) vychází z **g^host-pot-*.

Obtížnější je vysvětlení *d* místo očekávaného *t*.⁸⁷ Žádné z navrhovaných řešení nevyhovuje zcela:

1. Sonorizace v nepřímých pádech původní konsonantické deklinace (Zubatý 1904: 418, Sławski 1952: I, 325, Trubačev, ESSJa VII, 62); Węglarz (1936) vychází z ak. sg. **-pot-*: zde došlo k sonorizaci *t* před *m* a odtud bylo *d* přeneseno do ostatních pádů; sonorizace neznělého konsonantu před koncovým *-m* (tj. sonorou, nikoli znělou explozívou!) je bez uspokojivých paralel (na což upozorňoval už Trubačev 1959: 182). Ani v ostatních pádech se neocitá *t* před znělým konsonantem (nesonorou): do úvahy by přicházely jen dat. a instr. pl., ale i zde je proti *b^h* jiných ie. jazyků sl. *m*.

⁸⁶ Sr. i bangani *gosti* ,host, cizinec' (v. Delamarre 1995: 166n).

⁸⁷ V ŽaltWittb (104, 21) je doložen instr. sg. *hospotú* (v. Gebauer 1880a: 143). Je ovšem odvážené spatřovat zde stopu staré podoby kmene (jak to činí např. Węglarz 1936: 314, pozn. 2). Už vydavatel ŽaltWittb Gebauer upozorňoval, že mezi jiným, „co o napsání českého textu připomenouti a vytknouti jest, jsou hojně chyby“ (Gebauer 1880a: XI).

2. Nejistý je rovněž předpoklad už ie. variace **pot-/pod-* (Meillet 1925b: 143, Kiparsky 1934: 67, Vasmer 1953–58: I, 299). Poukaz na ř. *δεσπόζω* ‚panuji‘ (préz. *δεσπόζω*, ipf. *ἐδέεσποζον*, futurum *-όσω*, *-όσσω*, infinitiv aoristu *δεσπόσαι*), desubst. od *δεσπότης*, nevyhovuje, protože zde se může jednat o vliv sloves na *-ζω*. koncovka futura i aoristu umožňovala dvojí interpretaci zakončení kmene – jak *τ*, tak i *δ*, odtud pak prez. *δεσπόζω* a ipf. *ἐδέεσποζον*. Rovněž variace *t/d* ve stsl. *rotъpĕga* ‚propuštěná, zapuzená manželka‘, doloženém v podobách *rotъpĕga* (2×), *rot(ъ)bĕga* (2×), *rodъpĕga* (4×), *rodъbĕga* (2×) (sr. SJS: III, 220) zde zřejmě není relevantní: jednak není jisté, zda toto slovo je skutečně od původu kompozitem s první částí kontinuující ie. **poti-*, jak se domnívají někteří badatelé (sr. k tomu ESJS s.v.), jednak se zde *d* jako varianta mohlo objevit až poté, co se výraz stal slovtvorně neprůhledným.⁸⁸
3. Vliv f. **gospod-nī* < **gospot-nī* (Otrębski 1935: 127n); takové f. ovšem není doloženo, navíc *n* je sonora.
4. Vliv adj. *svobodъ* ‚svobodný‘, příp. subst. *čel'adb* (Fraenkel 1950: 53); samo *svobodъ* je nejasné, *čel'adb* je co do své fonologické struktury příliš vzdálené.
5. Krogmann (1956: 258): střpers. *gōspanddar* ‚Schafbesitzer‘ > psl. **gospodarъ*, to pak ovlivnilo domácí **gospotъ*, takže výsledkem bylo **gospodar'ъ* a **gospodъ*; zde je nutno předpokládat nějaký západoírán. ekvivalent střpers. výrazu, mimo to ‚Schafbesitzer‘ se nerovná ‚hospodář‘.
6. Přejetí z gót. **gastifaps* nebo **gastifadi* (Hirt 1898: 333, Vaillant 1950–74: II, 152 aj.); takový výraz není doložen ani v gót., ani v jiných germ. jazycích (v. k tomu i Georgiev 1972: 24–26).
7. Machek (1968a: 177): ‚*t* se oslabilo v *d* (oslabování výslovnosti v titrelech je zjev běžný!; znělé hlásky žádají méně námahy než neznělé)‘; nesystémové, bez paralel.

Otázky ovšem vyvstávají, i pokud jde o sémantickou stránku výrazu. Za význam psl. **gospodъ*, rekonstruovatelný na základě významů jeho kontinuantů, lze považovat vyjádření vertikálního vztahu dominance, totiž vyjádření osobního vztahu nadřízenosti v rámci domu – užší společenské jednotky – vůči ne-svobodným členům komunity. Je zjevné, že osoba v takovém postavení je zároveň i reprezentantem domu navenek, a má tedy i kompetenci ‚jednat‘ s cizinci – nepřislušníky komunity. Tento její poměr k cizincům (tato její funkce) je vyjádřena první částí kompozita, tj. výrazem *gostъ* < **g^hosti-*. K přesnějšímu určení povahy tohoto poměru je nutno přesněji určit slovtvornou formu výrazu, tzn. i přesněji určit význam druhé složky kompozita a její funkci v tomto výrazu; prvním se zabýváme níže v souvislosti s lit. *viēšpats* (viz tam), o druhé se pokusíme zde.

⁸⁸ Pisani se domníval, že variace ie. formy měla podobu *t/d^h*, vykládaje z ie. *d^h* kromě sl. *d* i toh. *ts* v toh. A *pats*, B *petso* ‚manžel‘; jeho názor ale nelze přijmout (v. Windekens 1976: 349n).

1. **poti-* ‚pán‘, tj. nositel osobního vztahu nadřazenosti vůči nesvobodným v rámci „domu“; **g^hosti-poti-* by pak bylo možno považovat za přátelské, úctu vyjadřující pojmenování hostitele (hlavy „domu“) od cizinců („hostů“). U lat. *hospes* ‚hostitel‘ i ‚host‘ je pak nutno počítat s rozšířením sémantiky o význam ‚host‘. Tento posun lze sice spojovat se změnou významu lat. *hostis* ‚cizinec‘ → ‚nepřítel‘, kauzální souvislost mezi těmito dvěma posuny ale není zjevná.

2. Sémantice lat. *hospes* (její dualitě/ambivalentnosti) snad lépe odpovídá výklad Benvenistův (1954/1966: 304, 1969: I, 87, 95): **g^hosti-pot(i)-* jako „l’incarnation de l’hospitalité“ – **pot-* je partikule ‚sám‘. Takový výraz by pak bylo možno vztáhnout jak na hostitele, tak na hosta. Ve sl. by pak došlo k omezení sémantiky na význam ‚hostitel‘.

U obou výkladů ovšem zůstává otázka, proč výraz **gospodь* (na rozdíl od lat. *hospes*!) překročil funkci pojmenování reprezentanta „domu“ v určité situaci či kontextu (totiž při styku, jednání s cizinci–hosty) a stal se sociálním termínem, tedy výrazem vyjadřujícím postavení označovaného ve struktuře společnosti; jinými slovy, proč bylo pojmenování tohoto postavení motivováno právě jednou určitou (a specifickou!) funkcí hlavy domu, tedy jeho kompetencí „jednat“ s cizinci (tj. jeho zvláštním vztahem k nepřislušníkům domu).

Nicméně jiné výklady přinášejí ještě více potíží:

Machek (1968a: 177n, 1968b) předložil výklad, podle něhož je formu **g^hosti-poti-* nutno interpretovat jako původně juxtapozici dvou výrazů, a to **g^hosti-* ‚host‘ a **poti-* ‚pán‘: takový výraz byl podle Machka uctivým označením vládce při vybírání daně, které se „za nejstarších dob“ dalo tak, že panovník objížděl své poddané a nechal se od nich „hostit“. Tento výklad má ale několik obtíží:

a) je anachronický: popisovaný způsob vybírání daně patří do jiné doby (sr. i Žemlička 1997: 175n), a to do doby, kdy panovníkovi země, jíž vládne, patří (z té doby jsou ostatně také zmínky v historických pramenech, na něž se Machek odvolává; k problému vlastnění země v. i Třeštík 1997: 60n); rovněž samo vybírání daní lze praktikovat až při dostatečné velikosti a organizovanosti území;

b) s tím souvisí i argument formální: kompozita toho typu, který předpokládá Machek, pro psl. nelze rekonstruovat (sr. Šlosar 1999), výraz by tedy bylo nutno považovat za předpsl.⁸⁹;

c) výklad neodpovídá sémantice kontinuantů psl. výrazu: **g^hosti-poti-* jako host–pán je někdo z vnějšku, zatímco *gospodь* je někdo uvnitř komunity;

⁸⁹ Nutno ovšem říci, že obecně není zcela jasná Machkem předpokládaná výchozí slovtvorná forma kompozita – neodpovídá totiž žádné ze základních tříd kompozit, jak je popsal Benveniste (1967): oba typy nedeterminačních kompozit, tedy typ dvandva a typ *oiseau-mouche*, představují jiný fenomén (první spočívá na vztahu asyndetické koordinace rovnocenných, ekvipotentních výrazů, druhý na vztahu disjunkce a dvojí klasifikace – podle reality a podle zdání). Lze sice předpokládat splynutí apozicičního spojení, a to zánikem delimitační pauzy, takový slovtvorný postup však není přinejmenším na psl. úrovni obvyklý (Machkem uváděné paralely typu *kníže pán* jsou jednak z jiné doby, jednak na rozdíl od ‚host–pán‘ představují spojení speciální a obecné klasifikace v rámci jedné třídy).

d) sémantický posun lat. *hospes* ‚host‘ → ‚host‘ i ‚hostitel‘ zůstává nevysvětlen, zatímco příčinu opačného posunu, tedy ‚hostitel‘ → ‚hostitel‘ i ‚host‘ lze, s určitými výhradami, spatřovat v posunu ‚cizinec, host‘ → ‚nepřítel‘ v sémantice lat. *hostis*.

Schütz (1989) spojil první část kompozita se stpr. *gasto* E 238 ‚kus země‘, (stř)niz. *geest*, středn. *gēst* (něm. *Geest* < niz.) ‚výše položená, písčité a méně úrodná země (na pobřeží Severního moře)‘. To však je z více důvodů problematické:

- a) stpr. *gasto* je nejasné (v. Mažiulis 1988–97: I, 328–331);
- b) germ. výrazy pojmenovávají speciální reálii a jsou nejspíš pozdější (sr. Mitzka 1963: 238n, Pfeifer 1989: I, 516);
- c) význam ‚pán půdy, „statkář“ etc.‘ neodpovídá předpokladu prehistorického a protohistorického rodového vlastnictví půdy (pozemků).

Spojení první části psl. kompozita s první částí stind. *jāspati-* ‚pán rodiny‘ (Meillet 1898: 139) je nemožné hláskově.

Na základě toho, že nelze rekonstruovat další psl. kompozita o skladu subst. + subst. (k tomu sr. Šlosar 1999: 50, Gołąb 1994: 183), a také toho, že existuje přímá paralela psl. **gospodb*, totiž lat. *hospes*, je možno se domnívat, že **gospodb* je už předsl. Jaké je stáří jím označované instituce, však podle toho lze stěží určit, neboť slovo se z počátku mohlo vztahovat na jiný pojem. Není rovněž vyloučen cizí (íránský) vliv (potíže s *d*); otázkou je, zda tento vliv zasáhl jak slovo, tak i jím označovaný pojem. Pokud jde o existenci kontinuantů psl. **gospodb*, je nápadné, že jsou živější v pravoslavném prostředí, kde dominují vertikální vztahy.

bol'arinъ: Turkotataři

Výrazy *bol'arinъ* a *bojarinъ* fungují jako domácí sociální termíny jen ve staroslověnštině a v jazycích pravoslavných Slovanů:

stsl. *boljarinъ*, pl. *boljare* (v sg. doloženo jen 2×, jinak v pl.) ‚οἱ μεγιστάνες‘ (5× Supr, 1× Grig J 3, 7), ‚οἱ τὰ πρῶτα φέροντες‘ (1× Supr), ‚σύγγλητος‘ (1× Supr), ‚principes, milites‘ (VencNik) (ve VencNik a VencProl o Václavových a Boleslavových družinících), varianta *bojare* je doložena ve VencNik, VencProl a Ludm, tedy v r.-csl. opisech (v. SJS: I, 136–138);

b. *болярин*, arch. *боляр* ‚bojar, šlechtic, bohatý zámožný člověk‘, srb. *бѡлар*, st. *бѡларин* ‚bojar, šlechtic, vážený a majetný člověk‘;

str. *бояринъ*, pl. *бояре* ‚bojar, šlechtic‘ (k významu sr. Schmidt 1964: 470–472), *боляринъ*, r. historismus *боярин*.

Při etymologickém zkoumání těchto slov nejdříve vyvstává otázka po vztahu forem s *lj* a forem s *j*. Je několik možností:

1. Jedná se o jedno slovo:

a) Starší je *boljarinъ*; *bojarinъ* vzniklo lidovou etymologií, snad podle *bojъ* ‚boj‘ (Jagić 1891: 289). Stsl. (starobulharské) *boljarinъ* je přejato z protobulharštiny (tedy z jazyka turkotatarských Bulharů). V protobulharských nápisech jsou doloženy následující formy (v. Beševliev 1963: 279, 1979: 211 [a rejstříky]): nom. sg. *βοηλας*, *βοηλα*, *βουληα* (v témže nápise); *βοηλα*, ? *βουλε* (v protobulharsky psaném nápise); ak. sg. *βοιλαν*, *βοιλα* (v témže nápise); gen. sg. (?) *βοηλα*; ak. pl. *βοιλαδας* (k nom. sg. *βοηλας* v témže nápise). Kromě toho je v byzantských pramenech 9.-10. stol. doložen výraz vztahující se na bulharské urozence (v. Moravcsik 1958: II, 98, 1967: 318): ak. sg. *βοιλαν*, ak. pl. *βοιλάδας* (kronika Theophana Homologeta z let 810–814), gen. pl. *βοιλადων* (Vita sv. Ioannikia z 9. stol.), gen. pl. *βοιλάδων* (Konstantinos Porph., De administrando imp.), nom. pl. *βολιάδες* (4× Konstantinos Porph., De ceremoniis, 952–959), nom. sg. *βουλίας* (1× ib.).⁹⁰ Jde zde podle všeho o jeden ze dvou šlechtických stavů v protobulharském státě, a to zřejmě o stav vyšší: sr. nápis *τοὺς βοιλαδας κ(ὲ) βαγαίνους* (v. Beševliev 1963: č. 57, 1979: č. 58, 1981: 32n).

Přímou adaptací protobulharského titulu je stsl. *bylja*, doložené 3× jako vokativ v Supr (v. SJS: I, 152).⁹¹ Tatarincev (1991–93: 166) upozorňuje, že sttur. titul *bojla*, doložený v památkách 8. stol. (sr. DtS: 110, Malov 1951: 372, Thomsen 1924: 171; tur. *boyly* ‚vysoký‘), je možno číst i *bujla*, a rovněž některé protobulh. formy připouštějí domněnku, že první vokál byl zadní vokál mezi *o* a *u*; diftong *oi/ui* pak byl ve sl. adaptován pomocí *y*. Taková adaptace je ovšem pochopitelná i v případech, že v protobulh. bylo *oi*: diftong *oi* byl v psl. po psl. monoftongizaci a delabializaci nezvyklý, a proto byl substituován pomocí *y* (sr. i Šaur 1988: 118).

Z řečeného vyplývá, že *boljarinъ* nemůže být bezprostředním reflexem protobulh. *boila*, tím je totiž *bylja* (dvojí způsob přejetí je těžko představitelný; sr. i Trubačev 1963: 161). Je tedy nutno počítat s lidovou etymologií, tzn. s vlivem domácích slov při adaptaci první vokalické složky kořene protobulh. slova. Navrhováno bylo adj. **bolъjъ* ‚větší‘ (Georgiev 1952: 89, BER: I, 66) nebo i subst. *bojъ* ‚boj‘ (Brandt 1889: 210).

Kromě toho je třeba vysvětlit ještě zakončení kmene sl. slova. Většinou se *boljarinъ* vysvětluje z protobulh. nom. pl.: protějšek tur. plurálové koncovky *-lar/ler* se předpokládá i pro protobulh. (Brandt 1889: 210, Brückner 1910: 324, 1918: 175, Georgiev 1952: 89, Šaur 1988: 120; tento sufix existuje v řadě turkických jazyků, sr. Kononov 1956: 72n). Marquart (1914: 26) sl. formu vykládal z protobulh. **boila äri*, kde **äri* je pl. k **är* ‚muž‘. Pritsak (1955: 18, 75): *boila* + protobulh. kolektivní sufix *-r̄*. Vondrák (1924: 559) zde viděl sl. sufix *-arъ*.

⁹⁰ V nápise na zlaté míse z pokladu nalezeného v Nagy-Szént-Miklos je napsáno *BOYHAA*. Interpretace tohoto nápisu je ale složitá (v. Pritsak 1955: 85–90).

⁹¹ Ve str. je doložen ak. sg. *быля* a instr. pl. *былюи* (v. SRJa: I, 364, SDrJa: I, 337, Sreznevskij 1893–1906: I, 203); tento výraz je z b.

Otázkou nicméně zůstává, proč existovaly (vedle sebe?) přímo (fonologicky) adaptované *bylja* a nepřímou (lidovou etymologií) adaptované *boljarinъ*, a rovněž, zda je (celé) slovo u východních Slovanů z csl. (Mladenov 1921: 46 se domníval, že východní Slované slovo přejali od Protobulharů ještě v době, když tito byli v dnešním Rusku).

b) Starší je *bojarinъ*; *boljarinъ* vzniklo lidovou etymologií podle *bolъjъ* ‚větší‘ (Korš 1886: 492, 1902: 44, pozn. 3, Jakubinskij 1953: 348n). Samotné *bojarinъ* se pak vykládá různě:

Někteří je mají za přejaté z turkotat. *bajar* (Korš 1886: 491n, 1902: 44, 1906: 278n, Berneker 1908–13: 72). Proti tomu se namítalo, že toto slovo není doloženo ve starých turkotat. literárních památkách ani ve starých nápisech a že turkmenské *bajar* ‚zaměstnavatel, hospodář, ruský důstojník nebo úředník‘, kazašské, baškirské *bajar* ‚šlechtic, ruský statkář‘, chokandské *bajar* ‚hodnostář, bohatá a významná osoba‘ (v. Radloff 1893–1911: IV, 1467n) je přejato z r. (v. Melioranskij 1902: 283n, 1905: 82n, Sobolevskij 1914: 440, Räsänen 1969: 56). Proti přejetí z r. argumentoval Korš (1903: 32n) tím, že se mluvčí zmíněných turkotat. jazyků mohli setkat jen s pozdní, kontrahovanou podobou *báрун*.

Jiní v *bojarinъ* spatřovali přejetí z turkotat. *baj är* ‚bohatý, mocný muž‘ (Malov 1946: 138, Vasmer 1953–58: I, 115, Černych 1993: I, 106): sr. sřturoecké, ujugurské, čagatajské *baj* ‚bohatý‘ ad. (v. Sevtotjan 1978: 27–29) & ujugurské, čagatajské, turkmenské, jakutské *är*, kalmycké *er*, čuvašské *ar* ‚muž, manžel‘ ad. (v. Radloff 1893–1911: I, 751–753, Räsänen 1969: 46).

2. Jedná se o dvě slova:

Sadnik–Aitzetmüller (1975: 384–386) spatřovali v našich slovech přejetí z dvou různých pramenů: *boljarinъ* z protobulh. *boila* (s plurálovým sufixem *-lar*) a *bojarinъ* nejspíš z *baj är*.

Zdá se nám, že názor Sadnikové a Aitzetmüllera je přijatelný:

protobulh. **boil-lar* ‚boilové‘ > sl. **bojlar-* > **boljar-* > pl. *bol'are* → sg. *bol'ar-inъ*;

turkotat. **baj är* ‚bohatý/mocný muž‘ > sl. *bojar-* > *bojar-inъ*.

Na to, že str. *боляринъ*, tedy podoba s *-lj-*, je csl., zatímco domácí je *бояринъ*, ukazuje i ta okolnost, že do lit. byla přejata podoba s *-j-* (lit. *bajōras* ‚šlechtic‘).

*vitędzъ: Seveřané?

České slovo *vítěz* označuje někoho, kdo něco nebo někoho přemohl. Stč. *vítěz* mělo kromě významu ‚přemožitel‘ také význam ‚hrdina, udatný, statečný bojovník‘ (sr. Bělič–Kamiš–Kučera 1978: 568, Loriš 1903: 471, Trautmann 1916: 150, AlxV 786, Tkadla 3a, Spor 83b, 2; tak ještě SloVeleš a VodňLact, sr. Jungmann 1835–39: V, 112). Jak č., tak i stč. *vítěz* má tedy obecný, neter-

minologický význam. Pouze jediný doklad z LegKat (3112) jakoby naznačoval, že tomu dříve tak nebylo a že tento výraz fungoval i jako sociální termín: *i káza [císař Maxentius] všem svým vítězóm / pánóm, kniežatóm, rytieřóm / s sebu na tu radu jíti* (sr. Hrabák–Vážný 1959: 208); *vítěz* je zde možno interpretovat jako sjednocující kategorii, do níž patří *pánové, kniežata a rytieři*. Na to, že LegKat obsahuje některé archaismy, upozorňoval Vážný (in Hrabák–Vážný 1959: 233):

„Poměrně velmi bohatý a složitý je slovník naší legendy o Kateřině. Překvapuje v něm značný počet slov v jiných staročeských textech buď vůbec neznámých, nebo jen ojediněle doložených, anebo známých v jiných významech, archaických výrazů a nezvyklých vazeb a úsloví.“

Nabízí se samozřejmě otázka, co je individuální inovace jako prostředek umělecké aktualizace (ozvláštnění) a co zachycení staršího, archaického úzu.

Otázku, zda v předhistorickém období výraz *vítěz* plnil funkci sociálního termínu, lze zodpovědět jen etymologickým zkoumáním slova. Při takovém zkoumání je pochopitelně nutno vyjít ze srovnání se situací v ostatních slovanských jazycích, v nichž nacházíme protějšky českého slova. Nejdříve si tedy představme sl. komparační materiál:

V p. jsou pouze deriváty: stp. *wiciežyc, wyciežyc, zvítězit, wiciežac, wyciežac, vítězit, wiciežca, wyciežca, vítěz* ad. (v. SłStp: X, 444n), p. *zwycieżca, vítěz* ad.

Zajímavá je situace v hornolužické srbštině. Hl. *wicaz* znamená ‚leník, vazal‘ (osobní jméno *Wicaz* ~ něm. *Lehmann*); Pfuhl (1866: 780) uvádí i význam ‚Lehnbauer‘ a výraz hodnotí jako zastaralý. Slovo je doloženo i ve starých pramenech. Zvláště důležitá je listina z r. 1181:

statutis tantum temporibus seniores villarum, quos lingua sua supanos vocant, et in equis servientes, id est *withasii*, ad comprovinciale jus, quod lant-dinc dicitur, veniant, qui, quae dicuntur, jubentur, aguuntur, statuuntur, suis referant

Dále jsou doklady ze 14. a 15. stol.: 1307 *witschacz ader zcmurt*, ok. 1330 *mansus qui dicitur witsaz*, 1334, 1378 *sub rusticis qui dicuntur witsezen*, 1402 *dy witsessin de Slettow*; s raněnovohornoněm. diftongizací: 1428 *weiczhessen*, 1543 *Weytseßsen*. Naproti tomu chybějí doklady z Dolní Lužice kromě jediné zprávy z r. 1749: *wiczaß, auch wuczsaß heist in Lusatia inferioris ein Freybauer der von Steuern, Gaben und Hofdiensten frey ist. wiczastwo heist ein Freygut*. (Sr. Pilk 1901: 134n, Eichler 1965: 134n, Schuster-Šewc 1986: 10n, 1978–89: III, 1594, SSS: VI, 503n, Procházka 1968: 41, pozn. 386.)

Ve slovinštině a chorvatštině mají odpovídající výrazy význam ‚rytíř‘:

sln. *vitez* dokládá v tomto významu už r. 1592 Megiser (v. Megiser 1967: 153, 296);

ch. *vítěz* je doloženo od poč. 15. stol. ve významu ‚rytíř, bojovník proslulý svou odvahou, udatností, svými ctnostmi, svým společenským postavením‘, odpovídajícím zhruba stě. *rytieř* jako příslušníku nižší šlechty (sr. i 1419 *Mi knez dubrovački knez Paskoje Rastić, vitez presvetloga gospodina kralja Žig-*

munde), od konce 15. stol. do 2. pol. 18. stol. je doložen význam ‚bojovník, zejména bojovník na koni‘, od konce 16. stol. význam ‚člen rytířského řádu‘ (v. RHSJ: XXI, 36–38).

Stsrb. *вумез* ‚bojovník na koni‘ je doloženo pouze v Alexandreidě (v. RHSJ: XXI, 37b, Knutsson 1930: 12, 14, Stender-Petersen 1953: 24). Podle Jagiće (1877a: 24) pochází srbská Alexandreida z Bosny nebo severní Dalmácie, a je tedy pravděpodobné, že i slovo *вумез* představuje západní vliv. Od 19. stol. v srbských textech doložené *вѹмѣз* je z ch.

Přejaté je zřejmě rovněž b. knižní a poetické *вѹмез* ‚rek, chrabrý voják‘ (na přejetí může ukazovat i variace v dialektech, kde je *вѹмез*, *вѹмек*, *вѹмеч*). Ojedinelé stfb. *вумезь*, doložené v překladu kroniky Konstantina Manassise, je zřejmě stejného původu jako *вумез* ve stsrb. Alexandreidě. (V. Jagić 1877a: 13, Stender-Petersen 1953: 24, BER: I, 154.)

R. arch. *вѹмязь*, br. arch. *вѹмязь* ‚statečný voják, hrdina, bohatýr‘ je doloženo od samého konce 15. stol. (v. Sreznevskij 1893–1906: I, 265n, SRJa: II, 194, HSBM: III, 297). Doklad z Perejaslavského letopisu z poč. 13. stol. je zřejmě pozdější interpolace (v. k tomu Thörnqvist 1948: 173, Stender-Petersen 1953: 55n).

Kromě toho existují i zjevná přejetí v nesl. jazycích:

Mad'. *vitéz* subst. ‚hrdina, rek, bohatýr‘, st. i ‚bojovník, rytíř‘ (*keresztes vitéz* ‚křižák‘), adj. ‚udatný, hrdinský, statečný‘ je doloženo už v 13. stol. (v. MNTESz: III, 1164, Kniezsa 1955: I, 560). Rum. *viteaz* ‚hrdina, statečný bojovník‘ může být ovšem i z mad'. Moldavské provenience jsou stuktur. doklady, které uvádí Gumeč'ka (1977–78: I, 177; z konce 14. stol. a z 15. stol.): *вумязь* zde označuje šlechtice (bojara) poddaného moldavskému vojevodovi (‚титул бояр, які брали участ у бойових походах‘).

Zvlášť důležité, jak uvidíme později, je stpr. *vitingi*, doložené od konce 13. stol. a označující snad určitou vrstvu pruské šlechty, o němž pojednáváme samostatně v oddíle o baltských titulech (viz tam).

Na základě uvedených sl. výrazů lze rekonstruovat psl. **vitędzь*. Na etymologii tohoto výrazu jsou v zásadě dva názory: jedni jej považují za domácí, druzí za přejatý.

Výklady, které považují výraz **vitędzь* za domácí, předpokládají zároveň, že tento výraz v psl. označoval příslušníka určité společenské skupiny. Jsou-li tyto výklady správné, bylo by možné považovat i prač. **vit'üz'* (> stč. *vítěz*) za pojmenování příslušníka nějaké společenské vrstvy. Zkoumejme tedy nejdříve výklady mající **vitędzь* za autochtonní.

Zastánci slovanskosti našeho výrazu v něm spatřují derivát od subst. **vitь*. Význam tohoto fundujícího subst. se však vykládá různě:

1. **vitъ* označuje symbolický předmět, věnec ze stočeného lýka nebo i hůl se zavěšenými rozkazy, kterého užívaly panovníkem pověřené osoby při svolávání vojska. Kosmas (II, 2) k r. 1039 píše (o knížeti Břetislavovi):

„(...) eos invadere statuit, statimque terribilem dictat sententiam, totius Boemiae per provinciam mittens in signum suae iussionis *torquem de subere tortum*, ut quicumque exierit in castra segnius dato signaculo, sciret procul dubio tali torque se suspendendum in patibulo.“

(v. FRB: II, 70). Z Krakovska pochází z r. 1325 tento doklad:

Dummodo sit publicum edictum regis per preconem, per ferale vlg. dictum *vicy*, qui currit in terra, quando ingruit aliqua necessitas repentine expeditioni sine mora

(v. StStp: X, 111 interpretuje význam slova *vicy* jako ‚znak, zarządzający pogotowie wojenne, może laska, do której był przymocowany jakoś znak włodcy‘); kromě toho má Miklosich 1862–65: 65 csl. *vitъ* f. ‚res torta in modum funis‘, ale neuvádí žádné doklady (v. i Brückner 1927a: 613, Vasmer 1953–58: I, 206, Vondrák 1924: 164). Podobné zvyky a ceremonie byly prý i ve starém Dánsku.

**vitędzъ* by pak byl voják takto svolaný. (V. Brückner 1897 – ref. Pastnek 1898: 416n, Niederle 1911–34: III, 488, Vaněček 1949: 107, Machek 1949: 231.)

Machek (1953: 356) později zpochybňoval dostatečnost takové onomaziologické motivace: „En soi même, ce signe de mobilisation n'est pas une chose si essentielle pour qu'elle devienne une base d'où partirait la dénomination de toute une classe sociale de gens ou bien d'une catégorie de gens sans doute très importante. (...) Mais il n'en résulte point que ce signe suffirait à servir comme point de départ pour nommer des gens ainsi mobilisés, parce que c'était un signe passager, ne caractérisant pas son sujet d'une façon durable.“

2. **vitъ* ‚kořist, zisk‘; příbuzná jsou stsl. *vbzvitiъ* ‚úrok, zisk, výtěžek‘ (2× Supr, v. SJS), *vbzvitiје* ‚výhoda‘ (1× Supr, v. SJS), csl. ‚lucrum, usura‘ (Miklosich 1862–65), lit. *výti*, lot. *vajāt* ‚pronásledovat‘, stind. *vėti* ‚pronásleduje‘ a také stsl. *voi* ‚vojsko‘, *voinъ* ‚voják‘ ad. (ie. **wei-* ‚směřovat někam, za někým‘, sr. Pokorný 1959: 1123n; **wi-ti-* nomen actionis ‚pronásledování‘ → ‚výsledek pronásledování, kořist‘⁹²). Slovo **vitędzъ* by pak označovalo lépe ozbrojeného a vycvičeného vojáka z panovníkovy družiny, který se dělil s ostatními sobě rovnými o kořist, zisk z válečných výprav (resp. měl možnost či právo takové dělby) a patřil zřejmě k horní, vojenské vrstvě, nejspíše profesionálních válečníků; z ní pak časem vznikla u Prusů služebná šlechta, u podrobených míšeňských Slovanů svobodní sedláci in equis servientes. Ve stč. mohl být výraz *vítěz* v tomto významu zatlačen novým výrazem *rytieř*. (Sr. Brückner 1927a: 658n, 1927b: 301, 1929b: 64n, Otrębski 1948: 56, Schuster-Šewc 1978–89: III, 1594n.⁹³)

⁹² U nomina actionis se suffixem *-ti-* bychom však očekávali **wi-*!

⁹³ Schuster-Šewc (1986: 12) rekonstruuje nejstarší význam jako ‚bäuerliche (Hilfs)krieger mit Pferde, der freiwillig den Stammesfürsten (**kьnędzъ*) bei Kriegszügen oder bei der Vertei-

Machek, vycházející z téhož ie. kořene a předpokládá tytéž příbuzenské vztahy, vykládá význam psl. **vitb* poněkud odlišně, a to jako ‚prospěch, užitek‘ → **vitędzb* ‚opatřený „vitem“, tj. nějakým prospěchem, užitekem‘: ‚*Vitędzb* byl zprvu patrně člen vládcovy družiny (...), obdařený nějakým statkem, příjmem, užitekem, výtěžkem ze statku, předchůdce pozdější šlechty, tedy takový družinník, který neslouží již přímo vojensky u samého pána, ale je snad pověřen nějakou méně důležitou funkcí správní, zvl. ve správě pánových statků a v udržování pořádku na těchto statcích‘ (Machek 1968a: 692). Předpokládá se tedy sémantický vývoj ‚člověk opatřený „vitem“, tj. určitým majetkem etc.‘ → ‚hrdina, udatný bojovník‘. Pravděpodobnější je však opačný vývoj, který odpovídá i kauzální souvislosti: statky bojovník dostal za to, že statečně bojoval, byl svému pánovi věrný atd. Snad ale lze Machkův výklad chápat i tak, že oba významy byly paralelní a se zánikem fundujícího substantiva zanikl i první z nich. Musí se pak ovšem předpokládat, že každý člověk opatřený „vitem“ byl pokládán za udatného bojovníka, hrdinu.

3. Ve svém starším výkladu Machek odvozoval **vitędzb* od jiného substantiva, a to od psl. **vita* s významem ‚lieu, place, místo‘ ‚domaine, ferme, panství, statek, dvůr, dvorec, usedlost‘, které předpokládal na základě lit. *vieta*, lot. *vieta* ‚místo‘, stsl. *vitati* ‚bydlet, zavítat, usadit se‘, *obitati* ‚usídlit se, usadit se, ubytovat se‘ ‚bydlet, přebývat‘, *pręvitati* ‚přestěhovat se‘; **vitędzb* by tak byl ‚držitel nějaké (menší) usedlosti, vassal, petit noble, propriétaire foncier, possesseur ou détenteur d’un domaine‘ (sr. Machek 1953: 354–360; s *vitati* spojoval náš výraz už Mladenov 1941: 68, v. i Ondruš 1983: 265): ‚ces *vitędzi* (...) sont membres de la garde princière qui ne sont pas toujours en service à la cour princière, mais qui sont placés par le suzerain autour de châteaux-forts princiers dans les domaines, remplissant probablement quelques fonctions administratives de second ordre, attachés surtout à gérer des domaines princiers et à y maintenir l’ordre public. C’est donc en connexion avec l’institution des gardes princières.‘ (Machek 1953: 357) Zůstává ovšem velkou otázkou, zda je možno podobný (v podstatě beneficiálně-údělný!) systém předpokládat u Slovanů už před 9. stol. Další sémantický vývoj vysvětloval Machek následovně: a) ‚rytíř‘, ‚hrdina‘: ‚Le *vitędzb* a pu facilement descendre à ne signifier qu’un simple «eques, miles» (cela est en magyar). Tandis qu’il descendrait quelques degrés de l’échelle sociale, il a gardé peut-être le prestige de la force physique. De là le «héros».‘ (Machek 1953: 358); ‚vítěz‘: ‚desubstantivní sloveso na *-iti* znamenalo ‚exécuter quelque chose à la façon militaire, liquider quelqu’un militairement‘, a jestliže protivníkem byl obyčejný, neozbrojený člověk, znamenalo to zároveň i ‚zvítězit‘; zpětně pak bylo ovlivněno i fundující substantivum (l.c.).

digung des eigenen Stammgebietes unterstützt und dafür im Vergleich mit den anderen Stammesmitgliedern bestimmte materielle Vergünstigungen (Zuteilung von Land, Anteil an der Kriegsbeute, Befreiung von Abgaben) erhält“.

Významnou roli v argumentaci proti domácímu původu našeho výrazu hraje otázka sufixu *-ędzь*, o němž se zastánci přejetí domnívají, že je neslovanský. Tuto výtku se obhájci autochtonnosti našeho slova snaží překonat různě:

Některí vůbec považují sufix *-ędzь* < **-ing-* za domácí, již baltosl. (sr. Perwolf 1885: 16, 18, Brückner 1925: 295, 1927b: 301, 1929a: 139, 1929b: 64n, Otrębski 1948: 56, Görner 1965: 331, Ondruš 1983: 365). Na podporu svého tvrzení uvádějí různé výrazy. Nejjistější snad je stp. *robociądzь*, stč. *robotězь* ‚nevolník‘ od *robota*; ostatní jsou více či méně problematické: **retędzь* ‚řetěz‘ (vykládáno i jako přejetí z germ., v. Schuster-Šewc 1978–89: III, 1223), **koldędzь* ‚pramen, studně‘ od **kolda* ‚kláda‘ nebo **koldь/*choldь* ‚chladný‘ (jsou i jiné výklady, v. ESJS: 309n), p. toponymum *Raciązь* z **ratędzь* ‚bojovník‘ od **ratь* ‚boj‘; paralelní *a*-kmenový sufix *-ęga* se vidí v p. *ciemiega* ‚nemotora, hlupák‘ (nejisté, doloženo až od 17. stol., v. Sławski 1952: I, 100), *włóczyęga* ‚vandr‘ ‚tulák‘ od *włóczyć* (*się*) ‚táhnout, vléci (se)‘, r. *-jaga*.

Milewski (1931: 103) vykládal sufix *-ędzь* přidáním sufixu **-go-* k sufixu (resp. kmenotvornému formantu) *-en-*. Podobně Sławski (1974: I, 66) pokládal výrazy končící na *-ędzь* zčásti skutečně za výpůjčky z germ., zčásti ale za domácí: sufix *-ędzь* pak „powstał przede wszystkim przez nawarstwienie się formantu *-gь* na pierwotne tematy na *-en-*“ (o samotném **vitędzь* ale nemluví; v. i Hamp 1989: 4).

Machek (1949: 231, 1951: 218, 1953: 359, 1968a: 692) řeší problém originálně, předpokládáje allegrovou redukci domácího sufixu *-енцьь*: **vit-enцьь* > **vitенцьь* > (sonorizace afrikáty) **vitendзьь* > **vitędzьь*. Tomu by mohly odpovídat dublety **koldędzьь* a **koldенцьь* (v. ESJS: 309n), stč. *robotězь* a *robotěnec*, p. *Grudziądzь* vedle st. *Grudzieniec*. V lat. kronice Thietmara z Merseburku jsou zmiňováni *satellites dicti Sclavonice vethenici*, ale Eichler (1965: 134), říká: „Da Thietmar slawische Wörter und Namen gut wiedergibt, halte ich slaw. **vit-* (...) als Ausgangsform für abwegig“ (*vethenicii* je tedy od **vět'e* ‚poradní shromáždění‘, v. Vykypěl 1999: 287 s liter.). Machkův výklad navíc předpokládá jinde nedoloženou progresivní asimilaci znělosti, a to ještě asimilaci po sonoře.

Jak vidno, žádný z předvedených výkladů ovšem nevysvětluje funkci sufixu.

Jiná možnost je, že sufixu *-ędzь* bylo užito analogicky, v opozici ke **kьnędzьь*, zvláště, máme-li **vitędzьь* za označení člena vládcovy (**kьnędzьь*) družiny. To je návrh E. Havlové.

Dalším problémem je rozšíření výrazu **vitędzьь* ve sl. jazycích. Není jisté, zda jej lze bezpečně považovat za psl.: **vitędzьь* není ve stsl. textech; není dobře doložen ve str., stsrb. ani střb., kde všude se navíc jeví jako prostředek uměleckého stylu, nikoli výraz označující domácí realii.

Jednoznačné nicméně nejsou ani výklady předpokládající přejetí germ. **wiking-* (> stsev. *vikingr*, stangl. *wicing*, stfrís. *witsing*, *wising* ‚pirát, viking‘). Především je třeba vysvětlit, proč má sl. **vitędzьь* *t* za germ. *k*:

1. Předpoklad, že germ. (stsev.) výraz se realizoval jako [vīʔing-], jak je tomu i dnes v isl. a v některých šv. dialektech (Walther 1961: 143), je sice elegantní, ale ne příliš pravděpodobný – muselo by se jednat o nějakou dialektální variantu (odmítá Stender-Petersen 1953: 26); navíc tato palatalizace je v severogerm. jazycích až pozdější, začíná v 13.-14. stol. (v. Haugen 1976: 208, 270).

2. Obvykle se počítá s disimilací: *vīking- > (2. sl. palatalizace) *vicing- > (3. sl. palatalizace) *vicindz- > (disimilace afrikát) *viʔindz- (v. Vasmer 1953–58: I, 206 s liter., Skok 1971–74: III, 600, Shevelov 1964: 302; týž proces by bylo možno předpokládat i u psl. *retędzь ,řetěz', je-li z germ. *reking-, sr. Vasmer 1953–58: II, 516). Správně však bylo namítáno, že by pak bylo obtížné vysvětlit stpr. *vitingi*.

3. Předpokládá se tedy, že *t* vzniklo hláskovou substitucí: po provedení obou sl. palatalizací nebyl pro psl. obvyklý a artikulačně únosný velární konsonant před předním vokálem, a v důsledku toho bylo *k* (příp. *k'*) nahrazeno nejbližším možným konsonantem, totiž *t* (příp. *t'*) (tak Kiparsky 1934: 270, Stender-Petersen 1927b: 47n, 1953: 31, 54). Nejpozději po 9. stol. ovšem s takovou substitucí již počítat nelze, jak svědčí např. stsl. *k'ivorъ, k'inъsъ* ad.

Dobu přejetí do stpr. musíme v tomto případě omezit na dobu mezi 2. a 3. sl. palatalizací velár. Otázkou je, jak intenzivní byly zrovna tehdy styky mezi Slovany a Prusy.

Jak předpoklad disimilace, tak i předpoklad substituce působí ovšem totiž rovněž z hlediska datace přejetí z germ. Lamprecht (1987: 50) správně stanovil jako nejzazší termín pro působení 3. palatalizace 1. pol. 8. stol. O vikingských taženích se však prameny zmiňují až od konce 8. stol. (sr. LM: IX, 98–106). A zde se dostáváme k dalšímu problému, totiž způsobu přejetí a následujícímu sémantickému vývoji sl. výrazu.

Výpůjčku *vīteđzь nejspíš nelze vykládat jako ohlas vojenských úspěchů starých Seveřanů (počítá se zde se sémantickým vývojem přibližně následujícím: ,pirát' → ,silný člověk', ,úspěšný bojovník' → ,hrdina', sr. Kiparsky 1934: 269, Urbanczyk, SSS: VII, 503). Proti tomu svědčí v zásadě dvě okolnosti: jednak zmíněná datace přejetí nejpozději do 1. pol. 8. stol. proti dataci počátku vikingských tažení do konce 8. stol., a jednak také význam slova v luž., kde výraz *vit'az > wicaz označuje příslušníka určité vrstvy společnosti, nikoli nositele určitých kvalit (hrdinství, udatnost ap.), jak by tomu mělo být při přejetí stsev. *vikingr* ,pirát'.

Výklady počítající s přejetím se tedy musejí vyrovnat se třemi věcmi: a) ranější datace přejetí, b) sémantika sl. výrazů, c) způsob šíření výrazu ve sl. jazycích.

1. Nejistý je výklad Schwarzův (jako možnost jej přijímá Vasmer 1953–58: I, 206):

Wiking bylo původně označení Langobardů (ještě v jejich původních sídlech v dnešním severním Nizozemí a severozápadním Německu), údajně proslulých válečníků, odvozené od subst. *wik*, názvu jejich „hlavního města“ (stsas., stfrís.

wīk, sthn. *wīh*, gót. *weihs* ‚sídlíště, vesnice‘): *wīking* je ‚muž z wīku, válečník‘ (v. Schwarz 1925: 109). Toto jejich jméno bylo přeneseno i na Warny, kteří byli s Langobardy příbuzní. Warnové si mimo jiné podrobili část Germánů žijících v dnešním Sasku (na středním Labi a Sále) a vytvořili zde vládnoucí vrstvu. S touto (anglo-frísko-)warnskou vládnoucí vrstvou se setkali i Slované: „In der Merseburger Gegend lebten seit dem 10. Jahrh. und wohl schon seit dem Ende des 6. Jahrh. Deutsche und Wenden zusammen (...). Am wahrscheinlichsten ist es nun, die Vithasi als die slavisierten Warnenreste zu erklären.“ (Schwarz 1925: 114). Mezi lužickými Srby se tedy z Warnů stala jistá privilegovaná vrstva. (Souhrnně v. Schwarz 1925: 115 a 1928–29: 405.)

Kriticky se vyrovnal se Schwarzovým názorem Stender-Petersen 1927b: 54–58, 1953: 35–37). I kdybychom připustili existenci anglo-warnské vládnoucí vrstvy u Germánů na středním Labi a později i u Slovanů (což je samozřejmě hypotéza, kterou nelze ani vyvrátit ani potvrdit, v. Vasmerovu poznámku k tomu – Vasmer 1928–29)⁹⁴, není především jisté, zda Langobardi byli vůbec kdy nazýváni *wīkingy*! (Sr. Stender-Petersen 1927b: 57n, 1953: 37.)

2. Stender-Petersen ve svém starším výkladu předpokládal, že už před vlastním časem vikingských tažení existovaly mezi Skandinávci a Slovany přímé nepřátelské, ale i mírové kontakty (v 6.-7. stol., ne-li ještě dříve). Mlčení historických pramenů o tom nechce přikládat rozhodující roli (v. Stender-Petersen 1927b, zejm. 50n; k archeologickým svědectvím viz ovšem Žak 1962: 18–31, 206–217). Severogerm. výraz byl tedy přejat ještě v době, kdy Slované „noch ein einziges Volk waren“ (1927b: 52), nejpozději na počátku jejich diaspory: „Während also die Masse der Slaven schon in sehr alter Zeit die Vikinger als siegreiche Krieger kannte, die von Norden her in ihre Länder einfielen und mit Beute beladen wieder heimkehrten, um immer aufs Neue ihre Züge zu wiederholen, haben die Vorfahren des späteren Sorben und Polaben in den folgenden Jahrh. mit ihnen nähere Bekannschaft anknüpfen müssen, die vor allem darin sich äußerte, daß die Vikinger in ihrem Lande ganze Kolonien gründeten und zum Teil als privilegierte Herrenschicht unter ihnen auftraten.“ (1927b: 53). Později pak byla tato vrstva slavizována, ale zachovala si určité privilegované postavení.

Proti tomuto výkladu lze postavit zmíněné mlčení historických pramenů, ale také sémantiku sl. výrazů: pokud by Slované znali Vikingy převážně jako piráty, lupiče, vítězné bojovníky a přemožitele, a to z vlastní zkušenosti, pak je těžko vysvětlit pozitivní význam výrazu ve sl. (sr. i Knutsson 1930: 9, Urbańczyk, SSS: VI, 503).

3. Později Stender-Petersen svoje stanovisko reviduje, a to ve dvou spolu souvisících bodech: sl. **vitędzь* už nepovažuje za všesl. (psl.) a připouští jeho postupné šíření do jednotlivých sl. jazyků (v. Stender-Petersen 1953: 38).

⁹⁴ Stejně tak je ovšem hypotézou Stenderův-Petersenův předpoklad severogermánské vládnoucí vrstvy (v. níže)!

Stsev. *vikingr* proniklo nejdříve k severním západním Slovanům (svědectví hornolužické srbštiny a podle Stender-Petersenovy interpretace i několika polabských toponym). Odtud se rozšířilo jednak na východ k Prusům a jednak na jih: nejprve k jižním západním Slovanům (č.) a později, s rozšiřováním feudální strukturace společnosti, k severním jižním Slovanům (sln., ch.). Ještě později pak literární cestou výraz dorazil i k Srbům, Bulharům a také k východním Slovanům (v. Stender-Petersen 1953: 41).

Sev. *vikingr* bylo převzato pro pojmenování příslušníků družin polabsko-slovanských panovníků. Tyto družiny byly utvářeny podle severského vzoru a Seveřané v nich také, alespoň zpočátku, hráli významnou roli: „Pour désigner la nouvelle classe ils adoptèrent le mot scandinave *vikingr* > *vitegъ*; elle était formée sur des modèles nordiques et comptait – en tout cas au début – nombre d’aventuriers de la Scandinavie.“ (Stender-Petersen 1953: 62)⁹⁵

Tento výklad má ovšem několik otázek:

a) Dánsko(seversko)-polabské styky jsou na „politické“ úrovni doloženy až od 9. stol. (sr. o tom i Stender-Petersen 1953: 60). Lze samozřejmě, zejména z geografických důvodů, předpokládat, že tyto kontakty existovaly už dříve a že probíhaly popsáním způsobem, to je ale dohad (v. i Thörnqvist 1948: 174).

b) Otázkou je rovněž další šíření výrazu **vitegъzь*. Směrem na jih musel tento výraz nejdříve přijít do českých zemí, a to dvěma možnými způsoby: buď také zde existovaly podobné družiny s účastí Seveřanů jako u polabských Slovanů (jediný argument pro tuto domněnku by bylo možno spatřovat ve jménech vrahů sv. Ludmily, *Tunna* a *Gommon*; v. o tom Walther 1961⁹⁶; pro jinou interpretaci v. Třeštík 1997: 373), nebo v Čechách vznikaly podle polabsko-srbského vzoru družiny (nový typ družin?), pro jejichž členy začalo být užíváno polabsko-srbského výrazu **vitegъzь* (zde lze poukázat na stodoranský, tedy srbský původ matky sv. Václava Drahomíry jako na možné svědectví o určitém vlivu srbské aristokracie a jejich způsobů v Čechách).

Oba tyto předpoklady ovšem přinášejí několik potíží. Sporný je jednak počet takových družin, tzn. velikost předpokládaného vikingsko-polabsko-srbského vlivu, a otázkou je také konkurence s domácím výrazem **drugъ*, a tedy i se starším typem družin (přijmeme-li tezi o vítězích jako družinících nového typu). Otázkou je dále sémantika výrazu *vítěz* ve stč. a její vznik. Ve stč. by jedině uvedený doklad z LegKat mohl ukazovat na někdejší funkci výrazu jako sociálního termínu, tedy výrazu označujícího někoho podle jeho příslušnosti k určité sociální vrstvě; jinak stč. *vítěz* označuje někoho, kdo se vyznačuje jistými

⁹⁵ Měl-li výraz **witaz* v luž. kdysi skutečně význam ‚družiník‘, znamenalo by to, že byl synonymní s výrazem **drug* (< psl. **drugъ*). Tento výraz byl totiž podle svědectví jeho obvyklé etymologie domácím označením spolubojovníka, družiníka, později vůbec přítele (v. **druh-tinaz*). Hl. *druh* ‚druh, přítel‘ je však podle Schustera-Šewce neologismus 19. stol., přičemž ale *druhi* ‚druhý‘ je staré (v. Schuster-Šewc 1979–89: I, 176). To jakoby ukazovalo, že staré **drugъ* bylo ve významu ‚družiník‘ nahrazeno jiným výrazem.

⁹⁶ Slavík (1935/2000: 196) připouštěl, že přílba sv. Václava, chovaná u Sv. Víta, má normanský (vikingský) původ (k svatováclavské přílbě sr. nejnověji Merhautová 2000).

vlastnostmi, a sémantický vývoj ‚družiník‘ → ‚udatný bojovník‘ → ‚hrdina‘ není samozřejmý: museli bychom zde vidět odraz vědomí zvláštního postavení polabsko-srbských družin (ať už vědomí ‚z doslechu‘ nebo i z vlastní zkušenosti). Nutno mít také na paměti, že obě případná svědectví o vikingsko-polabsko-srbském vlivu v Čechách jsou relativně pozdní (z 1. pol., resp. z počátku 10. stol.).

Je-li vliv polabských etc. družin či jednotlivých takových družiníků v Čechách, přímo sousedících s Lužicí, ještě do jisté míry vysvětlitelný, přináší další šíření na jih, k předchůdcům dnešních Slovinců a Chorvatů ještě větší potíže. Otázkou je už sama cesta slova. Možnosti jsou zde v zásadě dvě:

a) Přes Slovany v dnešním Rakousku. Zde je ovšem nutno brát v úvahu, že už koncem 8. stol. došlo k ztrátě politické samostatnosti zdejších sl. kmenů (sr. Wolfram 1995: 301–304, Niederle 1902–24: II, 352). Přejetí muselo proběhnout ještě v době existence nosovek, aby se vysvětlilo sln. a ch. *e*.

b) Maďarské prostřednictvím. Zde muselo k přejetí dojít po sl. denazalizaci a po změně *dz* > *z*, tj. nejdříve kolem pol. 11. stol. (sr. Lamprecht 1987: 130, Stanislav 1956–58: I, 331).

Ještě problematičtější, jak už zčásti bylo naznačeno výše, je předpokládané přejetí sl. výrazu do stpr. To by se muselo uskutečnit už někdy před pol. 8. stol. a navíc v poměrně krátké době mezi 2. a 3. sl. palatalizací velár, tedy v době existence psl. **viting-*. Jak ukazuje stpr. *ratinsis* ‚Kette‘ (E 368, 540) < psl. **retędzь* (sr. Mažiulis 1988–97: IV, 14n), substituce *g* za *dz* je méně pravděpodobná.

Jak vidno, výraz **vitędzь* je jedním z případů, kdy nám etymologie, snad kromě nejistého tušení, že slovo (a instituce jím označovaná?) snad pochází odkudsi ze Severu, není schopna říci téměř nic. Cenu pro historii (staro)českého slova má jen srovnání s jeho protějšky v jiných slovanských jazycích.

къметь: Románi?

Po sémantické stránce je možno slovanské výrazy, jimiž se v tomto oddíle budeme zabývat, rozdělit s určitou mírou zjednodušení do tří skupin: západojihoslovanské, kde nacházíme jistou dualitu významu; staroruské, která se od první výrazně odlišuje; jakousi spojnicí pak tvoří staroslověnské doklady.

(1)

stč. *kmet* 1. ‚zemský předák, reprezentant zemské, tj. šlechtické obce‘ (sr. 1325 *Per barones et kmetones sive seniores terrae Moraviae*, 1338 *Petro de Rosenberch* (...) *nec non universis kmetonibus, baronibus seu nobilibus regni Bohemiae* – v. Gebauer 1903–16: II, 59; DalL 49, 11 *králi, rač svých kmetón slovo slyšěti*; MamKap 43a *kniežaty vel kmety zemskými cum senatoribus*), ‚člen zemského soudu‘ (už 1295, v. Gebauer 1903–16: II, 59n) (sr.

i *Nenie tajna (...) příčina klatby vydané proti (...) Janovi z Rožmberka baronu neb kmetu českému* AČ: VII, 343)

2. ‚předák vesnice nebo i města (i s určitou soudní pravomocí)‘ (už 1222), ‚sedlák rolník, poddaný‘ (už v Alx) (v. Gebauer 1903–16: II, 60)

3. ‚stařec‘ (už v Alx)

č. arch. *kmet* ‚důstojný starý muž‘

slk. st. *kmeť* 1. ‚laický přisedlák soudu‘ (1656, 1709), 2. ‚sedlák držící usedlost‘ (1478–1601), 3. ‚stařec‘ (1× 17. stol.) (v. HSSJ: II, 60)

slk. arch. *kmeť* ‚stařec‘

stp. *kmieć* 1. ‚poddaný rolník, držitel hospodářství‘ (od 1246, v. SłStp: III, 300–303, SLP: II, 509–511), později obecně ‚vesničan‘ (SłP: X, 422–424)

2. ‚knížecí úředník‘: 1284 Velkopolsko *honorabilis kmeto noster* (Premislai ducis) *et miles strenuus, comes Berwoldus venator Kalisiensis et pincerna Lendensis*, 1345 Mazovsko *presentibus hiis nostris* (Boleslai Masoviae ducis) *cmetonibus videlicet (...) Paulo palatino Masovie comite, Andrea Wisliciensis castellano comite* (v. SLP: II, 509), další doklady (1284 Velkopolsko, 1295, 1313 Mazovsko, 1336 Malopolsko, 1345 Mazovsko) v. Bogucki (1974: 44)

p. *kmieć* ‚poddaný‘ ‚sedlák, rolník, vesničan‘ (lidově nejčastěji o bohatém hospodáři, v. Sławski 1952: II, 279 s liter.)

Do p. kontextu patří i stokr. *кметь* ‚neznevlněný, poplatný rolník s právem odchodu z panství‘ (v. Gumec’ka 1977–78: I, 478), ukr. arch. *кмет(ь)* ‚rolník‘, na Haliči ‚Freibauer, reicher angesehener Bauer, Grosshüfner‘ (Želechovskij 1886: I, 352).

sln. *kmèt* ‚sedlák, rolník, Bauer, rusticus‘

ch. *kmèt* ‚poddaný, nevolník‘ (doloženo od konce 13. stol.), ‚rolník, sedlák‘ (od poč. 16. stol.) (v. RHSJ: V, 105–107)

srb. *кмѣт* 1. jen stsrb. ‚boljar jako vazal panovníka‘ (1249, 1427, v. RHSJ: V, 105; v. i Miklosich 1862–65: 292), 2. ‚poddaný‘ (od 2. pol. 14. stol.), ‚vesnický smírčí soudce, soudce vybraný oběma stranami sporu‘ (Č. Hora, doloženo od pol. 15. stol.), ‚vesnický předák‘ (zastupuje občinu navenek, má soudní pravomoc uvnitř; 18. stol.) (v. RHSJ: V, 105–107, Vuk 1935: 287n)

b. *кмет* ‚zvolená nebo jmenovaná osoba, která vede vesnickou nebo městskou obcí‘ (v. BER: II, 494) (dnes historismus)

(2)

str. *кметь* ‚(statečný, zkušený ap.) voják‘ (už u Nestora) (v. SRJa: VII, 195, SDRJa: IV, 352, Sreznevskij 1893–1906: I, 1390)

(3)

stsl. *къмети* gen. pl. SudUst’ (SudNovg SudVars *кметишти*, SudJas *кметиштѣмъ*; v. SJS: II, 91): *къмети или простыхъ лjudii*.

Tento výraz je doložen v 3. kapitole v souvislosti s dělením kořisti (kap. se nazývá O kořisti – O poloně; v. MMFH: IV, 180). SJS (l.c.) interpretuje jeho vý-

znam jako ‚vesnický předák‘ (pro zdůvodnění v. Schuster-Šewc 1964: 247); Ganev (1959: 210) připouští, že se snad jednalo o představitele městských nebo vesnických občin (~ b. *кмет*). Z příslušné pasáže Sud však nelze jednoznačně vyčíst, že se jednalo o vesnické předáky. Správná je zřejmě domněnka, že kmetové patřili mezi prosté lidi, ale zaujímali mezi nimi jisté zvláštní (privilegované) postavení. Lze tedy snad říci, že se jednalo o představitele (zástupce, předáky) komunit „prostých lidí“ (v. Havlík 1978: 72, 1987: 76).

Str. *кметь* (spoře doložené a vyskytující se jen v kronikách) je možno považovat za paleoslovenismus: ve významu statečný voják byl použit snad právě pod vlivem uvedené pasáže Sud – kmetům neboli „prostým lidem“ má být dána část z knížecího dílu kořisti právě tehdy, vyznamenají-li se v boji statečností.

Na základě uvedených výrazů lze jednak rekonstruovat psl. **къметь* a jednak učinit dvojí závěr:

a) geografický: kontinuanty psl. **къметь* jsou nejlépe doloženy u jižních a západních Slovanů, naproti tomu nejisté je jejich doložení u Slovanů východních – ukr. *кмет(ь)* zjevně pochází z p., str. *кметь* může být paleoslovenismus;

b) sémantický: význam jednotlivých sl. výrazů je nejlépe vyložitelný z výchozího významu ‚předák‘ (tj. zástupce, reprezentant určité komunity, skupiny lidí), z něhož se vyvinul jednak význam ‚zástupce, předák nepriviligovaných, neurozených‘ → ‚vesnický předák‘ (b. srb. stč.) → ‚rolník, vesničan‘ (ch. sln. p. stč. slk.), jednak význam ‚zástupce, předák privilegovaných, urozených‘ → ‚vazal‘ (stsrb. stč. stp.). Takový předák měl zřejmě i jistou soudní pravomoc vůči dané skupině⁹⁷, odtud pak stč. ‚člen zemského soudu‘ (ve stč. je to dominantní význam!), srb. ‚smírčí soudce‘. Stč. význam ‚(důstojný) stařec‘, který nakonec v č. převážil, je dobře pochopitelný, navíc je zde zřejmě možno počítat s vlivem lat. *senior*, *senator*, překládanými mj. i stč. *kmet*.

V těchto geograficko-sémantických souvislostech se jako nejpravděpodobnější jeví názor, že psl. **къметь* bylo přejato z lid. lat. kontinuantu lat. *comes*, ak. *comitem*. Lat. *comes* označovalo nejdříve (za republiky a na počátku císařství) poradce některého z úředníků (doslova průvodce: *com-i-t-* = *com* ‚s, spolu‘ + *eō, īre, jīt*), později se *comes* sám stává úředníkem. Za pozdního císařství se slovo stalo mj. označením úředníka císařské správy v provinciích. (V. Erler-Kaufmann 1971–1998: I, 1775n, LM: III, 70, Du Cange 1954: II, 422–434; pozděně latinskému *comes* odpovídá řecké *κόμης*, sr. Du Cange 1958: 693–698). Je tedy dobře možné, že tento lid. lat. výraz někde na Balkáně, v Ilyrii či severní Itálii přejali Slované a pojmenovali jím svou vlastní administrativní funkci (jež ostatně mohla být zformována podle pozdněřímského vzoru).

Potíž tohoto výkladu spočívá v otázce fonologické adaptace lid. lat. výpůjčky ve sl. Pokud jde o druhou slabiku, lze buď vyjít z nom. *comes*: lat. *ē* > lid. lat. otevřené *ɛ* → psl. *e* (ale čekali bychom spíše *ě*!), nebo vyjít z kmene

⁹⁷ Otázkou je, odkud ji legitimoval, zda shora, od panovníka, nebo zdola, tím, že byl zvolen. V jednotlivých obdobích tomu asi bylo různě.

nepřímých pádů *comit-*: lat. *i* > lid. lat. zavřené ϵ → psl. *e*. Tyto lid. lat. změny ovšem nastaly jen v přízvučných slabikách, zatímco posttonický vokál zaniká (sr. i stfr. *cuens*, ak. *conte*, it. *conte*, špan. port. *conde*). Obtíže činí rovněž první slabika, neboť lat. *o* dalo lid. lat. otevřené ϱ , nikoli zavřené ϱ . Musíme tedy předpokládat přejetí z románského dialektu, kde jsou následující latinsko-lidovělatinské responze:

lat. <i>ě</i> >	lid. lat. ϵ > <i>i</i>	lat. <i>o</i> >	lid. lat. ϱ > <i>u</i>
lat. <i>ī</i> >	lid. lat. ϵ	lat. <i>ū</i> >	lid. lat. ϱ ,

a to přejetí ještě před redukcí posttonických vokálů. Potom: lat. *cōmī* > lid. lat. **cumet-* > psl. **кѹметь*, nebo lat. *cōmī-* (či *cōmēs*) > lid. lat. **cɔmet-* > psl. **кѹметь*, protože zavřenému ϱ bylo bližší psl. ь (< *ū*) než psl. *ǎ* (*o* nebylo!). (Sr. i Vaillant 1965: 127.)⁹⁸

Pokud jde o druhou slabiku, jinou možností řešení je předpoklad přejetí z dial., kde přízvučná byla druhá slabika (Titz 1930–31: 27, Sławski 1952: II, 280): lid. lat. **cɔmēt-* resp. **cumēt-* > psl. **кѹметь*.

Zbytečný je předpoklad přejetí prostřednictvím střlat. *cometia* (Jagić 1896, Vasmer 1953–58: I, 578): jednak neřeší otázku adaptace první slabiky, jednak samo střlat. slovo je marginální – je doloženo jen v Arnoldově kronice o severních Slovanech, zatímco centrum přejetí bylo zřejmě spíše jižněji, na středním a dolním Dunaji.

Nepravděpodobné jsou výklady, které mají psl. **кѹметь* za domácí (van Wijk 1925–26, Schuster-Šewc 1964: 246–252; další liter. v. Procházka 1968: 46, SSS: II, 429n). Vychází se z kořene **кѹm-/kom-*, 'oddělené, vyrostlé, narozené' (psl. **кѹмы*, 'kmen', **комарь*, 'komár', **комонь*, 'kůň'): 'oddělené, vyrostlé, narozené' → 'mladá bytost' → 1. 'mládě' → 'pojmenování různých zvířat', 2. 'mladý člověk' → 'závislý člen společnosti: poddaný, nevolník atd.'.

Odhlédneme-li od problematičnosti rekonstrukce uvedeného kořene a absence vysvětlení příslušných jeho ablautových podob, má tento výklad dvě zásadní obtíže: sufix *-etъ* neexistuje (sr. i Olesch 1956: 181); nerespektuje se sémantika kontinuantů psl. výrazu: závislost není primární či dominantní sémantický rys, nýbrž spíše rys sekundární.

DODATEK:

Stpr. *kumetis*, Bauer' (E 409), lit. *kūmetis*, *kumetys*, 'statkářem najatý rolník, pracující za byt a stravu (naturální dávky), zahradník' (v. LKŽ) považuje většina badatelů za výpůjčku ještě z doby, kdy ve sl. zdroji přejetí byl ь (v. liter. u Mažiulise 1988–97: II, 301). Baltské výrazy pak slouží i jako důkaz stáří významu 'Bauer, (poddaný, závislý) rolník' (v. Schuster-Šewc 1964: 249). Stpr. a lit. *u* lze však alternativně interpretovat jako vkladný vokál, odstraňující neobvyklou iniciální skupinu *km-* (v. Smoczyński 1989: 37, pozn. 25, Brückner 1898: 485); pak je

⁹⁸ Mańczak (1977: 38) tvrdil, že „*o* przed sonorną normalnie przechodzi w ь “. Není však zcela jasné, co tím myslel. Týká-li se to sl. výpůjček, bylo by možno poukázat na *кѹмотра*, *кмотра* < lat. *commater*.

výraz možno považovat za pozdější přejetí ze stp. Můžeme ovšem také předpokládat sémantický vývoj paralelní se stp. *kmiéc!*

žупань & pán

V latinských listinách psaných v českých zemích konce 12. stol. a 13. stol. se objevuje výraz *supanus*. Tento výraz je jedním z tzv. bohemik, tedy v různé míře latinizovaných českých slov v latinském jazykovém kontextu, slov, která reflektují domácí jazyk před vznikem souvislých česky psaných textů. Slovo *supanus* je hodno pozornosti nejen svou historií, ale i svými etymologickými aspekty, o kterých chceme níže mluvit.

V souvislosti s tímto výrazem bývá často zmiňován a zkoumán jiný pozoruhodný výraz, totiž *pán*. Pro české *pán* se stále ještě nepodařilo najít uspokojivý etymologický výklad. Zdá se, že je to o to naléhavější, oč významnější postavení zaujímá toto slovo v českých dějinách. V době, kterou nazýváme středověk, se jím totiž označovala společenská vrstva, která měla nemalý vliv na osudy českých zemí. Odhalení původu slova *pán* by tak mohlo napomoci k lepšímu osvětlení geneze této vrstvy.

Psl. **župань* rekonstruujeme na základě následujících výrazů:

A. jihosl.:

stsl. *župань* (3× Supr, sr. i van Wijk 1929: 292), *žjupань* (2× SudUst'): SJS (I, 616) interpretuje význam jako ‚představený župy‘, ale *župa* ve stsl. textech doloženo není, vhodnější je snad obecnější interpretace jako ‚úředník, hodnostář‘ – tomu odpovídá ustanovení 20. kap. Sud, kde se říká, že svědkovi, který se o události dověděl z doslechu, se nemá věřit, i kdyby to byl *žjupань*, tedy někdo, kdo zjevně zaujímá jiné, vyšší postavení než ostatní lidé; z toho, že v 3. kap. Sud se říká, že županovi při dělení kořisti stačí knížecí díl (*dovlějetъ bo žjupanomъ kneža častъ*), lze soudit, že *žjupань* byl nějaký hodnostář ve službách panovníka⁹⁹; v Supr patří *župань* do téže kategorie jako *сановитъ*, tedy ten, kdo má *санъ* ‚hodnost, důstojnost‘ (sr. i MMFH: IV, 180 a 191, pozn. 49, Procházka 1968: 32, Malingoudis 1972–73: 70)

střb. *жупань* se užívá o různých urozeních bez specifikace jejich postavení (v. Ivanov 1931: 39, 42, 81, 162, 242n, 581, 602); b. *жупан* ‚(ve středověku) představitel župy‘ je historismus (sr. RBE s.v.), existuje i toponymum *Жупаница* (ves a řeka, v. BER: I, 559)

stsrb. *жупан* označovalo jednoho z mocných v srbském a bosenském středověkém státě, zřejmě činného ve správě (v. RHSJ: XXIII, 509n): nejstarší doklad je z r. 1114 v nápise na štole z kláštera Banja u Kotoru: *жупан Сптоје*; v pol. 13. stol. adresuje srbský král Štěpán Uroš listinu

⁹⁹ Tomu by odpovídala i zpráva Ibn Rušty, který tvrdí, že zástupce krále Slovanů (toho nazývá Svatopluk, *S.w.j.t.m.l.k*) se nazýval *župan* (*s.w.b.dž*) (sr. k tomu MMFH: III, 347, Pauliny 1999: 99, Procházka 1968: 31).

кравевства ми љубвному жупану Тврѣтку; z poč. 14. stol. pochází listina, v níž král Štěpán Uroš potvrzuje dary své matky klášteru sv. Marie v Kotoru: *И ту бише съ кравевствомъ ми властеле: архиепискупъ барьски Маринъ и (...) жупанъ Владиславъ*; r. 1332 svědčí v listině bosenského bána Štěpána při stanovení hranic mezi Bosnou a Dubrovníkem *жупанъ Крѣкшиа и велики војевода Владиславъ*; r. 1333 jsou mezi svědky v listině krále Štěpána Uroše *казнаць Балѣдинъ, војевода Градиславъ, жупанъ Вратко, кнезь Грѣгуръ Курьяковићъ*; r. 1369 dovoluje župan Nikola obyvatelům Dubrovníka průchod jeho zemí: *Одъ жупана Николе кнезу (...) и властеломъ дубровачкимъ поздрављеније*; doklady ustávají až v 2. pol. 15. stol., kdy byla stará administrace definitivně odstraněna a nahrazena novou, tureckou; okolnost, že ve 12. stol. se srbský panovník nazývá *велиј жупан* (sr. RHSJ: XXIII, 509, Kahl 1960: 184, pozn. 67), ukazuje snad na to, že před vznikem jednotného srbského státu výraz *жупан* snad označoval i držitele neodvozené moci – *велиј жупан* byl pak zřejmě někdo, kdo převýšil a ovládl ostatní s tímto titulem (v novodobém úzu je slovo *жупан* historismus, sr. i Zett 1974: 213, pozn. 54)

- ch.-lat. *zuppani* se zmiňují v listině z r. 852, v níž chorvatský kníže Trpimir potvrzuje, že *commune consilium meis cum zuppanis construxi monasterium*, za textem pak následuje pět jmen s titulem *iuppanus*, šest bez tohoto titulu a tři duchovní; *zuppani* jsou inter testes také v listině knížete Mutimíra z r. 892 a někteří z nich jsou také nositeli dvorských úřadů (v. Bogucki 1990: 130, SSS: VII, 269); v listině papeže Jana X. z 1. pol. 10. stol. jsou laikové Slavonie a Dalmácie odstupňováni následovně: *rex Croatorum – zupani – universus populus* (v. RBM: I, 28, Bogucki 1990: 131); v listině z r. 1070 je jistý Lubomir nazýván *iuppanus de Sidraga*, *iuppanus* a *comes* a r. 1090 je mezi svědky *Saruba iupanus et ded* (v. Bogucki 1990: 130n); ve starších chorvatsky psaných památkách jsou řídké doklady slova *župan* jako označení určité šlechtické funkce: z r. 1250 pochází doklad z cyrilicí psané listiny z ostrova Brače, kde je zmiňován *Prvoš župan*; r. 1433 se zmiňuje *župan Marko*; r. 1493 *Dujam Orlovčić, župan humski, i četiri suci stola humskoga* rozhodují, že Jakov Vitulović bude osvobozen od vší daně; r. 1577 jsou mezi svědky řízení soudu *Pavun Kraljević vojvoda, župan Badovinac*; vedle toho jsou doklady, v nichž *župan* označuje předáka vesnických nebo městských komunit¹⁰⁰ (od konce 15. stol. do poč. 17. stol.); doložen je také význam ‚správce na něčím majetku, hospodářský správce, villicus‘ (1446, 1699 v Dalmácii; v 17. a 18. stol. ve slovnících), který odpovídá významu ch. *špân* (v. níže) (v. RSHJ: XXIII, 509n)
- stsln. *župàn* ‚Amtmann, Schultheiß, Dorfrichter‘ (1592, 1607) (~ ch. ‚senior villae‘) (v novější době ‚starosta‘), ‚Frohnvogt‘ (1584) (~ ch. ‚villicus‘) (v novější době ‚zámecký, panský sluha‘) (v. Pleteršnik 1894–95 s.v., Megiser 1967: 173), jako označení představitele vesnické správy a vesnických

¹⁰⁰ Sr. níže stluž.-lat. *supani* ‚seniores villarum‘ z r. 1189!

komunit vystupuje tento výraz i v dolnoštyrských urbářích z 13. a 14. stol. (v. k tomu Hardt 1990: 163–165, Procházka 1968: 44n)

lat. *iopan*, doložené v zakládací listině kláštera na řece Kremži, vydané r. 777 bavorským vévodou Tassilem (v. RBM: I, 4, MMFH: III, 16, Niederle 1902–24: II, 166, pozn. 2, 372, III, 186, Mal 1939: 93, Vaněček 1949: 32n, Malingoudis 1972–73: 64; listina je ovšem dochována ve dvou opisech z 13. a 14. stol.), má význam více pro relativní chronologii než pro rekonstrukci sémantiky psl. **županъ*; nelze totiž blíže určit jeho význam – je jasné jen to, že se jedná o nějakou významnější sociální funkci, jejíž nositel zaujímá takové postavení, že je důvěryhodný pro dosvědčení určité věci přísahou (v tomto případě stvrzuje hranice území obývaného Slovany, které Tassilo dává klášteru), o obsahu této funkce však nelze s větší jistotou říci nic pozitivního

stř. *ζουπάνος* se vztahuje na představitele místní správy u jižních Slovanů, doloženo je u Konstantina Porphyrogenneta a pak v pramenech 12. a poč. 13. stol. (v. zejm. Moravcsik 1958: II, 121n, 1967: 321, Du Cange 1958: 466 a také Zháněl 1930: 38, pozn. 17, Koss 1920: 37, pozn. 4, Niederle 1902–24: II, 371, pozn. 7, Procházka 1968: 21) (podle Zaimova 1980: 227 je řecké epirské toponymum *Zouπάνι* sl. původu, a to ze **župan-jь* „županův“; sr. i Zett 1974: 212)

B. západosl.:

Stč. a stp. doklady jsou, jak se ještě ukáže níže, významné rovněž pro etymologický výklad č. *pán* a p. *pan*, proto se jimi na tomto místě budeme zabývat obšírněji.

První doklad stč.-lat. *suppanus* pochází z r. 1187 (v. CDB: I, 289, řádek 23): v listině českého knížete (dux) Bedřicha adresované vyšehradskému proboštovi a kapitule se mezi svědky uvádějí pražský biskup, bratři knížete, vyšehradský a litoměřický probošt, pražský kancléř (písař), *capellani* a nakonec i *supani*; za abl. pl. *supanis* následuje 27 jmen a k některým z nich jsou připojeny údaje o úřadech zastávaných dotyčnými osobami (*camerarius*, *iudex*, *dapifer*, *pincerna*, *agaso*, *castellanus*, *subcamerarius*). Je zjevné, že *supanus* je označením příslušníků vrstvy, která se vymezuje vůči klerikům (*capellani*) a jejíž příslušníci mohou držet a někteří i drží různé dvorské nebo hradské úřady (a rozumí se i s nimi spojená beneficia)¹⁰¹ a kromě toho jsou samozřejmě dostatečně důvěryhodní jako svědci. (Totéž nacházíme v listinném falzu z 13. stol., které je datováno rovněž do r. 1187 a má téměř stejný obsah; v. CDB: I, 440, řád. 19.)

V listině českého krále Přemysla Otakara I. papeži Honoriovi III. z r. 1219 se píše, že papežský legát se ve věci sporu krále s pražským biskupem Ondře-

¹⁰¹ Hodnost (*dignitas*) a úřad (*officium*), pojímané jako služba panovníkovi a dynastii (*ministerium*), zajišťovaly svému nositeli *beneficium*, tedy přiměřené podíly z panovníkových (státních) příjmů. *Officium* jako *ministerium* je tedy předpokladem *beneficia* (úřad je službou a *beneficium* je odměnou za ni). (V. Žemlička 1997: 187.)

jem má dovědět pravdu *a clero et supanis terre et universo populo* (v. CDB: II, 159, řád. 28). Jsou zde tedy tři kategorie: *clerus*, *supani* a *universus populus*.

Ve dvou listinách z r. 1222 Přemysl Otakar I. jednak uděluje imunity a privilegia klášterům a kostelům pražské diecéze, jednak obnovuje práva ustavená ve znojmské diecézi knížetem Konrádem Otou a dalšími jeho předchůdci, jakož i ta, která ustanovil on sám; obojí činí *de consilio suppanorum nostrorum* resp. (jak je obvyklé) *cum fidelibus nostris suppanis* (v. CDB: II, 210, řád. 37 a 223, řád. 16). Jedná se zde tedy o královy věrné, královy dvořany, příp. hradské úředníky.

Zdá se, že domněnku, že *supani* představovali vyšší vrstvu panovníkových podřízených a úředníků, potvrzuje listina krále Přemysla Otakara I. z r. 1229, v níž pro brněnskou provincii potvrzuje totéž jako r. 1222 ve Znojmě (čině tak *cum fidelibus nostris suppanis*, CDB: II, 330, řád. 6) a kde v adrese čteme: *suppanis et omnibus nobilibus atque vulgo provincie Brennensis* (v. CDB: II, 329, řád. 38). Je tu tedy dvojí opozice: jednak *suppani* vs. ostatní *nobiles*, jednak *suppani* a ostatní *nobiles* vs. *vulgus*.

Tomu odpovídá i stav v listině z r. 1228, dané v Praze, v níž Přemysl Otakar I. a jeho syn Václav, Boemorum reges, slibují, že čeští panovníci se napříště nechají vždy pomazat a korunovat mohučským arcibiskupem; toto rozhodnutí činí *de consensu venerabilium et dilectorum Pragensis et Olomuncensis episcoporum et supanorum nostrorum* (CDB II, 307, řád. 24), tedy po poradě s nejvyššími představiteli kléru jakož i s nejvyššími z laiků. Z r. 1261 pak pochází svědectví v análech pražské kapituly, že Přemysl Otakar byl korunován za krále *praesentibus etiam ducibus Poloniae et aliis multis nobilibus, comitibus, purcraviis, supanis et aliis extraneis et infinita multitudine Bohemorum* (v. FRB: II, 297).

Podobně listina z r. 1237, vydaná Ulrichem Korutanským, vnukem českého krále, pověřeným správou břeclavského kraje, v níž se potvrzují práva, která ustanovil Konrád Ota a obnovil Přemysl Otakar I., je adresována *suppanis, militibus totique vulgo Brezlauiensis provincie* (CDB: III, 203, řád. 6). Vidíme tu další náznak rozlišení vyšších (*suppani*) a nižších (*milites*) privilegovaných, které je pak jasně učiněno v listině krále Václava I. z r. 1252 (v. níže).

V darovací listině Přemysla Otakara I. klášteru sv. Vavřince v Opatovicích z r. 1229 se píše: *Item Czaslaw suppanus villam Czernogiedy dedit* (v. CDB: II, 328, řád. 20). Je jasné, že někdo, kdo dával vesnici, ji předtím musel vlastnit či alespoň dědičně držet. Výraz *suppanus* se zde tedy zjevně vztahuje na příslušníka špiček šlechty.

Výrazu *suppani* užívají v prvních desetiletích 13. stol. i někteří cizinci:

Z r. 1203 pocházejí dvě listiny papeže Inocence III. V první z nich, v níž papež píše Lombardům o boji císaře Oty IV. s Filipem Švábským, se zmiňuje také pomoc českého vévody a jeho družiny: *a duce Boemie, quem ipsi regem appellat, et fratre ipsius marchione Moraue, multis quoque comitibus, suppanis fidelitatis iuramenta recepit* (CDB: II, 33, řád. 2). *Suppani* se tedy vymezují ve vztahu k vévodovi (*dux*) jako jeho *comites*. Jejich významné postavení v českém státě ukazuje a potvrzuje druhá papežova listina, adresovaná přímo

suppanis Boemie (CDB: II, 33, řád. 18), kterým papež děkuje za jejich pomoc poskytnutou Otovi IV. (V. i Novotný 1928: 257.)

R. 1212 soud knížat na říšském sněmu svolaném Otou IV. do Norimberka prohlásil Přemysla Otakara I. za sesazeného a císař propůjčil Čechy v léno jeho synu Vratislavovi. V *Chronica regia Coloniensis* se o tom píše: *Regnum etiam Boemie, abiudicatum Odoacrio regi per sententiam principum, filio ipsius, presentibus suppanis et pluribus nobilibus terre, cum sex vexillis assignat.* (V. CDB: II, 91, řád. 37, Niermeyer 1976: 1004, Novotný 1928: 300.) Je zde český král, *suppani* a další *nobiles terrae*. *Suppani* jsou tedy zřejmě špičky českých *nobiles* (*suppani* vs. *plures nobiles terrae*). To, že výrazu *suppani* se zde užívá bez dalšího vysvětlení, snad ukazuje na to, že tento český termín byl v Říši znám.

V listině z r. 1212, vydané v Basileji, nový císař Fridrich II. uděluje českému králi některé statky a zároveň slibuje, že mu vymůže hrad Donín z moci míšeňského markraběte; kdyby se mu to nepodařilo, má se zachovat podle výroku, který pronesou *quicquid tres ab eodem rege electi imperii principes, qui tunc in gratia nostra fuerint, cum tribus supanis* (CDB: II, 95, řád. 33, Novotný 1928: 306). Zde jsou tedy čeští *supani* postaveni na roveň *imperii principes*. (Obsah jejich poměru k panovníkovi byl tehdy ovšem v zásadě ještě jiný: zatímco říšská knížata byli leníci, čeští *supani* byli beneficiáři.)

R. 1216 týž císař vrací klášteru v (saské) Kamenici statky vypleněné a zabavené *a suppanis Boemie* (v. CDB: II, 119, řád. 26, 28, Novotný 1928: 312).

O rok později, r. 1217, píše papež Honorius listinu s následující adresou: *Nobilibus viris Slavkoni camerario, Benesoni castellano de Budisin, Henrico marescalco et Hocdeborio dapifero regis Boemie et universis suppanis per regnum Boemie constitutis* (v. CDB: II, 126, řád. 7). *Suppani* jsou zde souhrnným označením vrstvy, jejíž příslušníci jsou potenciálními nositeli dvorských (*camerarius, marescalcus, dapifer*) nebo hradeckých (*castellanus*) úřadů regni *Boemiae*.

Z téhož roku pocházejí také listiny mohučského arcibiskupa ve věci interdiktů vysloveného pražským biskupem Ondřejem, v nichž se zmiňují *rex Boemie et suppani* (CDB: II, 131, řád. 3 a 138, řád. 26), tedy král a ti urozenci českého království, kteří mají tak významné postavení, že mohou mluvit nebo být vtaženi do jednání o zrušení interdiktů. V téže věci papež, více vzdálený od českých reálií, užívá obecnějších výrazů *magnates* nebo *barones* (v. Zháněl 1930: 204n).

R. 1241 v darovací listině českého krále Václava I. klášteru v Marienthalu čteme: *Huius rei testes sunt: Stephanus monachus, Boguzlaus camerarius noster, Hermannus comes de Mannesfelth, Gallus suppanus, Cýradus de Poniz, Guntherus de Biverstein, Reinhardus de Pinzic, Wilricus de Landischrone, Sifridus de Kolbovwe et alii quam plures* (CDB: IV/1, 70, řád. 11). Je otázkou, proč se zde výraz *suppanus* uvádí. Je *Gallus* příslušníkem vyšších společenských kruhů, který ale aktuálně nedrží žádný úřad jako *camerarius* Boguzlaus nebo *comes* Hermannus, avšak zaujímá vyšší postavení než ostatní svědkové, jejichž jméno není rozvinuto žádným titulem, nýbrž pouze toponymem?

R. 1245 česká královna Kunhuta (manželka krále Václava I.) prodává kladrubskému klášteru vesnici Přeštice, která předtím připadla právem odúmrťe (*iure exigente*) králi Václavovi, *cum Swatobor, nobilis suppanus, carens hereditibus decessisset et omnia praedia sua coronae regiae cessissent iure exigente principum antiquorum* (CDB: IV/1, 174, řád. 19). To znamená, že *suppanus* Svatobor má praedia, tzn. drží nemovitosti (půdu), které mohou dědit jeho potomci, a není tedy jen beneficiářem s dočasnou nebo osobní držbou.

A už v r. 1240 olomoucký biskup Robert potvrzuje špitálu sv. Ducha v Brně držení vesnic, které darovali *vir honestus, Pribislaus nomine, zupanus, cum sua coniuge, Sibilla nomine* (CDB: III, 323, řád. 13). Je zjevné, že Pribislaus (stejně jako už r. 1229 Czaslaw) tyto vesnice musel držet, a to jinak než dočasně a ve správě.

V listině z roku 1251, kterou vydal Přemysl Otakar, dux Austriae et Stiriae et marchio Moraviae, je mezi svědky *Botsco supanus de Znoym* (CDB: IV/1, 558, řád. 27).

R. 1255 se v listině vydané Přemyslem Otakarem I., titulovaným dominus regni Boemiae, dux Austriae et marchio Moraviae, zmiňuje mezi svědky (v abl. sg.) *domino Bvdewoi nobili supano* (CDB: V/3, 64). Podobně jako u dokladu z r. 1245 vyvstává i zde otázka, zda *nobilis* je odlišující, nebo jen úctu vyjadřující atribut.

Z r. 1252 pocházejí tři listiny, v nichž český král Václav I. uděluje klášteru v Plasech imunity a privilegia. Mezi svědky těchto aktů jsou příslušníci kléru (opati Jan a Bertold) a významní laikové: *Borso maior camerarius*, tedy dvorský úředník, několik osob označených jako *suppani* a pak ještě *plures alii* (v. CDB IV/1, 404, řád. 4, 11n a 14, 405, řád. 26 a 408, řád. 36). Nacházíme tu tedy opozici mezi *suppani* a kleriky na jedné straně a *suppani* a jinými laiky na straně druhé.

Rovněž v listině krále Václava I. z r. 1248, v níž král (dočasně) daruje olomouckému biskupovi Brunonovi patronát a jurisdikci nad klášterem i vsí Rajhradem, se *supani* vymezují jednak vůči kléru (ztělesněnému zde biskupem a klášterem), jednak vůči *alicui hominum* (v. CDB: IV/1, 250, řád. 36)

Z r. 1252 je listina krále Václava I., adresovaná *universis suppanis et militibus regni sui* (CDB: IV/1, 406, řád. 14), v níž se přikazuje, aby nikdo neužíval statků kláštera v Plasech. Vidíme zde zřejmě rozlišení *suppani* jako vyšších a *militēs* jako nižších panovnickových podřízených, tedy zárodek pozdějšího rozlišení panské (vyšší) a nepanské (nižší) šlechty. V textu listiny se toto rozlišení opakuje jako *nobiles et milites* (l.c., řád. 21). *Suppani* jsou definováni svými úřady a beneficii a také už ovšem tradicí svého postavení, vyjádřenou atributem *nobilis* (viz i výše 1245 a 1255); *militēs* se definují prvotně svou vojenskou službou. Ve staročeském překladu (snad z 2. pol. 15. stol.) se *suppanis et militibus* překládá *pánóm a rytířóm a nobiles et milites* jako *páni a rytíři* (v. CDB: IV/1, 407, řád. 11 a 16).

R. 1257 v listině Přemysla Otakara II., titulovaného dominus regni Boemorum, potvrzující klášteru v Plasech to, co mu dal Přemyslův otec Václav, jsou mezi svědky *Bavwarus de Strakoniz maior camerarius, Iaros castellanus Pra-*

gensis, Cece, Rathmirus et frater suus Bovzlaus, Andreas dapifer, Zobehird, Brezislaus, Bittroidus, Iwanus, Hirzo, Wocco, Paulicus, Dobrohost, suppani et alii quam plures milites et servientes (CDB: V/1 222, řád. 2). *Suppani* jako držitelé úřadů se zde rozlišují od *milites*. Totéž se opakuje ve dvou listinách z r. 1263, v nichž Přemysl Otakar, tentokrát už rex Boemorum, opět potvrzuje a uděluje imunity plaskému klášteru (v. CDB: V/1, 573, řád. 4 a 574, řád. 14 a 23).

R. 1254 Přemysl Otakar II., dominus regni Bohemie, přikazuje *universis fidelibus regni nostri per Boemiam, baronibus, supanis, villicis, iudicibus et aliis a nobis habentibus iudiciariam potestatem* (CDB: V/1, 77, řád. 20), aby židé nebyli uráženi a jejich práva nebyla porušována. *Supani* tedy patří mezi ty, kdo mají soudní pravomoc, svěřenou jim od krále.¹⁰²

Z r. 1250 pochází i užití našeho výrazu v listině, kterou vydal cizinec, a to Vivaldus de Bona Monte, ballivus Messanensis: zmiňuje se zde *Marcualdus, suppanus de Bohemia, cum triginta sex sociis suis* (CDB: IV/1, 545, řád. 23). Zde máme zřejmě svědectví, že *suppanus* měl vlastní družinu. To ukazuje, že *suppani* v pol. 13. stol. už nemuseli své postavení a svou moc a váhu ve společnosti zakládat výhradně jen na svém vztahu k panovníkovi, na držbě a úřadech, které od něho dostali, případně na lénech, která jim panovník udělil.

V listině z r. 1265, vydané Přemyslem Otakarem II., je mezi svědky *Hainricus suppanus de Witrah marschalcus Austrie* (CDB: V/1, 649, řád. 37n). Zde je tedy zjevně *suppanus* označením příslušníka určité společenské vrstvy (výrazem zařazujícím v sociální struktuře) a *marschalcus* je označení úřadu, který dotyčný držel. Důležité je rovněž, že titul *suppanus* je zde vázán i teritoriálně (podobně v listině z r. 1251: *supanus de Znoym*).

Náš výraz jako obecné označení (mocných) urozců je doložen i o dva roky později v listině českého krále Přemysla Otakara II. z r. 1267: *nullus suppanorum vel nobilium nostrorum* (CDB: V/2, 32, řád. 10n). Není ovšem zcela jasné, zda *nobilium nostrorum* je synonymum nebo antonymum k *suppanorum*. V druhém případě by *suppani* bylo označení příslušníků vyšší šlechty, nevázané už nutně na krále.

Dva příslušníci této vrstvy jsou jako svědci jmenováni v listině z téhož roku, vydané rovněž Přemyslem Otakarem II.: *Benesius et frater suus suppani de Bohemia* (CDB: V/3, 271). Mezi svědky je také biskup a miles – *suppani* se tedy opět vymezují vůči kléru a nižším šlechticům.

V roce 1267 končí souvislá řada dokladů stě.-lat. *supanus*. Ještě v r. 1289 čteme v listině biskupa Tobiáše z Bechyně: *si quis [de] hominibus iam predictis in locis aliis ab aliquibus dominis vel supanis terras vel terrarum laneos aut laneum sive quamcunque partem lanei sub annuo censu recipere voluerit* (v. Novák 1903: 130). Tento doklad přináší dvojí významné svědectví: jednak

¹⁰² Je otázka, zda je mezi *barones* a *supani* nějaký rozdíl, nebo se jedná o pouhé pleonastické vypočítávání, které má vyjádřit sumativnost pohledu, tj. to, že jsou zahrnuti všichni, jichž se to týká. Nebo snad jsou *barones* příslušníci nové pozemkové šlechty, zatímco *supani* jsou staří beneficiáři?

užití výrazu není vázáno přímo na krále (spolu s listinou olomouckého biskupa Roberta z r. 1240 se jedná o jedinou listinu s tímto výrazem vydanou v českých zemích, jejímž vydavatelem není panovník nebo jeho manželka), a jednak (což je zvláště důležité) *dominus* – *supanus* je někdo, kdo může udělovat půdu poddaným, tedy lenní pán (majitel půdy – v té době to byli jen ti nejmocnější). Je otázka, zda *dominus* je synonymem výrazu *supanus*, nebo označuje odlišný pojem patřící do stejné kategorie. Důležité rovněž je, že lenní (feudální) pán je také členem zemské obce, tedy souhrnu urozců, který se vytvořil během 13. stol. z králových beneficiářů a stal se druhým zdrojem moci v českém království, nelegitimujícím už své postavení primárně svým vztahem k panovníkovi, nýbrž vztahem k svému dominiu, a tedy k zemi (o vzniku zemské obce v. Třeštík 1979, 1999a, Vaníček 1991, Žemlička 1990 a zde v souvislosti s č. *vévoda* a *vладыka*). V této zemské obci má svůj počátek pak i panský stav, který se definitivně konstituoval v 2. pol. 14. století.

Takový význam nacházíme i v posledním přímém dokladu našeho slova vůbec: r. 1310 adresuje císař Jindřich listinu *nobilibus viris Henrico de Rosemberg, Alberto de Seberg ceterisque nobilibus, supanis ac incolis Bohemie* (RBM: II, 1235); *nobiles* a *supani* jsou zde špičky obyvatel Čech (*incolae Bohemiae*), tedy svobodných obyvatel, a patří mezi ně i nikdo menší než Jindřich z Rožmberka.

Tuto sémantiku potvrzuje explicitně Jan z Viktrinku, korutanský kronikář 1. pol. 14. stol., když ve své kronice, dokončené ve 40. letech 14. stol., zmiňuje české *barones terrae, quos subpanos vocant* (v. Šusta 1926: 131, pozn. 2, Koss 1920: 23, pozn. 2).

V českých zemích jsou rovněž toponyma odvozená od našeho výrazu: *Županovice*, ves v Čechách jihovýchodně od Dobříše, doloženo už r. 1235, a *Županovice*, ves na Moravě jihozápadně od Jemnice, doloženo už r. 1353 (v. Profous 1949–60: IV, 861, Hosák–Šrámek 1970–80: II, 830). Doloženo je také osobní jméno, a to r. 1365 v Brně: *Supan pelfifex* (v. Mendl 1935: 397, 564).

Poněkud překvapuje, že na Slovensku výraz *župan* doložen vůbec není (sr. Chaloupecký 1923: 219, pozn. 854, Uhlár 1972: 300). Doloženo je pouze osobní jméno *Martyn Schupan de Magna Kothosschow* (v. Žilinské knize k r. 1423; k r. 1403 je ovšem táž osoba zmiňována jako *Martin Span*, sr. Blanár 1964: 128; Zett 1974: 213 má *Schupan* za pouhý vliv českého písaře, což ovšem není zcela jisté, uvážíme-li, že v českých zemích tehdy apellativum *župan* už nebylo).

Také v Polsku je doložen střílat. výraz *suppanus*, byť ne tak hojně jako v českých zemích.

R. 1175 čteme v listině Boleslava Vysokého, slezského vévody: *Si qua igitur spiritualis persona secularisve potestas vel quisquam de suppanis vel aliis bonis* (Maleczyński 1956: 131, řád. 9, Procházka 1968: 34, pozn. 313). Podobně jako v prvním českém dokladu stojí zde *suppani* jednak v protikladu k duchovním (*spiritualis persona*), jednak k ostatním lidem (*alii homines*, přijme-li konjekturu *hominibus* za *bonis*, jak činí Maleczyński 1956: 131, pozn. g), míněno tedy svobodným. K r. 1209 je v *Chronicon Montis Sereni* zmiňován *unus vero eorum, qui supani dicuntur*, jeden ze šlechticů v polském knížecím

vojsku (sr. Procházka 1968: 29, pozn. 264, Bogucki 1990, 120) a v relaci křížáckého velmistra Hermanna von Salza z r. 1239 se říká, že mazovský kníže Konrád pozval na radu *alle bischoffe, dy under yme woren und seine zupone, dy do freyhern woren* (Bogucki 1990: 120). V listině slezského knížete Boleslava z r. 1249 se zmiňují *supani et omnes proprietatem in terra Lubus habentes* (v. Procházka 1968: 33, pozn. 310); *supani* tedy patří mezi ty, kdo mají majetek.

Z r. 1262 pochází doklad v listině Boleslava Stydlivého, vévody krakovského a sandoměřského, který v ní osvobozuje obyvatele vesnic darovaných klášteru od daně (*census vel tributum*), kterou by museli odvádět *ad ducem, palatinum, castellanum, iudicem nostrum uel quemcunque alium supanum uel beneficiatum* (MM: III, 72). *Supanus* je tedy zjevně jednak jiný výraz pro beneficiáře nebo výraz ekvivalentní, jednak označení člověka ze společenské vrstvy, jejíž příslušníci mohou být nositeli knížecích úřadů (jako palatinus, castellanus, iudex). Obdobný význam má *supanus* v listině slezského vévody Konráda z r. 1253/1261, v níž se mluví o *supanis tamen, castellanis et aliis omnibus beneficis nostris* (v. Šembera 1875: 65, 67, Procházka 1968: 18, pozn. 142, Bogucki 1990, 117).

V listině z r. 1264 Boleslav, vévoda krakovský a sandoměřský ustanovuje, že obchodníci mají vsí Polanyecz projít *absque omni contradiccione et solutionis exaccione nostrorum monetariorum siue suppani* (MM: IX, 126). *Suppani* není synonymní s *monetariorum*: není v téže formě a to znamená, že není v apozičním vztahu k *monetariorum*, a nejde tu tedy o specifický druh apozičního vztahu, totiž spojení ztotožňující, a tedy se ani neoznačuje týž mimojazykový objekt. Je zřejmé, že kníže měl příkazovací pravomoc vůči *suppanovi*, a singulárový tvar ukazuje, že *noster suppanus* byl nejspíš jen jeden pro danou oblast. Jednalo se tedy o nějakého knížecího, snad hradskeho úředníka. Podobný význam má výraz zřejmě v listině krakovského knížete Konráda z r. 1242: *In duobus autem (...) dux cum archiepiscopo vel eius tribuno dictarum villarum homines iudicabit, et tunc non citabuntur ad ducem per camerarium, sed eorum suppanum, littera ducis ad eum transmissa* (v. Procházka 1968: 39, pozn. 370, Bogucki 1990, 114). R. 1260 slezský kníže Boleslav vyjímá poddané vřatislavského biskupství *a iurisdictione castrorum, supanorum et camerariorum nostrorum* (Bogucki 1990: 121).

Zdá se, že o tom, že výraz *suppanus* v Polsku nebyl jen nějakou přechodnou módou či vlivem z Čech, nýbrž že musel být pevněji zakotven v polské sociální terminologii, svědčí to, že výraz sám nebo alespoň jeho femininní protějšek byl přejet do staropruštiny: ve stpr. památkách je doloženo *supūni* ‚Frau‘ (III), *supana* ‚edle Frau‘ (GrG) (viz k tomu podrobněji u baltských titulů).

V Haliči je řeka *Župańska* (v. Vasmer 1968: 93).

Resumé sémantiky stč.-lat. a stp.-lat. *supanus* (v. i Zháněl 1930: 191, 204–206):¹⁰³

¹⁰³ Pokud jde o grafiku stč.-lat. dokladů, cizinci (až na jedinou výjimku) důsledně píší *pp*, do-

V nejstarších dokladech má stč.-lat. *supanus* význam ‚příslušník společenské vrstvy, z níž pocházejí dvorští a hradští úředníci a jejíž příslušníci na tyto úřady pretendují‘ (1187, 1217, 1241)¹⁰⁴, v kolektivním pojetí tedy ‚královi věrní, panovníkovi nejbližší podřízení‘ (1203, 1217, 1222) (význam č.1). Tento význam se postupně transformuje jednak do významu ‚příslušník vyšší vrstvy panovníkových podřízených‘ (v opozici k nižším, milites, definovaným nikoli úřední službou, nýbrž především službou vojenského rázu) (1212, 1228, 1229, 1237, 1252, 1257, 1267) (význam č.1a), jednak do významu ‚držitel nikoli dočasných a nepozemkových beneficií, nýbrž držitel dědičných a pozemkových majetků či lén‘ (snad už 1229, pak 1240, 1245, 1250, 1252, 1255, 1265, 1267, 1289) (význam č.1b). Přechod od významu č.1 k významu 1a máme v listině z r. 1257, která je kompilací staršího textu a nových přidavků: *Bavwarus de Strakoniz maior camerarius, Iaros castellanus Pragensis, (...) suppani et alii quam plures milites et servientes*; ve starším textu z r. 1252 je *suppani* ve významu č.1, zatímco mladší úprava přidává ještě opozici k *milites* (v. CDB: V/1, 222).

Vedle toho (ovšem spíše kontextově!) existuje význam ‚souhrn privilegovaných‘ (v opozici jednak ke kléru a k ostatním lidem, jednak také k panovníkovi jako privilegujícímu) (1216, 1219, 1248, 1252) (význam č.2).

Tyto významy nacházíme i v uvedených stp.-lat. dokladech: 1175, 1209, 1239, 1249 význam č.2, 1262 a 1253 význam č.1. Význam dokladu z r. 1264 je nutno interpretovat jako význam č.1, nebo jako ‚kastelán (hradský úředník)‘ či ‚správce hradského okrsku‘ (tedy speciální terminologický význam!; sr. k tomu i Bogucki 1990: 118); spíše na druhou možnost ukazuje doklad z r. 1242, zatímco doklad z r. 1260 je podobně nejednoznačný.

stluž.-lat. *supanus* ‚osoba dosazovaná německou vrchností a vykonávající určité správní funkce‘ (jednalo se o poddané, kteří nad příslušníky své vrstvy vynikali jen svým officiem, obdržným od vrchnosti): 1181 (*seniores villarum, quos lingua sua supanos vocant*), 1225, 1283, 1307 (*eldeste ader suppan*), 1428 (sr. Pilik 1901: 132n, Schuster-Šewc 1978–89: IV, 1811, Schmid 1930, 121, pozn. 2, Wenskus 1968: 17, Procházka 1968: 41–43, Hardt 1990: 165–169)

Málo jasná je interpretace jediného dokladu slova pro území pomoranských Slovanů: v nedatované listině (snad z 2. pol. 12. stol.), dané v Bamberku, se

mácí píší *p* i *pp*, přičemž zhruba ze dvou třetin převažuje *pp*. Přehled o diskusích a polemikách českých historiků o županech a župách viz u Procházky (1968: 4–7).

¹⁰⁴ Některé z těch, kteří mají v listinách titul *supanus*, mají v jiných listinách některý z úředních titulů. Např. Boček, r. 1251 nazývaný *supanus de Znoym*, se jinde často nazývá *burchravius Znoymensis* nebo *de Znoym* nebo *castellanus Znoymensis* (v. CDB: IV/2, 38n, Brandl 1876: 392); Rathmirus, r. 1257 nazývaný *suppanus*, má jinde titul *burchravius de Primda* (v. CDB: V/4, 228); Čéč, v téže listině rovněž *suppanus*, je jinde jmenován jako *iudex curie regalis, summus iudex* ap. (v. CDB: V/4, 123 s.v. Chech); Wocco, tamtéž, je Vok z Rožmberka, jinde *mariscalcus regni Boemie* (CDB: VI 4, 268); Benesius, v listině z r. 1267 *suppanus*, je jinde *castellanus* (v. CDB: V/4, 105).

u Pomořanů zmiňuje shromáždění *omnium baronum et suppanorum* (sr. Procházka 1968: 34, pozn. 319, Bogucki 1990: 108n). Hardt (1990: 165, pozn. 20) připouští možnost, že se jedná o přenesení slova z poměrů lužicko-míšeňských do poměrů pomořanských, naopak podle Boguckého (1990: 108–113) odráží pomořanský doklad polské realie a *suppani* jsou královi podřízení (vazalové).

C. východosl.:

Jediným dokladem z východoslovanské jazykové oblasti je toponymum *Жупаново*, jméno vesnice v oblasti Velkého Novgorodu, doložené z konce 15. stol. (v. Petrovskij 1922: 374). Vilinbachov (1962: 257) je vykládá jako jedno ze svědectví západoslovanského (pobaltskoslovanského) vlivu v Novgorodě (kolonizační činnost a obchodní spojení).

Tři nejstarší doklady reflektující slovanské institucionální reality tedy jsou:

1. z r. 777 *iopan* v Tassilově listině,
2. z 2. pol. 9. stol. *županъ* v Sud'Ust',
3. z pol. 10. stol. *ζουπάνος* u Konstantina Porphyrogeneta.

Staré přejetí je zřejmě rum. st. *jupîn* ‚pán‘ (původně o osobách z vyšších vrstev, bojarech apod., pak jen o příslušnících nižších vrstev, o židech, často pejorativně; v. Tiktin 1903–25: I, 880): pokud je ze sl., muselo být přejato velmi brzy (snad již v době prvních kontaktů romanizovaného obyvatelstva Dácie se Slovanem, tedy asi v 6. stol. – ?), neboť v rum. výpůjčkách ze sl. se jinak *a* před *n* v *i* nemění; sl. *županъ* muselo být tedy přejato v době, kdy tato změna, která zasáhla rum. slova lat. původu, byla ještě živá (sr. Ostrá 1990: 89, Shevelov 1964: 381, Duridanov 1991: 7). Mladší výpůjčkou je rum. *jupan* ‚pán, bojar (oslovení dvorských hodnostářů v rumunských knížectvích)‘ (stuktur. doklady moldavské provenience jsou od konce 14. stol., sr. Gumeč'ka 1977–78: I, 365).

Pro etymologický výklad psl. **županъ* je důležité také psl. **župa*, rekonstruované na základě následujících výrazů:

- strsb. *жупа* má podle RHSJ (XXIII, 507) význam ‚území, které spravuje župan jako vazal svrchovaného vládce‘; uváděné doklady sice ukazují, že se zřejmě skutečně jednalo o jednotku teritoriálního členění, ale nikde není zjevná ani výslovná souvislost s županem; poprvé je výraz doložen ve 20. letech 13. stol. v zakládací listině srbského krále Štěpána Prvovjenčaného: *Сије жупе (...) приложихомъ цркви Спаса нашего*; několikrát se slovo objevuje v Zákoníku krále Štěpána Dušana (pol. 14. stol.): sr. např. *Што запише господинъ царь баитину, кому запише село у баитину, да есть логофету 30 перперъ за хрисовуль, а кому жупу, отъ вьсакога села по 30 перперъ – жупа* sestává z několika cel; doklady ustávají v 2. pol. 15. stol.;
- ch. *žúpa* ‚farnost‘ (v RHSJ doklady od 17. stol., ale SSS: VII, 268 uvádí doklady z falz 13. stol.: *parochiae scilicet iuppae*, v. i Du Cange 1954: VIII, 434), ‚kraj, země‘ (od 16. stol.; jako archaizující neologismus má i význam

sociálněterminologický), dial. (Dalmácie) ‚členové širší domácnosti, čeled‘ (od 16. stol.) (v. RHSJ s.v.);

sln. *žúpa* dial. (severozápadní Krajina) ‚der Gemeindecongreß‘, neologismem 19. stol. je význam ‚teritoriálně-správní jednotka, farnost‘ (v. Pleteršnik 1894–95 s.v.).

Stč.-lat. výraz *suppa* je ve středověkých latinsky psaných listinách vydaných v českých zemích nebo se českých zemí týkajících doložen v poměrně krátkém období od konce 13. stol. do poloviny 14. stol. Interpretace jeho významu je ovšem sporná:

Poprvé slovo nacházíme r. 1283 v listině, vydané v Praze, v níž Theodoricus Spachymanus slibuje věrnost českému králi Václavovi II. a upamatovává se (*recognoscit*), že přijal *bona in Bor ab eodem rege nomine suppe* (RBM: II, 562). Zdá se, že výraz *suppa* zde má přibližně význam ‚léno‘: *suppa* je podmínkou pro přijetí a držení majetků (*bona*).

Také v dokladu z r. 1319 v listině českého krále Jana Lucemburského, dané v Praze, lze význam slova vyložit jako ‚léno‘: král obnovuje privilegia budyšínské marce, zejména městům Budyšínu, Kamenci a Lubovii a mj. slibuje, *quod nec per nos, nec per heredes aut successores nostros ipsa et prouincia Budissinensis, sed nec precipue ciuitates Budissin, Camenz et Lubowia cuiquam supp (sic!) nomine concedi, conferri aut committi, nec obligari nec vendi aut permutari vlllo vmquam tempore debeant* (RBM: III, 213n). Zde se zřejmě slibuje, že budyšínská marka jakož i dotyčná města nebudou nikomu dána lénem (tedy *nomine suppa*).

Rovněž v jiné listině krále Jana Lucemburského lze slovu *suppa* přisoudit zhruba význam ‚léno‘. V listině z r. 1323, dané v Praze, se píše: *Promittimus praeterea nulli alienigenae aliquam munitiorem regalem vel castrum aliquod suppa nomine vel alio quocunqve modo committere uel locare aut eum burgraviium facere in eodem nisi tantum Boemis* (RBM: III, 351n). V druhé části slibu jde zjevně o svěření královského hradu do rukou správce (*locare aut eum burgraviium facere*), zatímco v první části se zřejmě jedná o udělení královského hradu lénem (*suppe nomine*) nebo postoupení jiným způsobem (*alio quocunqve modo*). (Týž text se opakuje v listině krále Jana z r. 1325, vydané v Praze; v. RBM: III, 404.) V Tovačovské knize (TovačA i Tovač B) se ovšem *suppa* překládá jako *úřad*, sr.: *Slibujeme také dále, aby žádný cizokrajín žádného zámku královského nebo hradu některého nepřijímal jménem nějakého úřadu, aniž také kterýmkoli jiným obyčejem poručiti neb ustaviti v úřad nebo jeho purkrabie na kterých zámcích činiti a hradích, jediné toliko Moravčice*. (V. Demuth 1858: 15, Brandl 1868: 14)

V uvedených dokladech něco abstraktního (*suppa*) opravňuje k držení něčeho konkrétního (*bona*, města Budyšín, Kamenc a Lubovia, *munitio regalis vel castrum*). V jiných dokladech se *suppa* nejví jako abstraktní předpoklad držení něčeho, totiž léno, nýbrž spíše jako úřad, který někdo zastává, když mu byl propůjčen králem, a z něhož má případně nějaké užtky a práva pro sebe (takový výklad ostatně připouští i doklad z r. 1323, který tak interpretuje i Tovač):

V listině krále Jana Lucemburského z r. 1311, dané v Brně, v níž král obyvatelům Čech a Moravy slibuje potvrzení privilegií, se mj. říká: *Ceterum vt nostri regni regnicolas ad voluntaria prouocemus obsequia, pollicemur eisdem, quod numquam alicui alteri quam Moraui in Morauia aliquod officium suppe commitemus* (RBM: III, 11). Zdá se, že takovou interpretaci potvrzuje i staročeský překlad této listiny zapsaný v diplomatárii regis Georgii, chovaném v pražské lobkovické knihovně: *že nikdy žádnému jinému než Moravčicovi v Moravě některého úřadu komorního poručiti nemáme* (v. Čelakovský 1888: 476, pozn., Kalousek 1892: 567). Je to úřad spočívající ve správě královské komory, tedy úřad královských důchodů a příjmů, nebo soudní úřad v majetkových sporech? (Adj. *komorní* se může vztahovat buď na královské důchody, příjmy, nebo na soud příslušný v majetkových sporech; sr. Gebauer 1903–16: II, 88n). Tovačovská kniha ovšem tuto pasáž těžce listiny překládá bez adj. *komorní*: *že nikdy žádnému jinému nežli Moravčici v Moravě žádného úřadu přijiti nemáme dopustiti* (v. Demuth 1858: 14, Brandl 1868: 14).

R. 1310 Jindřich, Romanorum rex, vydal v Norimberku listinu, v níž potvrzuje Fridrichovi ze Schonnenburgu a jeho bratrům *litteras quondam Fridrico, patri suo, super officio suppe in Kadano cum suis pertinenciis ac quibusdam aliis tribus villis in eisdem litteris contentis per (...) Albertum, Rom. regem, (...) traditas* (RBM: II, 1235). R. 1312 pak Fridrich a jeho bratři v listině, dané v Praze, odstupují od *omnibus iuribus et actionibus, que nobis in officio, suppe Cadanensis et pertinenciis eius ex quacumque causa competunt ad presens vel possent competere in futurum* (RBM: III, 43). Z prvního dokladu není jasné, zda se jedná o určitý úřad (*officium suppae*), který je náhodou v Kadani (*in Kadano*), resp. v kadaňské oblasti, nebo jde o určitý úřad spojený právě s Kadání, resp. kadaňskou oblastí, tedy např. nějaký úřad správce této oblasti. Druhý doklad mluví spíše pro druhou eventualitu. Naopak pro první možnost by svědčila zmínka, učiněná v citované listině z r. 1312, o *bonis ad dictam suppam pertinentibus* – tedy statcích a užitcích náležejících k nějakému úřadu? Není tak zcela jasné, zda se atribut Kadaň (*in Kadano*) vztahuje na výraz *suppa* nebo na celé syntagma *officium suppae*. Šembera (1878: 6–10) upozorňoval na to, že jinde žádná *suppa Cadanensis* doložena není.

Zjevnou se zdá vazba na teritorium v posledním dokladu našeho slova. Tento doklad pochází z listiny Karla IV., vydané r. 1342 v Brně. Markrabě Karel v ní vesnici Wassaticz, patřící brněnskému měšťanovi Dytilinovi, vyděluje z vilikace a soudu znojenské provincie – *a villicatione, poprawcionatu et iudicio prouinciali Snoymensi* – jakož i *a suppa* a osvobozuje ji ode všech práv a pravomocí, v nichž *ad suppam et ad zudam Snoymensem et ad quoscumque beneficiarios ipsa villa ab olim pertinebat*; mimo tuto vesnici však dovoluje soudit podle práv a zvyklostí *suppe seu zude ac purcrauii et beneficiariorum Snoymiensium predictorum* (v. RBM: IV, 442n). Zdá se, že *suppa* je zde určitá jednotka územního členění, jehož princip je snad jiný, než jaký je u dělení na *cúdy*, tedy jiný než soudní (k *cúda* v. Gebauer 1903–16: I, 146n). Je ovšem možný i výklad, že *suppa* je prvotně úřad a teprve druhotně území spadající

pod pravomoc tohoto úřadu: vesnice se zde vymaňuje z moci čtyř krajských úřadů (úřadů znojemského kraje), kterými jsou *suppa* jako úřad purkrabský, *villicatio* jako úřad hospodářský, *poprawcionatus* jako trestní soud a *cúda* jako soud „občanský“, civilní (sr. Šembera 1878: 10). Vaněček (1949: 29) interpretuje význam výrazu *suppa* jako ‚hradský úřad‘.

Málo jasný je význam našeho slova v listině z r. 1290, dané v Hulíně, v níž olomoucký Biskup Theoderic uděluje práva a svobody městu Kroměříži: *Item annuimus ipsis, ut omnem suppam liberam habeant, et questus trahendi vasa vini vel cereuisie ad ipsos ciues spectabunt* (RBM: II, 646). Je nejasné, jak souvisí právo mít *omnem suppam* svobodnou se svolením posuzovat stížnosti ve věci výroby vína nebo piva. Je *suppa* nějaké obecné právo, na jehož držení je vázáno zmíněné konkrétní (jednotlivé) posuzovací (soudní) právo?

Shrme-li řečené, zdá se, že výraz *suppa* má v českých zemích dvojitý význam: ‚léno‘ a ‚jistý (snad purkrabský) úřad‘. Lze se ovšem domnívat, že se zřejmě nejednalo o léno obecně (či léno v tom striktním smyslu jako v zemích s rozvinutým feudálním systémem), nýbrž o nějaký zvláštní druh léna, totiž léno spojené s jistými správními funkcemi a k nim náležejícími statky a důchody.¹⁰⁵ To dovoluje ve slově *suppa* vidět vyjádření dvojího aspektu téhož: určitý úřad (purkrabský) má jednak rovinu správně-právní (vykonávání práva na jistém území), jednak rovinu utilitní (odměna za tuto činnost). Je možné, že výrazu *suppa* se začalo užívat právě v době, kdy vyvstala potřeba konečně zřetelněji odlišit držbu alodní (existující nyní už nejen fakticky, nýbrž i deklarativně právně) od držby v podstatě benefičiární či lenní (ke konkurenci mezi benefičiáři a novou pozemkovou šlechtou sr. Žemlička 1997: 364 s liter). Pro druhý typ se pak snad užilo starého lidového výrazu (existujícího vedle latinských výrazů).¹⁰⁶ Užití tohoto výrazu tak lze interpretovat jednak jako reflex určitého kompromisu mezi královským pojetím všech držených majetků jako beneficií a šlechtickým pojetím téhož jako alodu (k tomu sr. níže pozn. 126), jednak jako výraz snahy posledních Přemyslovců a Jana Lucemburského zavádět v českých zemích lenní systém (k tomu sr. obecně Kavka 1990). Když tento systém později nabyl větší podobnosti západnímu lennímu systému, byl snad opuštěn i sám výraz *suppa*.

¹⁰⁵ „(...) jest pravdě nejvíce podobno, že terminem tím byly zahrnovány přerodící významnější úřady, důchody a vůbec užítky z moci veřejné, byly-li panovníkem uděleny „v župu“, to jest přikázány buď v odměnu nebo jako služebná obročí, zaručující určitý důchod a pravomoc veřejnou. (...) takové udělení „v župu“ znamenalo zcizení přímého panství královského ne nepodobně zástavě, ale přece od ní poněkud odlišné.“ (Šusta 1926: 132n) Procházková (1968: 36n) mluví o úřednickém lénu. Mezník (1999: 17n) vykládá *suppa* v listině z r. 1311 jako „úřad spojený s příjmy“.

¹⁰⁶ Beneficium nemělo formálně dědičný ráz a vztahovalo se spíše na příjmy, které měly nositeli určitého úřadu připadnout ze sumy důchodů vybraných v daném obvodu nebo náležejících k danému úřadu, nikoli na příjmy a užítky z pozemkových či regálových výnosů; léno se naopak vztahovalo na pozemkové majetky a na práva nad lidmi. (Sr. Žemlička 1997: 187, 2002, 40n s liter.)

Kromě uvedených dokladů se slovo *suppa* vyskytuje ještě v listinách českého a polského krále Václava II. z let 1291, 1294, 1296 a 1298, v nichž má význam ‚solný důl‘; tyto doklady se ale týkají polských, konkrétně krakovských reálií (v. níže).

První z nám známých dokladů výrazu *suppa* v latinsky psaných listinách týkajících se polských záležitostí pochází z r. 1253: Boleslav, dux Cracouie et Sandomirie, svoluje k založení obce Bochnia podle německého práva a v jeho listině se mj. říká: *presertim ex hoc zuppa nostra meliorari et augeri in utilitatibus dignoscatur* (MM: IX, 89). Jedná se zde o důl, ale nikoli jen důl samotný, nýbrž i o technické náležitosti k němu patřící, jak je vidět z pasáže o něco níže: *maleficia et excessus, que in zuppa nostra infra et intra montes seu schachtas et supra in domibus, gassis et septis zuppe committuntur* (MM: IX, 90).

R. 1262 Boleslav Stydlivý, dux Cracouie et Sandomirie, dává klášteru sv. Kláry ve Skále *centum marcas argenti puri in Bochna de supa* (MM: III, 72). V listině z r. 1266 týž panovník připisuje klášteru řádu sv. Kláry ve Skále *centum marcas argentij de Bochna* ročně, jakož i *marcham auri de Bochna, quam suparius, qui hanc supam pro tempore possidebit, in festo sancti Iohannis baptiste persoluet et ad hoc firmiter teneatur* (MM: III, 89). Jde tedy o stříbrný a zlatý důl.

R. 1285 Lestco, dux Cracouie, Sandomirie ac Siradie, ustanovuje, *vt decem modios salis in mensuram Cracouiensem in loco supradicto [Magno Sale] conuentus sepedictus cum preposito recipere debeant annuatim, apud illos videlicet, qui salis suppam siue officium possident et exercent* (MM: IX, 162). Výraz *suppa* zde označuje solný úřad, totiž úřad spojený se správou solného dolu.

R. 1290 Přemysl Pohrobek, dux Polonie et Cracouie, připisuje krakovskému děkanovi *pure. simpliciter. libere ac irreuocabiliter centum marcas boni fusi argenti de media parte suppe tocius Cracouiensis* (MM: I, 128). Jedná se tedy o (krakovský) stříbrný důl.

R. 1291 Václav, rex Boemie, dux Cracouie et Sandomerie, potvrzuje krakovské kapitule právo na 200 marek *in supa salis* (RBM: II, 666, 1197, MM: I, 131). R. 1294 týž panovník postupuje krakovskému biskupovi desátý díl *de vniuersis prouentibus in suppa salis ducatus nostri Cracouiensis* (RBM: II, 706, MM: I, 133). R. 1296 Segota, palatinus Cracouie, a jiní vysocí úředníci dosvědčují, že Boleslav, quondam dux Cracouie et Sandomirie, postoupil opatu a konventu velehradského kláštera *duos bancos salis de suppa sua Cracouie* (RBM: II, 735, MM: IX, 201). R. 1298 český král Václav II. uděluje klášteru v Sandeku *centum marcas argenti puri, ponderis Cracouiensis in zuppa nostra salis Cracouiensi* (RBM: II, 783, MM: IX, 203). Všude se tedy mluví o krakovském solném důlu. Toho se týká i listina papeže Bonifáce VIII. z r. 1303, kterou se potvrzuje jistá část z výnosů *in suppa salis Cracouiensi* přičtená krakovské kapitule Václavem II. (RBM: II, 839, MM: I, 143).

Z r. 1306 pochází listina, kterou vydal Vladislav Lokýtek, dux Cracouie etc., a v níž se přikazuje, aby byly platné vlastnictví, svobody a imunity kostela krakovské katedrály, a to mj. *decimas theloneorum. supparum salis. plumbi. et*

cuiuslibet alterius minere. monete. annone. censuum, a připisují se katedrále rovněž různé výnosy *de suppa nostra in Bochna* (MM: I, 147n). Kromě toho se z věty *Suppas autem predictas. et precipue salis. si nos vendere non contingeret* (MM: I, 148) jasně vyrozumívá, že *suppa* nemusí být jen solná.

K polským reáliím se vztahuje i *suppa* v listině malopolského vévody Vladislava adresované českému králi (v. RBM: II, 791).

V polských dokladech tedy *suppa* znamená důl (nejčastěji solný nebo stříbrný, ale i zlatý a olovený). Střp. *župa* označuje solný nebo stříbrný či olovený důl (v. SJP: VIII, 725). Ve starší nové polštině je doložen i význam ‚solivar‘ (v. SJP 1958–69: X, 1454). Polskému úzu odpovídá i starší úzus ukrajinský na Haliči: *жупа* zde znamenalo ‚solivar‘ (v. Želechovskij 1886: I, 226, Hrinčenko 1907–09: I, 492). (Sr. i Procházka 1968: 45.)

Z tohoto obrazu nápadně vybočují doklady, které uvádí Šembera (1875: 65): r. 1239 a 1242 krakovský vévoda Konrád ukládá obyvatelům volbošské kastelánie povinnost opravovat staré hrady, ale tak, že to nebude vyžadovat *nullum beneficium, quod vulgariter suppa vocatur* (sr. Procházka 1968: 17, pozn. 138), tzn. nějakou náhradu za tuto povinnost (?); nejasný je význam výrazu *pro supis* v listině slezského knížete Konráda z r. 1261, nejde však zjevně o důl (sr. i Procházka 1968: 18, pozn. 142); doklad z r. 1299 z listiny Vladislava Lokýtky, citovaný Šemberou z Lindova slovníku (v. Linde 1854–60: VI, 1167 s.vv. *župa* a *župan*) mluví o *suppanarii* (?), kteří v *castellaních* mají *suppas vel officia* (sr. Procházka 1968: 37, pozn. 355) – snad ‚pověření nebo úřady‘ (?), může se ovšem jednat i o horní úřady. Kromě toho existuje ještě doklad z r. 1238, v němž *župa* označuje nějakou povinnost vůči panovníkovi: *zupam, quae stan vulgo dicitur in annona solvere deberet* (sr. StStp: VIII, 410b, Procházka 1968: 17, pozn. 137).

Neologismy 19. století jsou č. *župa* (sr. k tomu i Čelakovský 1888: 476, pozn.), slk. *župa*, hl., dl. *župa* ‚administrativní jednotka‘ a p. *župa* ve významu ‚administrativní jednotka‘.

Kromě toho je důležité zmínit ještě stsl. *župište* (3× Supr), r.-csl., str. *жупиште* ‚hrob, hrobka‘ (v. SJS, SRJ s.vv.).

Jak se ukáže ještě níže, hrají při výkladu poměru mezi *župan* a *pán* významnou roli také následující výrazy:

slk. *špán*: nejstarší doklad je z pol. 15. stol. *sSPAN a hajtman na Sarus* (Vážný 1937: 24); v 16.-17. stol. má tento výraz obecný význam ‚pán‘ (užíváno před jménem, příp. před titulem a zejm. o šlechticích, ale ne výhradně; doklady pocházejí převážně ze středního a východního Slovenska) (v. Blánár 1964: 128n, Doruľa 1966: 302–304, 1973, Uhlár 1972: 296–300, Zett 1974: 207n);

ch. st. *špân*, název různých politických, soudních a hospodářských úředníků (doloženo od pol. 15. stol. do poč. 18. stol., ve slovnících celé 18. stol.; v.

RHSJ s.v.; už r. 1228 *spanatum sive knezeatum*, v. Zett 1974: 209, Dorul'a 1973: 354, Procházka 1968: 24, pozn. 216);

sln. st. dial. *špán* ‚Haushälter‘ (v. Pleteršnik 1894–95 s.v., Zett 1974: 209).

V maď. je *ispán* ‚představitel královského hradského okrsku, velitel vojska patřícího ke královskému hradu atd.‘ (doloženo od 2. pol. 13. stol.), později i šířeji ‚správce, představený‘ (od 16. stol.); 1282 je doloženo stmaď.-lat. *spani* nom. pl. (v. MNTESz: II, 239, Kniezsa 1955: I, 224n).

Vzájemný poměr maď. a sl. výrazů není zcela jasný. Maď. *ispán* je buď ze sl. *župan* (Kniezsa l.c.) nebo (spíše) ze sl. *špán* (důvody k tomu v. Hadrovics 1961: 19n). Slk. *špán* je spíše domácí, zkrácené ze staršího *župan*, které ve slk. není doloženo, zatímco sln. a ch. *špán* jsou asi z maď., protože v těchto jazycích je i výraz *župan*. Pro takový výklad svědčí i to, že ve slk. je sémantický vývoj pokročilý: *špán* se užívá v obecném významu ‚pán‘, nikoli jako termín označující jistého úředníka, jak je tomu v případě maď. *ispán* a ch. a sl. *špán* (v terminologickém významu se ve slk. začalo používat výrazu *išpán*, zjevně mladšího přejetí).

Pokud jde o etymologický výklad psl. **županъ*, existují v zásadě dva pohledy: jedni badatelé myslí, že se jedná o přejetí, druhí se domnívají, že slovo je domácí.

1. Brückner (1908–09: 217, 1910: 324, 1922–23: 395n, 1927a: 667n) vyslovil domněnku, že psl. **županъ* bylo přejato z turkotat., avarsko-protobulharského pramene; *župa* pak bylo k němu sekundárně přitvořeno (*županъ* ‚úředník jako správce regálií‘ → *župa* ‚regálie‘ → ‚župa jako teritoriálně správní jednotka‘). Existují čtyři doklady slova v tzv. protobulharských nápisech: *ζωπαν*, *ζουπαν*, 2× *ζουπανος* (v. Beševliev 1979: 186, 216, 219, 235, Moravcsik 1958: II, 131). Dva nápisy jsou co do své datace nejasné (Moravcsik l.c. je řadí do 9. stol.), dva pocházejí z doby chána Omurtaga (814–831), kdy už lze předpokládat určité srůstání vládnoucí vrstvy slovanské a bulharské, a nelze tedy jednoznačně určit, zda slovo je protobulharské nebo slovanské (Beševliev 1979: 236 ovšem upozorňuje na to, že jak *Σηβην*, tak *Χσουνος*, které jsou těmito výrazy rozvíjeny, jsou neslovanská jména, z čehož podle něho plyne, že nejvyšší župané byli Protobulhaři). Pokud jde o význam výrazu, je jeho interpretace obtížná. První nápis je psán protobulharsky a překlad je vůbec nejasný. Ve dvou z nápisů psaných řecky se říká, že dotyčný byl *θρεπτός άνθρωπος* chána Omurtaga; protože se ale tento atribut vztahoval i na nositele jiných titulů, jednalo se spíše o čestný titul, vyjadřující chánovu přízeň, než o výraz (sociální termín) vyjadřující pozici dotyčného ve struktuře bulharské společnosti (sr. k tomu Beševliev 1979: 68–70). V jednom z těchto dvou nápisů je výrazem *ζουπαν* rozvíjen výraz *ταρκανος*. Tento výraz je doložen 3×, vždy s preponovaným determinátorem: *ζερα*, *ολγου* a také *ζουπαν*. Lze se domnívat, že jde o úřední tituly, rozvíjející obecný výraz označující příslušníka určité sociální vrstvy (je snad *ταρκανος* souhrnné označení příslušníků obou dvou skupin protobulharských privilegovaných, tedy bojů a bagainů?). Čtvrtý doklad (*Σηβην ζουπανος μέγας ής Βουργαρήαν*) tyto teze ani nepotvrzuje, ani nevyvrací. Nicméně

doplnění *ἡς Βουργαρίαν* naznačuje, že existují i *ζουπανοι*, kteří nejsou *ἡς Βουργαρίαν*, a že tedy výraz jako sociální termín fungoval i v jiných zemích. To lze vyložit dvěma způsoby: buď je slovo *ζουπανος* slovanské a bylo i v jiných (slovanských) zemích už dříve, nebo je protobulharské a nápis pochází z doby, kdy se slovo rozšířilo i do ostatních (slovanských) zemí. Malingoudis (1972–73: 71n) se domníval, že *ζουπανος* je vojenská funkce (tak i Hardt 1990: 162). Na to podle něho ukazuje jednak to, že v jednom nápisu se říká, že *ζουπανος* padl v boji (sr. Beševliev 1963: 288, 1979: 216), jednak to, že v protobulharsky psaném nápisu se podle jednoho z jeho překladů říká, že župan dostává pro své lidi méně výzbroje než boila (sr. Beševliev 1979: 188). Vojenská funkce ale může být až sekundární: každý svobodný muž je vojákem a každý „úředník“ organizuje vojenskou hotovost na své úrovni – boila podle zmíněného nápisu také dostává výzbroj, a přesto se z toho nevyvozuje, že by se jednalo o vojenskou funkci.

Vedle toho jsou dva doklady na zlaté číši z pokladu nalezeného u maďarského Nagy-Szént-Miklos (v. Niederle 1902–24: II, 186, Armim 1934, Pritsak 1955: 85, Moravcsik 1958: II, 18, 131): *ZOAIAN*, *ZOAIAN*. Nápis lze sice datovat do 9. stol., o jeho interpretaci stejně jako o interpretaci uvedených dvou slov (někteří v nich vidí osobní jména!) se však vedou spory a není také jisté, zda nápis je avarský.

Další potíž výkladu počítajícího s přjetím spočívá v tom, že protobulharský vliv nelze dost dobře předpokládat mimo dnešní Bulharsko a s avarským vlivem nelze v podstatněji míře počítat mimo Panonii (k tomu sr. Turek 1982: 20). Je tedy nutno předpokládat pozdější penetraci výrazu do ostatních slovanských oblastí, v nichž je výraz v historické době doložen. Žemlička (1997: 186) vyslovil názor, že užívání výrazu *supanus* pro panovníkovy hodnostáře proniklo do Polska z Uher, „zatímco v Čechách se z Uher asi jen obnovila jeho starší znalost z velkomoravského období“. Pro svou domněnku však neuvádí žádné důvody. Je sice možno poukázat na to, že druhá manželka Přemysla Otakara I., Konstancie, pocházela z uherského královského rodu, ale datum jejich sňatku r. 1198 je příliš pozdní, než aby předpokládaný uherský vliv mohl vysvětlit: v Čechách je *supanus* doloženo už r. 1189, na Lužici r. 1181 a ve Slezsku dokonce už r. 1175.

Třeštík (1999c) mluví o panonské tradici. Naším výrazem se podle něho zpočátku označoval jakýsi načelník menší skupiny, který ovšem vládl lidem, nikoli území (jak je obvyklé u kočovníků, jakými byli i Avari a Protobulhaři). Tento význam patrně odráží výše zmíněný doklad z r. 777 (Slované, o nichž je zde řeč, jsou podle Třeštíka uprchlíci z Avarie, jak se domníval i H. Wolfram, v. Hardt 1990: 162; Malingoudis 1972–73: 65n nicméně upozorňoval na to, že všechna tři jména zmiňovaná v této souvislosti nejsou zřejmě slovanská, a sám je pokládal za jména avarská); zde je ovšem potíž s rekonstrukcí původního znění listiny: podle jedné verze *iopan Physso* odpřisáhl hranice darované slovanské dekanie, jejímiž *actores* však byli *Taliub* a *Sparuna*, podle jiné verze odpřisáhl hranice území, na němž sedělo třicet Slovanů (sr. MMFH: III, 16) – v druhém případě by tedy *iopan* mohl být vůdcem těchto Slovanů.

„Teprve na Moravě, v prvním slovanském státu, udělal župan kariéru. Víme, že velkomoravský panovník vládl pomocí svých županů, kteří spravovali hrady a k nim náležející okrsky. Jeden ze županů byl zástupcem panovníka¹⁰⁷, tím, čemu se také říkalo vojevoda. Z malých náčelníků se tak župané stali mocnými státními úředníky. Velká Morava sice zanikla, nezanikl ale model uspořádání státu, který vytvořila. Přijali ho čeští Přemyslovci a „exportovali“ ho pak i do Polska. Uhři se s ním seznámili přímo, na těch moravských územích, která obsadili a kde zřejmě navázali na starou velkomoravskou správu.“ (Třeštk 1999c: 180)

Panonskou tradici, transformovanou ve Velkomoravské říši (župan se z panovníkova chráněnce, druha, jakým je ještě v protobulharských nápisech, stává hradským úředníkem; to reflektuje i stsl. Sud, v. výše), tedy kontinuují Uhry, Chorvatsko a Čechy. Absence výrazu před 2. pol. 12. století je náhodná; je dána nechuť latinsky písících kronikářů k nelatinským výrazům (k tomu sr. Šusta 1926: 131, pozn. 3, Zháněl 1930: 206, pozn. 180), nikoli tím, že určitého titulu pro příslušníky jisté vrstvy se začalo užívat vlivem jakési módy pocházející z Uher.¹⁰⁸ Na Lužici se snad jedná o raný český import a následnou degradaci po ztrátě suverenity, k níž došlo i u slovinských Slovanů (k tomu sr. i Procházková 1968: 41). Naopak v srbském prostředí po oslabení ústřední moci může *župan* stanout v čele určité samostatné lokální jednotky (k tomu se snad vztahuje svědectví Konstantina Porphyrogenneta, že Slované nemají *ἄρχοντας*, ale jen *ζουπάνους γέροντας*, sr. Hardt 1990: 162n, Malingodis 1972–73: 67); poté, co zde vznikl nový stát, začala se jeho hlava nazývat *велик жупан*. V bulharském prostředí je *жупан* obecněji hodnostářem, někým, kdo zaujímá veřejné funkce (to odráží už stsl. Supr a pak zejm. střb. nápisy; sr. výše)

Označoval-li výraz *župan* tedy v česko-polském prostředí nejdříve beneficiáře, stává se už koncem 12. století atributem („třídním znakem“) všech členů těch rodů, v nichž se tato hodnost vyskytovala bez ohledu na to, zda dotyční právě drží nějaký úřad a s ním spojená beneficia, nebo ne (sr. Šusta 1926: 136, pozn. 2). Například dva tituly Bočka *suppanus de Znoym* a *purcravius de Znoym* jej zařazují do dvou struktur, sociální a uvnitř ní do struktury úřední: „slovo ‚župan‘ tu vyjadřuje jen skutečnost, že Boček byl členem kruhu beneficiářů znojenských, kdežto titul purkrabský vyznačuje jeho postavení v kruhu tom již poněkud přesněji“ (Šusta 1926: 137).

Jestliže budeme předpokládat, že výraz byl přejat jak z avarštiny, tak z protobulharštiny (což je nezbytné, když *žупанъ* na rozdíl od slova *ban*, o němž viz níže, překročilo hranice Panonie), pak zaráží, že všude má přibližně stejnou funkci. To může mít dvě vysvětlení: buď byla jeho funkce shodná už v dávajících jazycích, nebo se jedná o sekundární sblížení na slovanské půdě. Na to, že *župan* mohlo existovat jak v jazyce Protobulharů, tak i Avarů, dovoluje usuzovat jiný titul, který se skutečně vyskytuje v obou těchto jazycích, totiž *tarkan*: v protobulharských nápisech je třikrát doloženo *τάρκανος* (v. Beševliev 1979: 67); v Carmen de Pippini regis victoria Avarica a. 796 (strofa 10) čteme: *Audi-*

¹⁰⁷ Zde se snad mýlí Ibn Ruštovo svědectví, zmíněné výše (pozn. 99).

¹⁰⁸ V posledku by tomu odporovalo i to, že v Uhrách je výraz označením úředníka, zatímco v Čechách obecným označením příslušníka určité vrstvy.

ens cacanus rex / (...) / cum tarcanis primatibus / regem venit adorare (v. MMFH: II, 15, Beševliev 1979: 67, pozn. 325).

Dále je třeba říci, že pokud takové předpokládané pozdější šíření připustíme, můžeme z hlediska předpokladu avarské výpůjčky dobře ocenit fakt, že *županъ* je nejlépe doloženo v ch. a srb. a naopak chybí ve východosl. oblasti.

Jiní badatelé hledali jiné zdroje přejetí. Menges (1959: 177n) se domníval, že pečeněžské osobní jméno *Ζζοπόν*, doložené u Konstantina Porphyrogenneta (sr. Moravcsik 1958: II, 98, 1967: 310), reflektuje turkotat. (pečeněžský) titul **čaban* a ten byl zdrojem přejetí psl. **županъ*. Németh (1932: 12–14) vyložil *ΖΟΑΠΑΝ / ΖΩΑΠΑΝ* z nápisu z Nagy-Szent-Miklos jako pečeněžský titul *čaban*. Tomu ale odporoval Pritsak (1955: 87–90): počáteční *Z* může odrážet pouze *z*, *s* nebo *š*, nikoli afrikátu; nápis je podle něho protobulharský a *ΖΟΑΠΑΝ / ΖΩΑΠΑΝ* je třeba identifikovat se zmíněnými čtyřmi protobulharskými doklady. Podobně Vékony (1973: 305) má nápis za protobulharský; do Panonie se číše podle něho dostala v době, kdy uherská nížina byla pod bulharským panstvím (nápis datuje do doby po r. 820). I když ovšem nebudeme nápis z Nagy-Szent-Miklos považovat za pečeněžský a *ΖΟΑΠΑΝ / ΖΩΑΠΑΝ* neztožníme s **čaban*, může přece jen být pečeněžský výraz zdrojem přejetí nebo může alespoň opravňovat k domněnce o existenci takového výrazu v příbuzném turkotat. jazyce, z něhož Slované své slovo přejali.

Polák (1956: 25n) předpokládal, že výraz **županъ* přejali Slované od turkotat. či mongolských kmenů už ve své pravlasti. Proti tomu lze spolu s Třeštíkem (1999c: 178) namítnout, že předpoklad existence výrazu už v postulované společné komunitě by vyžadoval jeho větší rozšíření v jednotlivých komunitách kontinuujících. Kromě toho obecně je vždy nejasné, co se míní slovan-skou pravlastí. Je to termín mimo (historický) čas a prostor, a je tedy i málo jasné jak chápat předpoklad vazby na turkotatarský svět.

Problematický je ovšem rovněž vztah *županъ* a *župa*. Není jisté, zda lze *župa* pokládat za sekundárně utvořené od *županъ*: takový slovotvorný postup (nesufigované subst. odvozené od sufigovaného subst.) je zcela neobvyklý (Brücknerova 1907b: 275, 1908–09: 217 paralela „wie *gospoda* zu *gospodъ*“ neplatí!). Lze sice uvažovat o inverzním užití slovotvorného modelu daného typem **zem'a* → **zem'aninъ*, zde však kromě hypotetičnosti předpokladu takového užití vyvstává rovněž potíž daná tím, že sufix *-'aninъ* se formálně neshoduje zcela se segmentem *-anъ* v *županъ*.

2. Jak řečeno, jiní badatelé se domnívají, že výraz **županъ* je domácí, odvozený od **župa*; **župa* se pak spojuje s různými výrazy v jiných ie. jazycích:

a) stangl. *géap* ‚prostorný, rozlehlý‘ (< pragerm. **geup-*), gót. *gawi* ‚krajina‘, sthn. *gewi*, *gouwi* ‚země, kraj, krajina‘ (< pragerm. **gawi-*), arm. *gavař* ‚kraj, krajina‘ < ie. **g^heu-* ‚rozeskupovat se, rozbíhat se, rozevírat se‘ > předsl. **geu-p-ā* > psl. *župa* (v. Persson 1912: 115, Vasmer 1953–58: I, 432n)

nebo

b) stind. *gopá* ‚pastýř, strážce, hlídač‘, stind. *gupitá-*, *guptá-* ‚chráněný, skry-

tý', *gúpti-* ,úkryt, ochrana, opevnění, vězení', av. *gufra-* ,hluboký, skrytý', střhn. *kobe* ,chlév, stáj, klec', stangl. *cofa* ,místnost, ložnice, skříň', stsev. *kofi* ,cela, komora, chýše', ř. *γύπη* ,dutina, díra, supí hnízdo' < ie. **geup-* ,chránit, strážit, hlídat' (v. Hujer 1904, 1909: 70, Brugmann 1900) nebo ,ohýbat, křivit, klenout' (v. Pfeifer 1989: II, 870n, Mitzka 1963: 385, Klein 1966: 363, Pokorny 1959: 393nn, Mladenov 1916: 133–135) (k obtížím spojeným s rekonstrukcí takového kořene v. níže).

Výklad slova **županъ* jako domácího je ovšem rovněž nejistý. Nejasné je jednak tvoření slova: sufix *-anъ* jako sufix pro pojmenování reprezentanta skupiny vyjádřené fundujícím výrazem ve sl. není; Hamp (1986–87) jej sice spojuje se sufixem *-no-*, obsaženým v pragerm. **peuđanaz*, **đruhtinaz*, lat. *dominus*, *tribūnus* ad. (v. **peuđanaz*), ale ve sl. by to byl jediný případ. Dále je zde skutečnost, že (sociálněterminologický) význam ,jisté teritorium' je u *župa* zřejmě sekundární; *župa* je vůbec hůře doloženo než *županъ*: jako sociální termín patřící k *županъ* a vymezující jeho působnost (oblast, objekt jeho působení) funguje pouze zčásti ve sln., ch. a srb. kontextu!

Také etymologické výklady samotného *župa* jsou nejisté. Nelze s dostatečnou jistotou na základě uvedených nominálních (!) výrazů s poměrně disparátními významy, vzatých z několika různých ie. jazyků, rekonstruovat ie. slovesné kořeny a přisuzovat jim určitý význam. Rovněž samotné srovnávané výrazy jsou nejisté (zejména ty u výkladu sub b): av. *gufra-* se vykládá i jinak (v. Meillet 1896: 379); ř. *γύπη* je nezcela jasná Hézychiova glosa a může souviset i s *γύψ* ,sup' (sr. Chantraine 1968–80 s.v.); stind. *gopǎ-* je kompozitum (*go-* ,skot' + *pǎ-* ,chránit'; v. k tomu ještě níže); něm. *Koben* ad. mají snad příliš speciální význam; stangl. *géap* je osamocené. Jediné jistější srovnání je gót. *gawi* a arm. *gavař*, kde je i společný sémantický komponent. Srovnáme-li s nimi ale i sl. *župa*, je málo jasné tvoření sl. výrazu: jak interpretovat *-p-*?

Je zřejmě nutno oddělit *župa* jako důl (a stsl. *župište*)¹⁰⁹ a *župa* jako teritorium (ale jen jako určitý typ krajiny, nikoli administrativně-teritoriální jednotka, tzn. teritorium definované geograficko-fyzikálně přírodou, nikoli sociálně lidmi, jejich poměrem k němu!), které by se pak případně mohlo srovnat s gót. *gawi* a arm. *gavař* (otázkou ovšem zůstává *p!*), nebo by je spolu s Machkem (1968a: 731) bylo možno spojit s lat. *pagus* a považovat za tzv. staroevropský substrát. Je pak možné, že po přjetí turkotat. slova došlo k formálnímu i sémantickému sblížení *županъ* (**čupanъ?*) a domácího *župa* a vzniku sociálního významu ,teritoriální jednotka' (sln. ch. srb.).¹¹⁰ Význam stč.-lat. *suppa* je vůbec málo jasný, pokud však přijmeme jeho interpretaci jako ,úřad' či ,beneficium', pak

¹⁰⁹ Patří k ř. *γύπη* a av. *gufra* (sr. i Falk–Torp 1960: I, 570, Pokorny 1959: 395n, Illič-Svityč 1971: 232n), nebo se jedná o substrátovou výpůčku (jak by myslel Beekes 1996: 223–227)?

¹¹⁰ K domněnce o kontaminaci sr. i Skok (1971–74: III, 688) a Gořab (1992: 406n, 409).

lze předpokládat zhruba následující vývoj: ‚teritorium‘ → ‚úřad správy tohoto teritoria‘ → ‚i jiný úřad (svěřený od panovníka)‘¹¹¹.

*

Než přejdeme k etymologickému výkladu č. *pán*, uveďme lexikální materiál, z něhož lze vyjít:

stč. *pán* ‚muž v nadřazeném postavení‘ (hospodář, mistr, majitel, velitel), spec. ‚feudální vrchnost‘ (už RožmbA), ‚vládce, panovník‘ (PasMuzA), ‚manžel‘ (jako pán domu resp. manželky) (1450); ‚osobně svobodný muž nadřazený ostatním svou mocí, urozeností, majetkem‘ (už Alx, Dal), spec. ‚příslušník vyšší šlechty, později panského stavu‘ (od Vít), spec. v pl. ‚příslušníci zemského soudu‘ (RádZemA), spec. v sg. ‚člen městské rady‘ (dolož. už 1414), ‚uctivé oslovení muže (jako aluze na jeho postavení)‘ (původně šlechtice, později i měšťana); ‚Bůh‘ (už EvOl) (K sémantice stč. *pán* a jejímu vývoji precizně a podrobně viz Macek 1977a a také StčSl s.v.)

č. *pán* ...

st. slk. *pán* ‚příslušník feudální vrchnosti‘ (1458), ‚majitel‘ (1599), ‚oslovení a pojmenování příslušníka vyšších vrstev, držitele určitého úřadu (rychtář, fojt, radní)‘ (1566), ‚manžel (ve vyšší společnosti)‘ (1689), ‚Bůh‘ (poč. 16. stol.) (v. HSSJ s.v.)

Podle Uhlára (1972: 303n) bylo slk. *pán* přejato ještě před 14. stol. z č. Tomu by mohlo nasvědčovat jednak to, že slk. *kňahňa*, formální femininum ke *kňaz* ‚kněz‘, znamená ‚zemanka, měšťanka‘ – *kňaz* je sémantickým bohemismem, jednak to, že na středním a východním Slovensku konkuroval výrazu *pán* ve starším jazyce výraz *špán*; domácími výrazy, majícími funkci výrazu *pán*, mohly být tedy původně výrazy *kňaz* a *špán*.

Rovněž o hl. a dl. *pan*, které je doloženo jednak v textech 16.–18. stol., jednak v lidových písních a pohádkách a označuje statkáře nebo vůbec příslušníky vyšších vrstev a vrchnosti (sr. Schuster-Šewc 1978–89: 1039, 1986: 8), se někteří (Berneker 1908–13: 638, Vaillant 1950–74: II, 107, Machek 1968a: 431) domnívali, že bylo přejato z češtiny. Tomu by mohla nasvědčovat ta okolnost, že hl. a dl. výraz pro krále, tedy pro pojem korelující s pojmem pána, je zjevným bohemismem, sr. hl. dl. *kral* (očekávané *krol* je doloženo ještě ve starších východodl. textech, sr. Mucke 1891: 35): lze si představit, že za vlády českých králů na Lužici (od 1. pol. 14. stol. do r. 1635), a tedy i v době vlivu češtiny na lužickou sociální terminologii, byly přejaty dva výrazy, *král* a *pán*; forma *král* nahradila starší *krol*, zatímco výraz *pan* se udržel jen ve folklóru.

¹¹¹ Podrobněji: 1. ‚teritorium (ke správě)‘ → 2. [metonymie] ‚úkol (úřad) této správy, propůjčený „do vůle“, a také s ním spojené užitky a majetky (beneficia)‘ → 3. [vztahuje se na totéž] ‚majetky (a užitky z nich) nedávané už „do vůle“, nýbrž jako léno‘ → 4. [metonymie] ‚léno, tj. samotná podmínka držení‘.

stp. *pan* ‚kastelán‘ (dolož. od 1293), ‚urozený muž mající světský nebo církevní úřad‘ (dolož. od konce 14. stol.), spec. pl. ‚urození muži zasedající na knížecím soudě nebo v knížecí radě‘ (od 1398), ‚uctivý titul (oslovení) dávaný panovníkovi a vyšší šlechtě (od konce 14. stol.), osobám rytířského stavu (od 1395) a výjimečně i osobám nešlechtickým, zejm. městským úředníkům (od pol. 15. stol.)‘; ‚feudální pán‘ (od 1398), ‚muž stojící v čele hospodářství, vlastník domu ap.‘ (od 1. pol. 15. stol.), ‚manžel‘ (od 1386); ‚Bůh‘ (v. SłStp: VI, 17–21)

p. *pan* tv. jako v č.

Vliv terminologie středověkého polského státu zjevně odrážejí jednak br. a ukr. *пан* ‚pán, pan‘ (stuktur. v týchž významech jako ve stp., sr. Gumeč'ka 1977–78: II, 125) a jednak lit. *põnas* tv. (o němž v. u baltských titulů). Str. r. *пан* označuje polskou, polsko-litevskou nebo ukrajinskou reálii.

B. *пан* ‚pán, hospodář‘ bylo přejato z č. v 19. stol. (v. o tom Simeonov 1980: 83) a označuje západoslovanskou reálii. Ve st. ch. a srb. textech jsou řídké doklady slova *pan* ‚pán, Pán‘; jedná se však o č., slk. a p. vliv resp. interferenci (různými cestami) (v. k tomu RHSJ: IX, 611, Vuk 1935: 502).

Stejná geografická situace je i u femininních protějšků uvedených výrazů:

stč. *paní* (gen. *panie*) ‚žena v nadřazeném postavení v soukromé oblasti‘ (už ŽaltWittb), spec. ‚paní jako feudální vrchnost‘ (už 1391), ‚vládkyně, panovnice‘ (BiblDrážď); ‚osobně svobodná žena, manželka nebo dcera pána‘ (už Alx, Dal), spec. ‚příslušnice vyšší šlechty‘ (ŘádKorA); ‚provdaná žena (nejdříve šlechtična, později i měšťanka)‘ (KázAdm), ‚žena vzbuzující úctu, obdiv (zvl. jako výraz kladného hodnocení)‘ (MastMuz), ‚žena‘ (PasMuzA). (K sémantice v. Macek 1982 a StčSl s.v.)

č. *paní* ...

slk. *pani* (gen. *panej*)

hl. *pani* (gen. *panje*) (v dl. není!)

stp. *pani* ‚žena (nejčastěji vdaná) z vyšších vrstev‘ (od 1386), zdvořile také o nešlechtících (od konce 15. stol.), ‚manželka (zvl. kastelána nebo jiného úředníka)‘ (od 1398), ‚majitelka, vládkyně, hospodyně‘ (od 1. pol. 15. stol.), ‚žena‘ (od 1399), ‚P. Maria‘ (od pol. 15. stol.) (v. SłStp s.v.), p. *pani* br. *пани* (nesklonné), *пання* (gen. *пани*), ukr. *пани* (nesklonné), *паня* (gen. *пани*), *панія* (gen. *паниї*).

Vidíme, že jediným autochtonním příbuzným výrazem č. *pán* je zřejmě p. *pan* (níže viz ovšem k možnosti přejetí p. výrazu z č.!).

Č. *pán* má čtyři relevantní etymologické výklady:

1. Na základě tří staročeských dokladů s počátečním *h* (*hpáni*, *hpanní*, *hpannu*) a jevu téměř pravidelné vokalizace předložek (*se pánem*, *ode pána*) rekonstruoval Hujer (1904, 1909: 70) psl. podobu slova jako **gъpanъ*. Tuto formu pak prohlásil za *n*-ové ptc. s přezentním a aktivním významem, spočívající na re-

dukovaném stupni ie. kořene **geup-* ‚strážit, chránit, skrývat‘ (redukovaný stupeň má obdobu u ptc. typu *звань, рѣжань*); tento kořen rekonstruuje Hujer na základě sl. *župa*, stind. *gopā-* ‚pastýř, strážce, hlídač‘, *gopāyati* ‚chrání, střeží, hlídá‘, *gópana-* ‚ochrana‘ (plný stupeň), *guptá-* ‚chráněný, skrytý‘, av. *guf-ra-* ‚skrytý, hluboký‘, ř. *γύπη* ‚dutina, díra, jeskyně, supí hnízdo‘, střhn. *kobe* ‚chlév, stáj, klec‘, stangl. *cofa* ‚místnost, ložnice, skříň‘, stsev. *kofī* ‚cela, komora, chýše‘ (redukovaný stupeň). S Hujerovým výkladem souhlasili mj. Iljinskij (1907: 497), Mladenov (1941: 410), Vasmer (1953–58: II, 308), Procházka (1968: 12), Schuster-Šewc (1986: 7–9).

2. Jiní badatelé mysleli, že *pán* vzniklo zkrácením z *župan*. Zkracování titulů je jev celkem častý, sr. např. něm. *Herr* < sthn. *heriro*, špan. *sor* < lat. *senior*, špan. *don*, ital. *donno* < lat. *dominus*, špan. *doña*, it. *dona*, fr. *dame* < lat. *domina*, sln. *gospá* < *gospója*, stč. *knieni* < **kъnegyni*, č. *slečna* < *šlechtična* a pro náš případ paralelní r. *сѹдарь* ‚pán, milostrán‘ < *зосѹдарь* (sr. i Vasmer 1953–58: III, 40), r. st. dial. *сножѧ*, br. st. dial. *снажѧ* (v. Dař 1903–09, Nosovič 1870 s.vv.) ‚paní‘ < *зосножѧ*. Jako přechodný tvar pak lze interpretovat slk. *špán*, sln. ch. *špān*. Tento výklad zastávali Brückner (1907b: 274, 1918: 226, 1922–23: 396, 1927a: 393, 682), Preobraženskij (1958: II, 13), Mikkola (1913–50: II, 154, 208), Vaněček (1942: 24), Vaillant (1950–74: II, 107, IV, 616), Mańczak (1977: 41), Wasilewski (SSS: VII, 270), klonil se k němu Berneker (1908–13: 368) a za možný jej měl už Dobrovský (v. Jagić 1877b: 189, Pastrnek 1898: 417). Ve stč. je ovšem pak nutno (kvůli stč. *h-*) předpokládat změnu *ž > h* (Mikkola l.c.) nebo *š > ch* (Brückner 1922–23: 396, 1923: 241) a *e* v předložkách mít za vkladný vokál.

3. Originálně vyložil náš výraz Machek (1948: 93–100, 114n, 1968a: 431). Veden neobvyklostí *-ī* jako močního sufixu pro *o*-kmenové maskulinum a snahou zcela oddělit výraz *pán* od výrazu *župan* jako domnělé výpůjčky z turkotat. jazyků, předpokládal (už předsl.) dvojici výrazů označujících hlavu domu (velkorodiny) a jeho manželku: m. **g^hosti-pot(i)-* :: f. **pot-nī* > psl. m. **gospodь* & f. **panъji* (s dloužením kořenového vokálu a s *-ji* podle nepřímých pádů). Stejný stav, tedy označení muže kompozitem a ženy nesloženým výrazem, předpokládá Machek jako původní i v ř. (*δεσπότης* & *πότνια* < m. **dems-pot(i)-* :: **pot-nī*) a stind. (*jāspati-* & *pátinī-* < **ǵṇHs-pot(i)-* :: **pot-nī*) (aniž by pro to ovšem uváděl důvody). Později byl zaveden oslovovací úzus, v němž opozici tvoří odpovídající přechýlením tvořené protějšky; v psl., kde kontinuant ie. **pot(i)-* zanikl, však musel být vytvořen výraz nový: **gospodь* :: f. **gospodyni*/**gospod'a*; f. **panъji* :: m. **panь*.

K Machkově výkladu sr. i Szemerényi (1964: 390, pozn. 2), Solta (1959: 201: „Es ist bezeichnend, daß das Slawische in der Form *gospodь* eine stammauslautende Variante *-d* zeigt und dazu kein altes *n*-Femininum bildet, sondern eine jüngere Bildung nachweist: russ. *gospoždá* < **gospodjā*.“). Naopak proti Mańczak (1977: 42): „Tworzenie rzeczowników męskich od żeńskich,

które w ogóle należą do rzadkości, ma miejsce tylko w wypadkach, gdy odpowiednie feminina wykazują częstość użycia wyższą od masculinów¹¹² (sr. i Mayrhofer 1956–80: II, 203, Vaillant 1949: 119n).¹¹³

4. Starší etymologické výklady odvozovaly č. *pán* od ie. **pō-* ‚hlídat, chránit‘, rekonstruovaného na základě stind. *pāti* ‚chrání, stráží, hlídá‘, heth. *paš-* ‚chránit‘, ř. *πάμα* ‚poklice‘, gót. *fodr* ‚pochva‘, stsl. *pasti* ‚pást‘ (k ie. kořenu sr. Pokorny 1959: 839, Rix 2001: 462n). Tak Curtius (1879: 282), Miklosich (1886: 231), Prellwitz (1889: 158), Schmidt (1895: 106, 122) a s rezervou i Zubatý (1901: 117).

Myslíme, že stč. materiál neposkytuje jinou možnost než pro č. *pán* rekonstruovat výchozí (protočeskou) formu **ǵpanь*:

A. Jak už bylo naznačeno výše, jsou známy celkem tři doklady s počátečním *h*:

– *ale jáz hi jiní hpáni* (nom. pl.) AlxBM 235 (rkp. z doby před 3. desetiletím 14. stol., sr. Vážný 1963: 133, 208); ostatní doklady z Alx: AlxB 183 *pánov* (gen. pl.), AlxH 186 a 492 *pánov* (gen. pl.), AlxV 1389 a 2444 *pán* (nom. sg.), 246 a 1487 *páni* (nom. pl.), 1482 *pány* (ak. pl.), 1874 *panie* (ak. pl.), 1388 a 2441 *panošě* (nom. sg.), 1879 *panošě* (nom. pl.), 1487 *panostvo* (nom. sg.), 1897 *panošky* (nom. pl.) (sr. i Trautmann 1916: 103)

– *tdy probudi sě řka: hpaní* (vok. sg.) LegJidM 163 (protograf brzy po 1306, opis původního rkp. asi z let 1307–1325, sr. Cejnar 1964: 37–39, 177); jinde v této památce ani v tomto rukopise se výraz *pán* nebo jeho deriváty nevyskytují.

– *pojal sobě ženě hpannu* (ak. sg.) LegMar 16 (rkp. z poč. 14. stol., sr. Cejnar 1964: 32n, 51); v rukopise je ještě 1× gen. sg. *panstva* ‚vrchnost, moc, vláda‘ (LegApŠ 103, sr. Cejnar 1964: 77, 288).¹¹⁴

Zastánci výkladu č. 2 vysvětlují toto *h* různě. Berneker a Mańczak hledají příčinu předpokládané změny *ž > h* ve zkrácenosti slova, resp. ve frekvenci jeho užití:

„Der Lautwandel von *ž* in *h* ist freilich nicht normal, aber in solchen Wortkürzungen (namentlich bei Titulaturen) treten absonderliche Lautveränderungen auf (vgl. z.B.: p. *asan*, *waćpan* aus *wasza miłość pan* u.a).“ (Berneker 1908–13: 368)

V uvedeném příkladu však žádná z hlásek nezměnila místo artikulace, jak by tomu bylo při změně *ž > h*.

„(...) nieregularne zmiany **ǵpanь* > **ǵpanь* (...) sprowodowane są frekwencją. Nieco niezwykły charakter ma zmiana **ǵpanь* > stcz. *hpán*, ale i ją można przypisać częstości użycia.“ Mańczak (1977: 41)

¹¹² To je ale nepochopení Machkova výkladu, neboť se v něm nepočítá se spontánním inverzním přechylovaním, nýbrž se zjevně jako jeho příčina uvádí jednak ztráta motivace určitého oslovovacího úzu a jeho následná změna, jednak chybní kontinuantu původního formálního maskulinního protějšku nesloženého feminina.

¹¹³ Se stind. *pātnī-* spojoval p. *pani* už Łoś (1922–25: II, 31).

¹¹⁴ Gebauer (1894: 465) uvádí ještě doklad *radu phanovy* (ComestK 64a, rkp. z 2. pol. 15. stol.), to je ale nejspíše jen písafská chyba.

Mikkola spojoval změnu $\check{z} > h$ se spirantizací $g > \gamma$ (13. stol.):

„Auch ein Reibelaut, Zischlaut \check{z} hat daran teilgenommen. Č. *pán* ‚Herr‘ lautete ač. *hpán* und dies ist wieder aus *župán* entstanden.“ (Mikkola 1913–50: II, 208)

Jiné příklady ale nemá.

Brückner (1922–23: 396, 1923: 241) předpokládal (sporadickou?) změnu $ch > \check{z}$. Počítá se zde však se znělostní asimilací, která je o něco pozdějšího data (nastává během 14. stol., sr. Lamprecht–Šlosar–Bauer 1986: 100–102), nehledě na to, že je doloženo *hp-*, nikoli *chp-*.

Jinak se k věci staví Machek, který není nucen předpokládat nepříliš pravděpodobné a na jiných příkladech nedoložené hláskové změny. Počáteční *h* považuje za pouhou protezi:

„L' *h-* du vieux tchèque peut ici ne pas provenir de *gʰ-*. C'est – sans aucun doute – un *h* ajouté seulement sur le sol tchèque, de même que celui de *hbratr* ‚frère‘, *hmoždír* ‚mortier‘, *hrdesen* à côté de *rdesen* ‚polygonum (plante)‘, (...)“ (Machek 1948: 97)

„Stě. *h-* (dokladů je pořídku) bude jen pouhé přisunutí jako v *hbratr*, *hvozd* (= ozd) apod.; takové přisouvání se v jisté době objevilo jako pouhá móda, přejímající ten zjev z tehdejší němčiny.“ (Machek 1968a: 431)

Výrazy, které Gebauer (1894: 463–465) uvádí jako příklady na přisouvání konsonantu *h* obecně, jsou zčásti onomatopoeia nebo expresiva a vždy se přisouvá k vokálům nebo sonantám, zatímco *pán* není ani zvukomalebné slovo ani expresivum a *p* je konsonant. (O protetickém *h* v. i Bělič 1972: 74n.) Co se týče dokladu *hbratr* (1× RůžZahrA 122, v. Patera 1881: 474) myslíme, že „ojedinělý tento případ může být také jen odchylkou piseckou“ (Gebauer 1894: 465); vydavatel RůžZahrA Patera (1881: 466) říká, že v rukopise je mnoho písařských chyb. Samozřejmě také naše doklady s *h-* lze považovat za písařskou chybu, protože však jsou už tři, a to ze tří různých památek z nejstaršího období a u různých výrazů patřících k etymologické čeledi našeho slova, je to málo pravděpodobné.

B. Hojně doklady na vokalizaci předložek uvádí Gebauer (1894: 183): *se pánem*, *se pány*, *se panici*, *se panů*, *se paní*, *ode pána*, *přede pány*; doplněn k nim budiž ještě doklad na vokalizaci předložky *nad*: *nade pána* TkadlA 6a. K tomu říká Machek:

„Mais l'*e* peut être très bien expliqué aussi autrement; à notre avis, il s'agit simplement d'un *e* qui devait faciliter l'articulation, comme dans d'autres cas où il y avait, à l'initiale, un groupe de consonnes difficile à prononcer; en effet, avec la préposition, il y aurait eu t r o i s consonnes réellement difficile: *s hp-*, *ot hp-*. Entrés une fois dans l'usage, *se*, *ote* (*ode*) furent maintenus, et – par une sorte de tradition et de prestige attachés au mot *pán* – on persévérait à dire *se pánem*, *ote* (*ode*) *pána* même plus tard, quand *h* n'existait plus dans *pán*, à savoir jusqu'à fin du XVe siècle.“ (Machek 1948: 97)

„(...) *e* v *se hpánem* nemusí být jerové, ale může být jen vkladné, na usnadnění výslovnosti (aby nebylo *s hp-*); podle *se pánem* je pak i *ode pána*.“ (Machek 1968a: 431) (podobně i Brückner 1927a: 393)

Interpretaci *e* jako vkladného vokálu však zřejmě nelze přijmout:

(1) Vkládání *e* pro usnadnění výslovnosti není ve stč. obvyklé: „pohybovému *e* byly původně slabiky *jerové* příčinou skutečně jedinou, ježto odchyly, t.j. účinky příčin jiných, v době starší – na př. ještě u Komenského – velmi zřídka se vyskytují a vlastně teprve v češtině nové v počtu patrnějším a v některých případech i důsledně vystupují.“ (Gebauer 1894: 182; ib. dále viz i příklady toto ilustrující).

To potvrzuje i rozbor korpusu korespondence Perchty z Rožmberka, sestávajícího z 32 dopisů z let 1449 až 1470 (Skýbová–Porák 1985). Až na jednu výjimku (*s pánem*, o.c., s. 78) se neslabičné předložky před slovem *pán* nebo jeho deriváty důsledně vokalizují: *se paní* (s. 50), *se panem* (s. 55, 90), *ode pána* (s. 63), *přede pánem* (s. 68). U jiných slov je vokalizace důsledně jen v očekávané pozici sudého jeru.

(2) Výslovnost by bylo eventuálně nutno usnadňovat před tvarem *hpán* nebo **žpán*, ale doloženo je pouze *e* před *pán*, kde vkládání pro snazší výslovnost není nutné. Berneker (l.c.) se omezil na pouhé konstatování: „Die Vokalisation der Präpp. im Ač. trat zunächst vor *hp-* ein und blieb dann noch eine Weile, als man schon *p* sprach.“ Ta „chvilka“ ale trvala více než 200 let (a ještě v korespondenci Kateřiny z Žerotína z r. 1631 nacházíme *se pánem*, v. Dvorský 1894: 19, 42, 60, *se paní*, ib., 53; a v NZ Bible svatováclavské z r. 1677 je *ode Pána*, v. Kopecký 1991: 8, 29). Machek (1948: 97) vysvětluje to, že *e* zůstalo tak dlouho, „par une sorte de tradition et de prestige attachés au mot *pán*“ (– ?). Kromě toho lze konstatovat určité napětí mezi vysvětlením *h-* a vysvětlením vokalizace předložek: v prvním případě se počítá s malou frekvencí proteze, druhý případ naopak předpokládá větší frekvenci tohoto jevu, protože jen při jeho větším výskytu vyvstává potřeba vkladného vokálu. (Totéž napětí by pak bylo ještě větší, jestliže by se *h-* považovalo za pouhou „písařskou módu“: nebylo-li *h-* vůbec v mluveném jazyce, nebylo ani potřeba vkladných vokálů usnadňujících výslovnost...)

(3) Skupinu samohlásek v předpokládaném **s hpánem*, **ot hpána*, **před hpánem* lze nakonec vyslovit docela dobře; o něco obtížnější, ale také nikoli nemožné je **s žpánem*, **ot žpána*, **před žpány*: sykavka, velární frikativa a dentální exploziva jsou artikulačně různé hlásky. Jisté je to snazší než skupina dvou stejných konsonantů jako např. *k královu dvoru* (příklady v. Gebauer 1894: 182–184). Stč. fonologický systém zjevně připouštěl jak složitější konsonantické skupiny, tak setkání dvou totožných konsonantických fonémů.¹¹⁵

Nutno ovšem na druhou stranu říci, že bychom očekávali, že po vokálu (**se hpánem*, **ode hpána*, ale i **o hpáně*, **ke hpánu* ap.) bude tlak k zániku počátečního *h* menší a že se alespoň v několika případech *h-* zachová (v citovaných dokladech na *h-* předchozí slovo končí na vokál!; sr. výše).

¹¹⁵ Příklady na vkládání vokálu před *ch-*, *h-*, *š-*, *ž-* Gebauer (1894: 182, 185n) neuvádí kromě jediného: *se žluč* ZrcSpas 3a z pol. 14. stol.; č. *žluč* je ovšem z psl. **žblč*.

Zdá se tedy, že jako výsledek vnitřní rekonstrukce je pro č. *pán* nevyhnutně přijmout výchozí formu **gъpanъ*. Etymologická interpretace této formy ale není jasná. Problémy, které další analýza přináší, jsou v zásadě dvojí povahy:

A. Rekonstrukce Hujerem předpokládaného ie. kořene **geup-* není bez potíží. Jak už bylo řečeno výše, od takového kořene se odvozují následující výrazy: sl. *župa* ‚okres‘ i ‚důl‘, stsl. *župište* ‚hrob, hrobka‘; stind. *gupitá-*, *guptá-* ‚chráněný‘, *gúpti-* ‚úkryt, ochrana, opevnění, vězení‘, *gopǎ-* ‚pastýř, strážce, hlídač‘, *gopāyāti* ‚chrání, střeží, hlídá‘, *goptár-* ‚strážce, hlídač‘, *gópiṣṭha-* ‚nejlépe střežící‘; av. *gufra-* ‚hluboký, skrytý‘; střhn. *kobe* ‚chlév, stáj, klec‘, stangl. *cofa* ‚místnost, ložnice, skříň‘, angl. *cove* ‚malý záliv, malá zátoka‘ (*to cove* ‚(pře)klenout‘), stsev. *kofi* ‚cela, komora, chýše‘, sthn. *kubisi* ‚chatrč, chýše‘, něm. *Kober* ‚nůše, košík‘, pozdně střhn. *kober* ‚koš, kapsa‘; ř. *γύπη* ‚dutina, díra, supí hnízdo‘ (1× u Hésychia, sr. Frisk 1960–70, Chantraine 1968–80 s.vv.). Význam kořene se pak interpretuje různě:

a) ‚strážit, chránit, skrývat‘ (tedy ve shodě s Hujerem)

Sl. *župa* by pak původně znamenalo asi ‚chráněné území, území pod něčí ochranou, správou, území kolem sídliště/tvrze/opevnění‘ (v. Kadlec 1908, Vaněček 1949: 29); Brugmann (1900) míní, že *župa* znamenalo původně ‚ein Bezirk, der verwaltet wird‘ a specializací pak i ‚Salzwerkgenossenschaft‘: p. *župa* ‚(solný) důl‘ tedy vzniklo metonymií z významu ‚jistý druh správy, horní úřad, tj. úřad spojený se správou solných dolů‘ (zdá se, že stp. doklady by takovému výkladu nasvědčovaly; sr. Rudnicki 1960: 97, Kadlec 1908, Brückner 1908–09: 217, 1922–23: 396 a výše listinu z r. 1285, která zmiňuje *salis suppam siue officium* MM: IX, 162 – výraz *suppa* zde označuje solný úřad, totiž úřad spojený se správou solného dolu). Stsl. *župište* vykládá Vaillant (1950–74: IV, 423) následovně: ‚*župište* ‚sépulture, apparaît dérivé de *župa* ‚district‘ et doit avoir designé la tombe collective, la cimetièrre d’une agglomération‘. Pokud však považujeme formant *-ište* za sufix sloužící k tvoření názvů míst, jak to činí i Vaillant, a výraz *župište* za derivát od subst. *župa* ‚okres‘, musel by tento výraz znamenat ‚místo, kde jsou župy, tj. okresy‘. Stsl. *župište* by snad bylo možno vyložit i jako deverbativum, tedy ‚místo, kde probíhá skrývání, chránění‘, tzn. mj. i hrob či hrobka (s tím ovšem, že fundující sloveso není doloženo). (K sufixu v. Lamprecht–Šlosar–Bauer 1986: 265n, Sławski 1974: I, 95–97.)

Hlavní nesnáž ovšem spočívá v tom, že význam ‚chránit etc.‘ je (jak upozorňoval již Persson 1912: 115) pozitivně doložen pouze u stind. výrazů. Stind. slovesný kořen *gop-/gup-* však lze vysvětlit jako vzniklý abstrakcí: od *gopǎ-*, které je zjevné kompozitum (*go-* ‚skot‘ + *pǎ-* ‚chránit‘, v. i Pisani 1955: 262, Pokorny 1959: 482, Trubačev 1971: 196), je odvozeno denominativum *gopāyāti* (mladší *gopayati*) a z něho byl abstrahován kořen *gop-/gup-*: perfektem *jugupur*, aorist *jūgupa-*, futurum *gopsyati*, pasivum *gupyate*, ptc. perf. pas. *gupitá-*, *guptá-* a také f. *gúpti-* ‚úkryt, ochrana‘, n. *gópāna-* ‚ochrana‘ (mladší *gopanǎ-*), m. nomen agentis *goptár-* (za starší *gopǎ-*), adj. *gópiṣṭha-* ‚nejlépe

střežící' (v. Mayrhofer 1992–96: I, 499n s liter.). Pro posunutí tohoto procesu abstrakce slovesného kořene už do společného, ie. období svědčí podle Bruggmanna (1900) existence výše uvedených slov v jiných ie. jazycích, v nichž lze spatřovat tento kořen (av. *gufra*, střhn. *kobe*, stangl. *cofa*, stsev. *kofi*, ř. *γύπη* atd.). Potíž ale činí to, že je zde třeba počítat s transformacemi významu, a to i poměrně dalekosáhlými (germ., ř.).

b) ,díra v zemi, jáma, zemljanka' (subst. **geupā*) (Falk–Torp 1960: I, 570, Pokorny 1959: 395n, Illič-Svityč 1971: 232n)

To dobře vyhovuje p. *župa* ,důl', ř. *γύπη*, při přenesení významu pak i av. a germ. výrazům. Obtížnější by bylo spojení se stind. výrazy a vzhledem k sufixu i se stsl. *župište* (čekali bychom spíše význam ,pohřebiště, hřbitov', neboť slovtvorný význam je ,místo, kde jsou župy, tj. jámy-hroby'). Sl. *župa* ,okres' spojil Gołab (1986) následovně: od **geup-/*gup-* ,schovávat, skrývat (v jámě)' je derivát **geupā/*gupā* ,jáma, skryš, úkryt' → ,zemljanka' → ,rodina (žijící v takovém obydlí)' → **geupā-no-/*gupā-no-* ,hlava takové společenské jednotky'. To však vyvolává několik otázek: **gьp-* nelze považovat za psl. dial. variantu kořene **geup-*, neboť ve stč. i stp. je vedle výrazu *pán* doložen i výraz *župan*; význam ,(širší) rodina, členové širší domácnosti', z něhož vlastně Gołab vychází, je doložen jen v dalmatském dial. ch., a to ještě až od 16. stol.; ,hlava rodiny' byl psl. spíše **gospodb* (← ie. **poti-*); otázkou je ovšem rovněž a zejména pravděpodobnost předpokládané motivace pojmenování společenské jednotky.

c) Na základě germ. výrazů rekonstruují někteří původní význam ,ohýbat, křivit, klenout' (v. Pfeifer 1989: II, 870n, Mitzka 1963: 385, Klein 1966: 363; sr. i Pokorny 1959: 393nn, Persson 1912: 115, Mladenov 1916: 133–135). Sl. *župa* ,okres' by se pak mohlo vysvětlit tak, že výraz původně označoval přirozeně chráněné území, např. ohybem řeky, hor apod. V této souvislosti je zajímavé, že výraz *župa* je v srb. také vlastním jménem mnoha krajin, které (podle RSKNJ: V, 457) obvykle leží v kotlinách nebo dolinách u řeky (v. i RHSJ: XXIII, 508n). Nepříliš jasná by ale byla souvislost s av., stind. a ř. výrazy a také s p. *župa* ,důl' a stsl. *župište* (je třeba komplikovaných výkladů: ,ohyb, klenutí' > ,jeskyně' ř. > ,díra v zemi, hrob' sl. > ,hluboký, skrytý' av. > ,chránit etc.' stind.)

Přijmeme-li variantu a), tedy **geup-* ,střežit, chránit', pak: **geupā* nomen actionis ,chránění etc.' → ,objekt chránění etc.' & **gupāno-* > **gьpanъ* ptc. prez. akt. (**županъ* od *župa* v konkrétním významu). Lze se domnívat, že *n-ové* ptc. bylo zpočátku co do diateze neurčité (u tranzitivních sloves mohlo mít pasivní význam, u intranzitivních aktivní). Havránek (1937: 112n) nachází stopy této počáteční nevyhraněnosti i ve sl. jazycích. Za jednu z nich by pak bylo možno považovat i psl. **gьpanъ*. Ukazovalo by to ovšem na značné stáří tohoto výrazu: musel být utvořen ještě před tím, než se pro *n-ové* ptc. ustálila funkce ptc. pas. (kvůli stsl. stavu nejpozději před 9. stol.). (K věci v. i Erhart 1981: 49, 1982: 218.)

Jiný výklad sufixu nabídl Hamp (1986–87): vidí zde týž sufix pro představitel sociální jednotky označené fundujícím slovem, jaký nacházíme v pragerm. **þeudānaz*, lat. *dominus* aj. (v. **þeudānaz*). Tento výklad jako jediný musíme přijmout, budeme-li význam ie. kořene interpretovat podle alternativy b) nebo c): v tomto případě nelze **gьpanь* pokládat za deverbativum, nýbrž musíme vycházet z **geupā* (> *župa*) v konkrétním významu: **geupā* > *župa* & **gupā-no-* > **gьpanь*; v důsledku formálního oddělení došlo i k oddělení sémantickému a byl utvořen nový derivát **županь*. Je ovšem otázka, jak pravděpodobný je takový ablaut při denominální derivaci.

Nutno rovněž zmínit výtku, kterou vznesl Trubačev (1965: 73), totiž že plný stupeň **geup-* lze přímo rekonstruovat jen na základě sl. *župa*, ostatní výrazy ukazují na *o*-ový nebo na redukovaný stupeň.

Obecně platí, že nelze-li najít uspokojivé slovtvorné (etymologické) vysvětlení určité formy z domácích jazykových prostředků, zvyšuje se pravděpodobnost, že daný výraz představuje výpůjčku. Domněnkou o přejetí řeší potíže s výkladem formy **gьpanь* Trubačev (1965: 71–75 a ESSJa: VII, 197n; jeho výklad přijal Reczek 1985: 24): psl. dial. **gьpanь* považuje za přejetí írán. **gu-pāna-/gau-pāna-*, doslova ‚хранитель скота‘ (sr. paštu *γōbə* ‚pastýř krav, hovězího dobytka‘) (ie. **g^hou-* ‚hovězí dobytek‘ + **pō-* ‚chránit, hlídat‘). Třebaže ve známých památkách skythského ani sarmatského jazyka se kontinuant rekonstruovaného írán. **gu-pāna-/gau-pāna-* nedochoval, lze jej podle Trubačeva docela dobře předpokládat (sr. osobní jméno *Γάος*, *Άγαυοί* < **gau-*; kompozita s komponentem *-pāna-* jsou v jiných írán. jazycích častá). Sémantický posun ‚pastýř hovězího dobytka‘ → ‚pán‘ proběhl ještě na íránské (kočovnické!) půdě (sr. i *Gōpat*, jméno legendárního panovníka Sogdiany a Chorezmu). Dobu přejetí datuje Trubačev přibližně do 5. stol. před Kr.

S Trubačevem polemizoval Schuster-Šewc (1986: 9). Z jeho námitek však relevantní je pouze první: „Es fehlt auch für **gьpanь* der Nachweis einer konkreten Entlehnungsgrundlage (aus welcher Sprache entlehnt?). Die bisherige Beweisführung stützt sich zu sehr auf Rekonstruktionen oder auf Belegen aus abgelegeneren Sprachen.“

Pro úplnost může být k úvaze předložen i předpoklad, že psl. **gьpanь* je kontinuantem předsl. kompozita, svými komponenty odpovídajícího Trubačevem předpokládanému kompozitu íránskému, tedy předsl. kompozita **g^hu-pāno-* o obvyklém skladu subst. + verbum, kde první část je redukovaný stupeň kořene **g^hou-* ‚hovězí dobytek‘ a druhá je *n*-ové ptc. slovesa (slovesného kořene) **pō-* ‚chránit etc.‘, původně tedy ‚ten, kdo chrání etc. hovězí dobytek‘. Proti tomu však správně namítal Trubačev (ESSJa: VII, 197n), že ie. kořen **g^hou-* v psl. není zastoupen v redukovaném stupni, a to ani v kompozitu **gu-тъно* ‚humno‘ (sr. k němu ESJS: 212), a že kořen **pō-* je v psl. zřejmě dochován v rozšířené podobě **pasti* (> č. *pást* ad.). Muselo by se tedy jednat o velmi staré kompozitum (vytvořené v předpsl. systému), čemuž ale odporuje jeho absence v jiných ie. jazycích.

B. Kromě zmíněných potíží primárně formální povahy existují rovněž potíže sémantické.

Výklad, kterým jsme se dosud zabývali, implikuje, že v 1. pol. 12. stol. a v 13. stol. existovaly v Čechách a v Polsku dva termíny: *župan*, doložený v latinizované podobě *supanus*, a (*h*)*pán*, který není doložen, ale je nutno jej předpokládat, je-li ze starého **gъpanъ*. To s velkou pravděpodobností znamená, že existovaly i dvě různé instituce: zatímco výraz *supanus* označoval zřejmě panovníkovy beneficiáře a leníky, hradské úředníky a mocné urozence, kterou společenskou vrstvu ve 13. století označoval výraz (*h*)*pán*, je těžko říci – toto slovo jako by zde bylo jaksi navíc. Ve 14. stol. však výraz *župan* (a instituce jím označovaná?) náhle mizí a zůstává pouze *pán*, označující ve 14. stol. zemské předáky, předchůdce pozdější vyšší šlechty. Bylo by se sice možno domnívat, že *pán* (< **gъpanъ*) a *župan* byly dva výrazy, které pojmenovávaly totéž a kterých se užívalo promiscue (podobně Rudnicki 1960: 96: někde užíváno *županъ*, někde **gъpanъ*, tedy geografické, dial. rozlišení), ale to se nezdá příliš pravděpodobné: není totiž jasné, proč ve 13. stol. je doložen výraz *župan* a výraz *pán* nikoli, zatímco ve 14. stol. první zaniká a druhý se objevuje.

Záhadné zmizení výrazu *župan* v češtině a polštině lze nejlépe vysvětlit právě výkladem č. 2, tj. že *pán* vzniklo zkrácením ze staršího *župan*. Vaněček (1942: 24, pozn. 24) píše:

„Na rozhraní 12. a 13. stol., jak se zdá, znamená u nás *župan* už šffe nejen hodnostáře, resp. úředníky panovníkovy, nýbrž i ty, kdož svým sociálním postavením měli titul k tomu, aby se po případě stali hodnostáři: totiž přední, hlavní velmože, „barony“, pány. Vyplyvá to z toho, že jako *župané* se tu uvádějí i velmoži beze zvláštních hodností. (...) Od významu úředník, hodnostář, o němž se pro naše poměry nejméně stol. 9.-12. vlastně nepochybuje (...), je tu toto slovo už na přechodu k širšímu významu *pán* (...).“

Podobně i Sedláček (1921: 30), Šusta (1926: 132, 136, pozn. 2), Semkowicz (1908: 587), Koss (1920: 23, 65), Chaloupecký (1946: 167n, 170).¹¹⁶ Posun od užšího speciálního, terminologického významu k širšímu označení postavení ve struktuře urozců lze sledovat i u stslk. *špán* (v. výše).

Pro to, že stč. *pán* vzniklo z *župan*, tedy svědčí obecně to, že z vrstvy držitelů dvorských a hradských úřadů, nazývaných v latinských pramenech *supani*, se ve 13. stol. vyvinula nová, tzv. pozemková šlechta a na jejím základě se pak během 14. stol. konstituoval panský stav (stav jako výraz deklarativního ohraničení jedněch vůči ostatním). Význam č. 1a stč.-lat. *supanus* byl předchůdcem opozičně (externě) daného významu stč. *pán* (*pán* vs. non-*pán*, i.e. rytíř, vladyka a později i zeman), význam č. 1b byl předchůdcem obsahově (vnitřně) daného významu stč. *pán* (*pán* jako mocný šlechtic). (Význam č. 2 ve stč. *pán* nekontinuuje.) Konkrétně ukázáno, vidíme jednak v listině z r. 1252 (v. výše) rozlišení mezi *suppani* a *milites* (resp. *nobiles* a *milites*), které stč. překlad interpretuje jako *páni* a *rytíři*; jednak v listině z r. 1289 jsou *supani* ti, kdo mo-

¹¹⁶ Kondenzovaně Třeštík (1999c: 178): „Souvislost župana s pánem je také až příliš nápadná. Slovo *pán* znají jen polština a čeština, jazyky dvou zemí, v nichž panský stav skutečně vznikl přímo z *županů*.“ (V. i ib.: 181)

hou poddaným udělovat půdu. Státotvorný aspekt sémantiky stč. *pán* vidíme v *supanus* u Jana z Viktrinku: *barones terrae, quos subpanos vocant*, jakož i (ovšem implicity) v dokladu z r. 1310: *nobilibus viris Henrico de Rosemberg, Alberto de Seberg ceterisque nobilibus, supanis ac incolis Bohemie*¹¹⁷. Rovněž Rathmirus, v listině z r. 1257 nazývaný *suppanus*, se jinde nazývá *baro* (v. CDB: V/4, 228), stejně jako je jinde *baro* i Benesius, jmenovaný jako *suppanus* r. 1267 (v. CDB: V/4, 105).

Výklad č. 2, jak vidno, spočívá vlastně na vnějškové argumentaci. Předpokládá se zde spojitost pojmu A (*SUPANUS*) s pojmem B (*PÁN*): B představuje transformaci A. Tento předpoklad pak dovoluje hypotézu o spojitosti jazykového znaku *a* (*suppanus*), vztahujícího se k pojmu A, s jazykovým znakem *b* (*pán*), vztahujícím se k pojmu B: *b* představuje transformaci *a* ($A \rightarrow B$, tedy $a \rightarrow b$). Existuje-li ovšem kontinuaace pojmů, měla by existovat i kontinuaace jim odpovídajících „věcí“; v našem případě tedy příslušníků šlechtických rodů. A zdá se, že tomu tak skutečně je. *Suppanus Wocco* z listiny z r. 1257 je Vok z Rožmberka (v. CDB: V/4, 268) a Rožmberkové patří ve 14. století k jedněm z nejvýznamnějších panských rodů. Záviš z Falknštejna, nazývaný r. 1285 v rakouské *Chronicon australe suppanus* (v. Šembera 1875: 67, Du Cange 1954: VIII, 435), byl Vítkovec, tedy příslušník rodu, z něhož pocházeli i Rožmberkové. Boček, r. 1251 nazývaný *supanus de Znoym*, je předek pánů z Kunštátu (sr. CDB: IV/2, 38n) a *Gallus suppanus* z listiny z r. 1241 je Havel z Lemberka, manžel sv. Zdislavy a předek panského rodu z Lemberka (sr. CDB: IV/2, 61).

Další argument pro tento výklad, tentokrát z perspektivy sémantiky stč. *pán*, přinesl, jak se zdá, Macek:¹¹⁸

„Středověké pojetí pojmu *dominus* je poplatno aristotelismu. Aristoteles shledával dvě formy protikladů v pojmu *kyrios*, a to v oblasti soukromí a veřejnosti. V soukromém domě stojí *pán* proti sluhovi-otrokovi a na veřejnosti se proti *pánovi-vladaři* staví svobodný člen obce, ovládaný. (...) Aristotelovo pojetí pojmu *pána* a *panství* se stalo základem pro scholastickou filozofii, převzal je jak Augustin, tak i Tomáš Akvinský.“ (Macek 1977a: 53n)

To znamená:

- (1) *dominus* :: *cliens*, (veřejnost) vládce/panovník vs. člen obce
- (2) *dominus* :: *servus*, (soukromí) *pán domu* vs. otrok, sluha nebo člen (širší) rodiny

„Zdá se, že stará čeština na počátku svého historického vývoje užívala ještě pro označení ‚hospodáře, představeného rodiny a čeledě‘ spíše slova *hospoda* a užití slova *pán* v tomto významu je patrně pozdější (až asi v pol. 14. stol.).“ Macek (1977a: 56)

To znamená: v 1. pol. 14. stol.

- (1) *pán*
- (2) *hospoda*.

¹¹⁷ Hypotetický dobový staročeský překlad by docela dobře mohl znít *šlechtici, páni a zeměně*.

¹¹⁸ Třebaže platí jeho slova: „Slovo *pán* se objevuje ve staročeských památkách sice v dokladech z nejstaršího období (konec 13. stol. až 1350), ale i to je, jak soudíme, již příliš pozdě na to, aby bylo možno analýzou sémantické struktury řešit spornou otázku etymologickou.“ (Macek 1977a: 54)

Stč. *pán* jakoby tak prozrazovalo svou souvislost se stč.-lat. *supanus*, tzn. s označením držitele určité veřejné moci (Vaněčkův „hodnostář, resp. úředník panovníkův“).

Pokud jde o polštinu, jak jsme viděli výše, ještě r. 1264 má stp.-lat. *suppanus* zřejmě speciální, sociálněterminologický význam (sr. MM: IX, 126), ale už r. 1275 má stp. *pan* obecný, neterminologický význam: *dominus castorum dictus wlgo pan bobrowi* (v. SłStp: VI, 17b). Zatímco tedy *suppanus* je sociálním termínem, označuje určitý prvek sociální struktury, má stp. *pan* dva významy: jednak speciální terminologický (‘kastelán‘, ‘příslušník jisté vrstvy společnosti‘, sr. SłStp s.v.¹¹⁹), jednak obecný, totiž ‘někdo, kdo něco dominuje, má ve své moci (suverénní nebo svěřené, odvozené)‘, jako např. *pán bobrů*; v latině tomuto druhému významu odpovídá výraz *dominus*. Psaný lat. úzus je tedy archaický nejen formálně, ale i sémanticky, protože *suppanus* má ještě jen speciální, terminologický význam. Tak lze vysvětlit i raný výskyt obecného významu u stč. *pán* (už 1. pol. 14. stol.); význam ‘Pán‘ (posunutí i do sakrální terminologie) je o něco pozdější, patří až do doby kolem pol. 14. stol. (sr. Maček 1977a: 56–58).

Připomeňme ještě, že stp. *pan* znamená i ‘kastelán‘ (v. SłStp: VI, 17), což mají za důkaz souvislosti slov *župan* a *pan* Brückner (1907b: 274), Procházka (1968: 23, 29, 34) a Bogucki (1974: 44, 1990: 119).

Otázkou je pravděpodobnost zkrácení slova v našem konkrétním případě. Jak ukazuje srb.-ch. *župān*, psl. akcentuace by měla být *župánъ*, tedy akut na druhé slabice. Není jasné, kdy došlo k ustálení přízvuku na první slabice v češtině a polštině. Ustalování přízvuku muselo probíhat až během 13. stol. a dokončeno být spíše až koncem 13. stol. Pokud by totiž přízvuk byl ve staré češtině vázán na první slabiku už na počátku 13. stol., znamenalo by to, že první slabika slova *župan*, v té době existujícího a doloženého, by byla přízvučná, a možnost její apokopy by tak byla ztížená. Mohli bychom však také předpokládat, že apokopa začala již před ustálením přízvuku, tj. ještě v době, kdy byla ve slově *župan* přízvučná slabika druhá, a že pak existovaly dvě varianty: *župan*, zachycená latinskými (konzervativními) prameny a **žpan* ve stč. a stp. nezachycená, a tato druhá varianta také posléze převážila. (K přízvuku a jeho ustalování v. Lamprecht–Šlosar–Bauer 1986: 81, Rozwadowski 1923: 71n, Klemensiewicz–Lehr–Spławiński–Urbańczyk 1955: 64–67; podrobnější rozbor by si zasloužila teze W. Schamschuly 1990: 35–41, který na základě metrické analýzy nejstarších českých veršovaných skladeb došel k názoru, že ještě ve 14. století nebyl přízvuk v češtině ustálen na první slabice.)

Další problém spočívá v tom, že bychom – je-li *pán* z *župan* – čekali, že se ve stč. nebo stp. dočlová alespoň jediný doklad přechodného **špán* (**žpán*).

¹¹⁹ 1293 *Pan Andreas castellanus Danensis* (v. SłStp: VI, 17b), 1293 *Pan Swenza palatinus Danensis* (Bogucki 1990: 117): *pan* zařazuje dotyčného do sociální vrstvy, *castellanus* resp. *palatinus*, označuje úřad, který dotyčný drží. Nacházíme zde stejný význam jako u *suppanus*, tedy jeden z vrstvy, jejíž příslušníci pretendují na dvorské nebo hradské úřady.

Místo toho ale máme už z 1. pol. 13. stol. doložena dvě stč. propria, která lze považovat za deriváty apelativa *pán*: místní jméno *Pánov* (1240, v. Hosák–Šrámek 1970–80: II, 219) a osobní jméno *Pan* (NekrPodl 412, v. StčSl: III, 41¹²⁰).

Ještě závažněji však proti výkladu č. 2 svědčí stč. doklady s *h-* a s vokalizací předložek: tyto jevy by, jak naznačeno výše a jak v polemice s Brücknerem konstatoval už Hujer (1909: 70), zůstaly nevysvětleny. Nutno však připomenout, že v polštině tyto překážky nejsou (a vokalizace předložek je ve stp. u jiných slov také známa, sr. Łoś 1922–25: I, 30n, Rozwadowski 1923: 116n, Klemensiewicz–Lehr–Spławiński–Urbańczyk 1955: 116n).

POZN.: V souvislosti s posledně řečeným je nutno se zamyslet nad tezí, že p. *pan* bylo přejato z č., kterou naposledy obhajoval Gołąb (1986: 62n)¹²¹. Proti zřejmě svědčící chronologie a geografie: doklad z r. 1293 je z Pomořan (*pan Andreas castellanus Danensis*, v. StStp: VI, 17b).

Nicméně i pro polštinu platí Machkova výtka, týkající se sufixu *-ī*, že totiž sufixem *-ī* tvořené femininum k *o*-kmenovému maskulinu, jako je tomu v případě dvojice *pán* a *paní*, je nezvyklé:

„Personne ne doute de la parenté de *panъ* et *panъji*, mais l'explication du rapport mutuel entre ces deux termes offre une grande difficulté. Le masculin *panъ* apparaît partout comme un thème en *-o-*, tandis que le féminin correspondant n'est pas un thème en *-a-*, ainsi que nous l'attendrions d'après le type de *equus – equa, ašva-ḥ – ašvā*, mais un thème en *-ī-*. On sait que, depuis l'origine, le suffixe *-ī-* servait à former les féminins des thèmes masculins consonantiques ou des thèmes en *-u-*. En plus, le type en *-ī-* n'est pas productif en slave, d'où il résulte que *panъji* doit être un mot très ancien; il se trouve donc dans cette dérivation un désaccord sérieux avec tout ce qui est courant dans les autres formations. (...) Nous soulignons encore une fois que le suffixe *-ъji* (correspondant au gr. *-ia* et ind. *-ī*) ne sert *jamais* à former des féminins sur des thèmes en *-o-* et qu'il n'est propre qu'aux féminins tirés des masculins consonantiques (et des thèmes en *-u-* (...)).“ (Machek 1948: 94n)

Nemožný tento způsob přechýlení sice není (sr. např. stind. *deva-* :: f. *devī-*, *būh*, *bohyně*; *vřka-* :: f. *vřkī-*, *vlk*, *vlčice* ~ psl. **vblkъ* :: **vblčica* < **vľk-ī-k-* ?) (v. i Erhart 1982: 128), v každém případě však sufix *-ī* ukazuje na značné stáří feminina, neboť ve sl. je už neproduktivní (kromě tvoření f. u *nt*-ového a *s*-ového ptc. a *s*-ového komparativu je ještě psl. f. **olni* < **ol-n-ī*, *laň* 'od m. **el-n-*, *jelen*').

SHRNUTÍ:

Jako výsledek vnitřní rekonstrukce provedené v rámci stč. jsme nuceni přijmout psl. (psl. dial.?, protoč.) **gъpanъ*. Jak význam a terminologická funkce této formy v prač./protoč. či psl. lexikálním systému, tak i její etymologická interpretace nejsou však zcela jasné. Ze sémantického (mimojazykově-historického) hlediska bychom však dali přednost výkladu č. 2, vysvětlujícímu vznik našeho výrazu zkrácením ze staršího *župan*. Tento výklad je pak pro polštinu možno přijmout i z formálního hlediska.

¹²⁰ Svoboda (1964: 287) čte *Pán*, tzn. proprium z posesivního adj. Nelze ovšem ani zcela vyložit, že tento doklad s apelativem *pán* vůbec nesouvisí.

¹²¹ Basaj–Siatkowski (1972: 34) připouští č. vliv pouze při vytlačení staršího *gospodzin* ‚Bůh‘ v tomto významu mladším *pan*.

ban: avarské dědictví

Ch. *bân* je staré slovo. Abychom se mohli zabývat jeho etymologií, je nejdříve třeba alespoň schematicky rekonstruovat jeho lexikální historii.

Ch. *bân* označovalo panovníkova místodržícího, spravujícího určitou část země, hrad nebo držícího nějaký úřad (v tomto významu je slovo v ch. psaných textech doloženo od 15. stol., v lat. už od poč. 12. stol.). Od konce 12. stol. jmenovali uherští panovníci dva bány: jednoho pro Slavonii a jednoho pro Dalmácii a Chorvatsko; slavonský bán svolával sněmy, zakládal města, uděloval jim privilegia, vybíral daně a razil mince a byl také velitelem vojenských sil a nejvyšším soudcem (od r. 1467 byl volen). V památkách 12.-14. stol. se *bân* nazývá vládce Bosny (v 1. pol. 13. stol. i s atributem *veliki*). Na konci 14. stol. za bosenského království je zmiňován *ban Vuk Vukčić* a po zániku bosenského státu ještě na konci 15. stol. *ban jajački*. V Dubrovniku se *ban* vyskytuje už v pol. 13. stol. (a to vedle titulu *knez* ‚comes‘). Kromě tohoto terminologického významu se slova *bân* od 16. stol. užívá i neterminologicky, obecně o vládci nějaké země nebo o mocném člověku vůbec. V 19. stol. je v Dubrovniku doloženo, že se výrazu užívá o komkoli, komu se chce prokázat úcta. (V. RHSJ: I, 169n, MLW: I, 1348, MNTEŠz: I, 236, SSS: I, 84n.) V latinské verzi Letopisu popa Dukljanina vystupuje *banus* (*id est dux*) jako představitel jednotlivých provincií Svatoplukova království (v. MMFH: I, 243; sr. i Hardt 1990: 171).

V jiných sl. jazycích odpovídající výrazy jako označení domácí instituce doloženy nejsou. Z neslovanských jazyků má odpovídající výraz pouze maď. a rum. Maď. *bán* ‚královský místodržící‘ odpovídá svou sémantikou zhruba ch. *bân* (sr. MNTEŠz: I, 236, Kniezsa 1955: I, 74n). Rum. *ban* tv. (vztahovalo se i na místodržící ve valašském knížectví) je zjevně pozdější výpůjčka z maď. (sr. i Tiktin 1903–25: I, 152).

Na základě takového rozšíření slova (jako označení domácí instituce funguje jen v ch. a maď.) vznikla domněnka, že ch. *bân* bylo přejato z jazyka Avarů a z ch., příp. z jazyka panonských Slovanů pak proniklo i do maď. V některých turkotat. jazycích se skutečně vyskytují slova, která lze považovat za protějšky předpokládaného avarského zdroje přejetí (připustíme-li samozřejmě, že Avari mluvili turkotat. jazykem): čuvašské *pojan*, *pujan* ‚bohatý‘ (sr. i mongolské a burjatské *bajan* tv.); turecké *bay* ‚pán‘, sttur. *baj* ‚bohatý‘, tatarské *baj* ‚bohatý‘ ‚boháč, pán, hospodář‘, kirgizské *bai* ‚bohatý‘ ‚pán, hospodář‘, kazašské, ujugurské, čagatajské *baj*, turkmenské, jakutské *bāj* ‚bohatý‘ (sr. Sevtotjan 1978: 27–29, Radloff 1893–1911: IV, 1421, Räsänen 1969: 56, Malov 1951: 367, DtS: 79). Vyložili-li se čuvašské *pujan* jako ptc. přéz. (sr. Sevtotjan 1978: 29), je možno předpokládat odpovídající ptc. i v jazyce panonských Avarů. Avarské **bajan* (snad [bajän]) bylo do jazyka panonských Slovanů přejato jako **bojanъ*. Tento tvar snad reflektuje výraz, který v pol. 10. stol. uvádí Konstantin Porph. (De administrando imperio): nom. sg. *βοάνος* (kap. 30), gen. sg. *βοεάνου* (kap. 31) označovalo prý jistou význačnou hodnotu (místodržícího?)

u Chorvatů a v Dalmácii (sr. Moravcsik 1967: 317, Du Cange 1958: 207, 1954: I, 562). Kontrakcí pak vzniklo ch. *bân* (stejně jako *pâs* < *pojas*, *Râković* < *Rojaković*, sr. Skok 1971–74: I, 104n).

Můžeme předpokládat, že avarské **bajan* označovalo nějakou, snad správnou hodnotu. Nevíme ovšem přesně jakou.

Někteří (v. Niederle 1902–24: II, 390, pozn. 5, Třeštík 2001: 101) ovšem míní, že sl. *bojanъ* je z propria *Baïανός*, jména avarského chána, který vládl v 2. pol. 6. stol. (toto jméno zmiňuje Menandros ve svých světových dějinách; v. Moravcsik 1958: II, 83). V tom případě bychom ale čekali, že sl. výraz bude označením (atributem) panovníka. Nicméně lze toto jméno mít za svědectví o existenci apelativa **bajan* v jazyce Avarů.

Málo pravděpodobný je alternativní výklad (v. Knieszsa 1955: I, 75), který výraz *bân* vykládá z avarského **bayan*: maď. zápis *Bahaan* je pozdní (1138) a sttur. titul *baya* (v. DtS: 77, Malov 1951: 367), který by v této souvislosti bylo možno srovnat, je osamocení.

B. Slované neboli historie

hrabie

Předchůdce dnešního něm. výrazu *Graf* ‚hrabě‘ pronikly i do sl. jazyků. Máme zde co do činění s dvěma časovými vrstvami přejetí: jednak ze sthn. *grāvio*, jednak ze stfhn. *grāve*, resp. raněnovohn. *graf*.

Ke starší vrstvě patří stč. *hrabie* (původní flexe byla zřejmě *ɔja*-kmenová, snad pod vlivem *knieżě* se uplatňují koncovky *nt*-kmenové, ty jsou ovšem už v nejstarších dokladech; deklinace *ɔja*-kmenová se dále uchovala v kompozitech *markrabie*, *purkrabie*, *lantkrabie* a *falckrabie*, ale i ta posléze přešla k jinému typu, totiž k typu *pěší*; v. Gebauer 1896: 257–260, 425). Na to, že stč. *hrabie* bylo přejato velmi záhy, ukazují v zásadě tři skutečnosti: a) muselo být přejato před prač. změnou *g* > *h* (tzn. přibližně před 2. pol. 12. stol.), jinak bychom čekali, že na začátku bude *k*, tedy že cizí *g* bude v době neexistence *g* v č. fonologickém systému substituováno fonémem *k* (v. k tomu Trávníček 1935: 124, Vykypěl 2000b); b) *v* ve zdroji přejetí bylo v době neexistence *v* ve fonologickém systému přijímajícího jazyka substituováno pomocí *b*, ovšem něm. *v* jako realizace fonému /f/ na začátku slova a uvnitř slova mezi vokály existuje jen do 13. stol., v jehož průběhu přechází v neznělé *f* (sr. Paul 1998: 150, § 131); c) přejetím z *grāvio* se vysvětlí zařazení výpůjčky k *ɔja*-kmenům.¹²²

¹²² Zdá se, že *markrabie*, *purkrabie*, *lantkrabie* a *falckrabie* byla přejata později: jednak po změně *g* > *h* (na místě stfhn. *g* je stč. *k*, které u *lantkrabie* a *falckrabie* nevzniklo znělostní asimilací, protože ta v takových případech působila jen regresivně) a jednak také po zakotvení fonému *f* ve stč. fonologickém systému.

Určitý rozpor by se mohl jevit mezi raným přejetím a tím, že č. *hrabě* začalo fungovat jako domácí titul až během 16. stol. (v. Macek 1994: 12n). Uvážíme-li však rané úzké vztahy s Říší a zejména postavení českých zemí v ní (totiž to, že české země byly de iure součástí Říše, de facto ale samostatné), je to vcelku pochopitelné.

Stp. *grabia* je doloženo ještě počátkem 17. stol., od pol. 16. stol. se pod českým vlivem začíná prosazovat podoba *hrabia* (v. Basaj–Siatkowski 1967: 20). Nelze s jistotou rozhodnout, zda i *grabia* bylo zprostředkováno češtinou, nebo bylo přejato přímo. Totéž platí o hl. *hrabja* a dl. st. a dial. *grabja*.

Mladší přejetí jsou slk. *gróf* (Vážný 1937: 18 uvádí doklady už z r. 1442). Je ovšem otázka, zda tu nejde o přejetí z maď. *gróf*.

Ch. *grōf*, doložené od 2. pol. 17. stol. (už r. 1530 je ovšem *grov*; v RHSJ: III, 456, 463), zpočátku konkuruje domácímu *kněz*, až jej v 19. stol. ve významu ‚hrabě‘ zcela nahradí. Rovněž ch. výraz mohl být přejat maďarským prostřednictvím (tak Skok 1971–74: I, 623).

Sln. *grōf* bylo zřejmě přejato až koncem 18. stol. (sr. Bezlaj 1976: I, 180). Dříve se ve významu ‚hrabě‘ užívalo výrazu *kněz*.

R. *zpař* bylo jako domácí titul zavedeno za Petra Velikého (předtím je doloženo už v r. 1569 jako označení pro cizí realii, sr. SRJa: IV, 125).

šlechta

Sémantiku stč. *šlechta* a její vývoj precizně rekonstruoval Macek (1977b, 1994: 9–11). Jeho závěry lze schematicky načrtnout asi následovně:

1. ‚souhrn zděděných mimořádných vlastností‘ (už Alx, Dal)
2. ‚kolektivní název skupiny lidí, kteří se vykazují takovými vlastnostmi‘ (už Dal)
3. ‚jednotlivec patřící do takového kolektivu‘ (poprvé KlarGlos: překládá stl. *baro*)
4. ‚(dobrý, ušlechtilý, urozený) druh, plod‘ (po r. 1350, v PasMuzA překládá lat. *genus*) (odtud faktitivum *šlechtiti*)
5. ‚mravní dokonalost, ušlechtilost‘ (už LegKat, EvZimm).

V nové č. pak převážil význam sociálního termínu, tedy význam odpovídající stč. významu 2. Zřejmě od kolektiva *šlechta* bylo odvozeno subst. *šlechtic*, které se až do 15. stol. užívalo jen o nejvyšších kruzích urozců, teprve během 15. stol. se úzus rozšířil i na ostatní členy panského a rytířského stavu.¹²³

Této stč. dualitě významu, tedy tomu, že stč. *šlechta* se užívá jednak ne-terminologicky jako označení určitého původu a jednak jako sociální termín, odpovídá dvojitá sémantika srovnatelných výrazů v jiných sl. jazycích:

¹²³ O zajímavém slově *slečna*, poprvé doloženém roku 1608, které je nejspíše pokračováním slova *šlechtična*, feminního protějšku subst. *šlechtic*, a které bylo zpočátku rovněž šlechtickým titulem, viz Vykypěl (2001).

Stp. *šlachta*, šlechtictví, přináležitost do šlechtického stavu, urozený původ' (doloženo od 1390), šlechtic, osoba náležející do šlechtického stavu' (od 1396), šlechta, společenská vrstva mající určité privilegované právní postavení' (od pol. 15. stol.), *šlachcic*, šlechtic, nobilis, miles' (od 1399) (v. S1Stp VII: 567n, 571n). Do polského kontextu patří stukr. *шляхта* a *шляхтычы* tv.

Jinde je pouze neterminologický význam.: hl. st. *šlachta*, rod' (tak ještě Pfuhl 1866: 720), dl. *šlachta*, přibuzenství', st. i, rod' (v. Schuster-Šewc 1979–89: III, 1454); sln. *žláhta*, přibuzenstvo', arch. i, rod, přibuzenství', druh' (v. Pleteršnik 1894–95: II, 967), ch. dial. *žlãkta*, rod, přibuzenství', *žlajhta*, *žlaho*, rod' (v. RHSJ: XXIII, 453, Skok 1971–74: III, 683).

Tyto výrazy byly přejaty ze střhn. *slahte* f. ,rod, původ, druh' (u ch. dial. výrazů není vyloučeno sln. prostřednictvím). Takový zjevný výklad ovšem otevírá otázku po formální a sémantické adaptaci střhn. výrazu.

Pokud jde o formální stránku, je nejdříve nutno říci, že sln. ž odráží střhorškoněm. (bavorskou) realizaci fonému /s/ před l, která existovala až do 2. pol. 13. stol. (sr. Paul 1998: 162, § 152). Nejasné je, zda č. *šlechta*, bylo přejato z východostřněm., kde se foném /s/ na začátku slova před l realizoval nezněle (sr. Schwarz 1934: 353), nebo bylo přejato až po 2. pol. 13. stol. z jihoněm. dialektů. Z východostřněm. jsou v každém případě luž. výrazy.

Jinou málo jasnou otázkou je e v č. *šlechta*. Machek (1968a: 616) je vysvětloval vlivem střhn. *geslechte*, rod'. Je ovšem doloženo i střhn. *slehte* tv., které je ale neutrum (sr. Lexer 1872–78: II, 968).

Pokud jde o sémantickou stránku, je zjevné, že v sémantice stč. *šlechta* dominuje význam ,dobrý původ, dobrá kvalita', od něhož se teprve odvíjí pojmenování skupiny lidí, kteří se takovým původem a takovou kvalitou vykazují. Střhn. *slahte* je v tomto ohledu bezpříznakové: neoznačuje žádný zvláštní kvalitní rod. Jeho sémantiku reflektují i přejetí do luž. a sln. U stč. přejetí však byla sémantika rozšířena o význam ,dobrý rod' a ten nakonec převážil. Tento posun je pochopitelný: výpůjčka se zřejmě stala prestižnější než odpovídající domácí slovo. Zpočátku ovšem stč. *šlechta* nefunguje jako sociální termín (tedy výraz vymezující postavení označovaného ve struktuře společnosti), nýbrž spíše jako výraz vyjadřující se k vlastnostem označovaného (sr. i Macek 1977b: 232).

rytieř

Západní středověk vymyslel pojem rytíř. Pro pojmenování tohoto pojmu bylo v češtině užito přejetí ze střhn. *riter* tv. Stč. *rytieř* stejně jako jeho novočeský kontinuant *rytíř* i jako samo střhn. *riter* a jeho něm. kontinuant *Ritter* ovšem neoznačovaly jen tento pojem, nýbrž i příslušníka jisté skupiny tzv. nižší šlechty. (Sémantiku stč. *rytieř* i její vývoj přesně rekonstruoval Macek 1980, 1994: 50–58; o vývoji sémantiky něm. slova v. Götze–Mitzka 1939–57: V, 419–

421). Co se týče chronologie přejetí, lze těžko z existence podoby *řitieř* usuzovat, že k přejetí došlo poprvé už před změnou $r' > ř$ (tedy nejpozději v 2. pol. 13. stol.), neboť doklady na počáteční *ř* jsou sporadické (AlxV 1025, TkadIA 6b, HynRozpr 188b, CestMandB 8a) a mohou být vysvětleny i jako hyperkorekce či chyba.

Stč. slovo bylo přejato do p. (v. Basaj–Siatkowski 1974: 14 s liter.). (St)p. *rycerz* má ovšem *c*, místo očekávaného *č*. Korbut (1893: 440) zde viděl vliv slova *pancerz* ‚pancíř‘. Není vyloučeno, že výraz byl přejat z č. dial., kde došlo k asibilaci dentál, nebo v době, kdy podoba s asibilovanou dentálou (doložená v RadaOtcP 391, JeronM 25b, KlarBohO 380) ve stč. dominovala. Potíž ale spočívá v tom, že bychom museli předpokládat přejetí až po depalatalizaci stč. *c'*, neboť jinak bychom jako substituent v p. čekali *č*.

Ze stp. bylo slovo přejato do ukr. (stokr. *рыцерь*, ukr. *рицар, ліцар*) a ukr. slovo proniklo i do r. (str. *рыцерь*, r. *рицарь*), kde se ve starší době vyskytují i přímá přejetí (str. *ригорь, рыторь* < střhn. *riter*; *ридель* < střdn. *ridder*; sr. Vasmer 1953–58: II, 555, 558).

Zcela nové přejetí z něm. *Ritter* je srb. *рицар* (sr. Brodnjak 1993: 469).

Ch. a sln. se odlišují od ostatních sl. jazyků, neboť pro pojmenování rytíře neuzily mladších přejetí, nýbrž kontinuantů psl. **vitędzь* (sr. **vitędzь*).

zeměnin

Níže v souvislosti se stč. *vévoda* bude řeč o vytváření tzv. zemské obce v Čechách 12. a 13. stol. Člen zemské obce se zpočátku nazýval *zeměnin* (nom. pl. *zeměně*): v Dalimilově kronice a současných pramenech je to označení všech urozených obyvatel země a je zčásti synonymní s výrazem *pán* (tato slova se liší v tom, že *zeměnin* je vždy šlechtic pocházející z českých zemí, zatímco *pán* se může vztahovat i na šlechtice cizího; sr. Macek 1977a: 55, 1994: 64, Šusta 1926: 130, pozn. 2; sr. i RožmbA, §§ 115, 120); v RožmbA (§§ 119, 136, 138, 206) se *zeměnin* vymezuje vůči kléru na jedné a měšťanům na druhé straně (v § 120 se *zeměním* spojuje se zemským právem). V 15. stol. výraz *zeměnin* (→ *zeman*) označuje příslušníka toliko nižší šlechty (Macek 1994: 64–66)¹²⁴ a během 16. stol. vychází z užívání a spolu s jiným domácím výrazem, *vladyka*, je vytlačen přejatým a zřejmě prestižnějším *rytíř* (sr. Macek 1994: 56, 59).

Stč. *zeměnin* je odvozeno od subst. *země* sufixem obyvatelských jmen *-ěnin*, pl. *-ěně* (k sufixu sr. Gebauer 1896: 72–76). Jeho slovotvorný význam je tedy ‚obyvatel země‘. Je ovšem jasné, že ve struktuře společnosti, dané existencí tzv. zemské obce, byl za obyvatele země považován jen obyvatel svobodný a urozený, neměšťan (měšťan je obyvatelem svého města!) (sr. k tomu i

¹²⁴ „Starší formulace Výkladu na právo země české ‚před zemaný, je v rkp. B I 1 (z poloviny 15. století) změněna na ‚před pány‘, protože se už běžně slovem *zeman* označoval člen nižší šlechty.“ (Macek 1994: 64, pozn. 145)

Žemlička 1997: 346, 400n). Proto tedy lexikální význam stč. výrazu na počátku 14. stol. je, jak zmíněno, ‚šlechtic‘.¹²⁵ Později však dochází k vývoji obdobnému tomu, jaký nastal u slova *baro* (v. *baro*): *zeměnin* začíná označovat jen takové šlechtice, kteří nemají jiný titul, který by je vymezoval uvnitř šlechty, tedy takové, kteří nejsou pány nebo rytíři. Postupně se tak *zeměnin* stává titulem nižší šlechty.

Dosavadní výklad byl věcí historické sémantiky a slovo tvorby, protože jsme se pohybovali v doloženém systému a slovo tvorná motivace v něm byla jasná. Etymologie zde může přispět jen poukazem na odpovídající výrazy v ostatních sl. jazycích, tedy na výrazy odvozené od jinოსlovanských protějšků stč. *země* sufixem, který koresponduje se stč. *-ěnin*, pl. *-ěné* (< psl. *-'an-inъ, pl. *-'ane; sr. Sławski 1974: I, 119, Vaillant 1950–74: IV, 337–339). Zde totiž nacházíme tři skupiny, které odpovídají třem fázím v posunech sémantiky našeho výrazu. Jednak jsou tu výrazy, které svým lexikálním významem odpovídají slovo tvornému významu stč. výrazu: sln. *zemljan* ‚pozemšťan‘, ch. st. (17. stol.) *zemljanin* ‚obyvatel nějaké země‘, stsrb. *земљанин* ‚agricola‘ (sr. Pleteršnik 1894–95: II, 913, RHSJ: XXII, 775). Významu stč. *zeměnin* ve 14. stol. odpovídá hl. *zemjan* ‚šlechtic‘ (*zemjanstwo* ‚šlechta‘; dl. *zemjan*, *zemjanstwo* tv. je podle Schuster-Šewce 1979–89: IV, 1747 z hl.). Stp., střp. a p. st. *ziemianin* znamená ‚šlechtický statkář, zeman‘ a ‚obyvatel, incola, terrigena, pozemšťan‘ a střp. i ‚rolník, agricola‘ (sr. SłStp: XI, 363–365, SJP: VIII, 499n, Linde 1854–60: VI, 1058). Sem patří i sbr. a stokr. *зем(л)янинъ* ‚šlechtický statkář‘ (sr. HSBM: XII, 217, 223, Gumec’ka 1977–78: I, 397n).

Je zde možno pozorovat paralelnost mezi vztahem etymologie a slovo tvorby na jedné straně a srovnávací jazykovědy a jazykovědy historické na straně druhé. Etymologie je z tohoto hlediska srovnávací slovo tvorbou.

nápravník

U výrazu *nápravník* se ke slovu dostává pouze slovo tvorba. Nicméně budiž zde promluveno i o tomto výrazu. Slovo tvorná stavba, a tedy ani slovo tvorná forma a motivace stč. *nápravník* totiž není zcela zjevná.

Stč. *nápravník* označuje uživatele *nápravy*. Nejstarší doklad ve StčSl pochází z r. 1348. Stč. *náprava* je nemovitost (dvůr, tvrz, ves, polnost) poskytovaná lenním pánem vazalovi (i nešlechtici), který pak byl povinen plnit určité služby (většinou vojenské). (Sr. Gebauer 1903–16: II, 484–486, StčSl s.vv., Brandl 1876: 169n, Macek 1994: 81.) V jiných sl. jazycích odpovídající výrazy nenacházíme (kromě jednoho nejistého stp. dokladu, v. SłStp: V, 81). Stč. *ná-*

¹²⁵ Instruktivní jsou v tomto ohledu §§ 119 a 120 Rožbma (v. Gebauer 1880b: 276): v prvním se říká, že *měščenín základu též právo jmá jako zeměnin* (lexikální význam ‚šlechtic‘), v druhém lze pozorovat přechod od slovo tvornou formou daného významu ‚obyvatel země‘ k významu ‚šlechtic‘: *man v Čechách sedě též právo jmá se odpřiseci jako zeměnin zemským právem*.

prava mělo i obecný význam ‚náhrada škod, oprava, uvedení na správnou míru‘. V našem případě by se tedy jednalo o sémantickou specializaci: náhrada, vlastně odměna, za určité služby („napravení“ škod, výdajů, které leník má kvůli své službě); a konkretizaci: výraz označuje i prostředek nápravy, předmět odměny (nutno ovšem uvážit, že *náprava* ve významu ‚nemovitost‘ je doloženo dříve, už v 1. pol. 14. stol., než ve významu ‚uvedení do náležitého stavu‘, doloženém až zač. 15. stol.). Od slova *náprava* v tomto významu pak bylo sufixem *-ník* odvozeno subst. *nápravník* – snad i podle modelu daného výrazy *svobodník* (od *svoboda* ‚nevázanost, výsada, volnost‘) a *dědinník* (od *dědina* ‚zdeděný, dědičný statek, pole, pozemek‘) (sr. i Němec 1980b: 145).

Jiný výklad podal Teige (1901): „zdá se, že jméno [scil. *náprava*, B.V.] pochodí odtud, že nápravník držel statek cizí nebo seděl na právu jiného“. V podstatě shodně píše Vaněček (1942b: 142): „Co se týče *nápravy* (...) domnívám se, že je zde míněno postavení, kdy někdo sedí na cizím právě, resp. na zvláštním právě, jsa tak *ná-prav-níkem*, to jest v podstatě držitelem léna, manem pána půdy.“ Stč. *nápravník* je podle tohoto výkladu tedy prefixálně-sufixálním způsobem utvořené jméno nositele okolnostního určení (‚ten, kdo je na (cizím / zvláštním) právu‘). Tento výklad ovšem implicitě předpokládá, že *náprava* je odvozeno od *nápravník*.

plemič

Ch. *plěmíc* ‚šlechtic‘ je poprvé doloženo v 2. pol. 16. stol., do poloviny 17. stol. je ovšem řídké. Obvyklejším se slovo stává v 2. pol. 17. stol. a běžným až v 2. pol. 18. stol. (V. RHSJ: X, 49.) Ch. *plěmíc* je odvozeno sufixem *-ic*, tvořícím pojmenování osob podle jejich původu, od subst. *plěme* ‚rod‘; *plěmíc* je tedy ‚pocházející z (dobrého) rodu‘. Při tomto konstatování se pohybujeme na poli slootovorb, pro etymologii se tento závěr hodí jako paralela pro výklad pragerm. **kuningaz*, které je tvořeno pragerm. sufixem *-ing-*, funkčně ekvivalentním chorvatskému *-ic*, od subst. **kun-* ‚rod‘, odpovídajícího významově chorvatskému *plěme* (sr. **kuningaz*).

Sln. *plěmič* je zřejmě novější a utvořené podle ch. vzoru (v. Pleteršnik 1894–95: II, 56).

Vedle *plěmíc* existuje ještě synonymní ch. *plemenitáš*, doložené od 16. stol. (v. RSHJ: X, 47) a odvozené od adj. *plěmenit* ‚urozený, ušlechtilý, šlechtetný‘. Odpovídající slovo je i ve sln.: *plemenitáš* ‚šlechtic‘ od *plemenit* ‚ušlechtilý, šlechtetný, šlechtický‘.

дворянин

Str. *дворянин* označovalo člověka sloužícího na panovníkově dvoře (svobodného i nesvobodného). Tomuto významu odpovídá i význam slootovorný:

дворянин je odvozeno od subst. *двор* ‚dvůr‘. Od 16. stol. nabývá *дворянин* významu ‚šlechtic‘ a označuje novou vrstvu urozenců, služebnou šlechtu, která vytlačila staré bojary. (V. SRJa: IV, 194n, SDrJa: II, 449n.) Jako u ch. *plēmíc* i zde se pohybujeme v rámci slovo tvorby. Etymologie může využít našeho konstatování jako slovo tvorně-sémantické paralely při zkoumání západo-gót.-lat. *gardingus*, které má stejnou slovo tvornou formu jako r. výraz (v. *gardingus*).

III. Dux

vojevoda: jak dokázat kalk?

Psl. **vojevoda* můžeme rekonstruovat na základě následujících výrazů:

stsl. *vojevoda* ‚vojevůdce, ó στρατολογήσας (II Tim 2, 4), στρατιώτης (Supr)‘, ‚ηγεμών, στρατηγός (o různých úřednících, zejm. ve městech a v římských provinciích)‘ (SJS: I, 217n),

stč. č. *vévoda* ‚Herzog, vévoda‘,

stp. *wojewoda* ‚vojevůdce‘ (okolo r. 1250: *Omnes autem domini pan appellatur, duces vero exercitus woyewody nominantur & Iuxta Polonicam interpretationem dux exercitus woyewoda appellatur*), ‚úřední titul (zpočátku dvorský úředník, vůdce vojska jako zástupce panovníka, později vysoký zemský úředník vykonávající na určitém území správní a soudní moc – palatinus, castellanus, capitaneus)‘, (v Bibli) vůdce, představený nějaké skupiny lidí‘ (v. SłStp: X, 279–281), p. *wojewoda* ‚představitel státní správy v krajích (nejvyšší krajský úředník)‘,

plb. *vavãdã/vovodã* ‚Fürst, Un Prince‘ (v. Olesch 1983–87: III, 1392n),

str. *βοεβοδα* ‚vojevůdce‘, ‚určitý úřední titul‘ (v překladech Bible – např. i o Pilátovi; v originálních památkách – úředník s jistou vojenskou mocí) (v. Schmidt 1964: 514, SRJa: II, 261n, SDrJa: I, 457n, Sreznevskij 1893–1906: I, 280n),

stukr. *βοεβοδα* ‚zástupce krále nebo velkoknížete‘ (v p. království nebo lit. velkoknížectví), ‚titul vládců Moldavska a jeho synů‘ (v. Gumeč’ka 1977–78: I, 184n),

stbr. *βοεβοδα* ‚vojevůdce‘, ‚představitel města nebo městské oblasti‘ (v. HSBM: IV, 85),

b. *βοῦβόδα* hist. ‚vůdce povstaleckého oddílu v době turecké nadvlády, vojevůdce‘, ‚v době tureckého panství jistý úředník státní správy‘ (v. RBE: II, 348n),

srb. *војвода* ‚vojevůdce‘, hist. (v Č. Hoře) ‚hlava knežiny‘ (v. RSKNJ: II, 758n, Vuk 1935: 72n, RHSJ: XXI, 277–279),

ch. *војвода* ‚vojevůdce‘, ‚titul některých místodržících uherského krále‘ (v. RHSJ: XXI, 277–279),

sln. *војвода* ‚vévoda‘, stsln. (16. stol.) i ‚vojevůdce‘ (Pleteršnik 1894–95: II, 783).

Kromě toho existují také přejetí do neslovanských jazyků:

maď. hist. *vajda* ‚vévoda‘ (*erdélyi vajda* ‚vévoda sedmihradský‘), st. *vojovoda*, *vojavoda*, *vajavoda*, *vojvoda*, *vajvada* ad. (v. Gregor 1979 s liter.; do maď. byl sl. výraz snad přejat velmi brzy, protože už u Konstantina Porph. je doloženo *βοέβοδος* o maďarských vojevůdcích, v. Moravcsik 1967: 317, Du Cange 1958: 207n; Malingoudis 1972–73: 68 to ovšem interpretuje jako užití „barbarského“ slova k popisu „barbarských“ institucí bez ohledu na etnické nebo jazykové rozdíly),

rum. *voivod*, *voevod* ‚titul vládců rumunských knížectví Valašska a Moldavska‘, strum. i ‚vojevůdce‘ (v. Tiktin 1903–25: II, 1767n),

stlit. *vaivada* ‚panovníkův místodržící‘ (odpovídá p. *wojewoda*) (v LKŽ s.v., Skardžius 1931 s.v.).

Psl. **vojevoda* je zjevné kompozitum o skladu substantivum + deverbální komponent: prvním členem je kolektivum **vojb* ‚vojsko, vojáci‘ (> stsl. *voi*, stč. *voj*, str. *воѣ*, sln. arch. *vòj*, ch. arch. *vôj*, srb. arch. *вој*); deverbálním komponentem je kmen slovesa **vedq*, **vesti* ‚vést‘ (> stsl. *vedq*, *vesti*, č. *vedu*, *vést*, r. *ведѣ*, *вѣстѣ* ad.) v *o*-vém stupni ablautu. Kompozitum **vojevoda* vykazuje strukturu typickou pro psl. kompozita (sr. Šlosar 1999: 9n, 11, 15): je to bezafixální spojení dvou kmenů, které je jako celek opatřeno pouze substantivní morfologickou charakteristikou.

Otázkou je, proč touto morfologickou charakteristikou byla právě *ā*-kmenová deklinace. V této souvislosti je možné poukázat na další *ā*-kmenové maskulinní sociální termíny jako **sluga*, **starosta*, **voldyka*, **starějšina*. Zda zde můžeme spatřovat tendenci psl. řadit takové výrazy k již převážně femininní deklinaci (Lohmann 1933), není jasné.

Výchozí (slovotvorný) význam výrazu *vojevoda* jako označení osoby, daný jeho slovotvornou formou, je tedy ‚ten, kdo vede vojsko‘ (první komponent označuje u tohoto typu kompozit substanci představující některé z možných doplnění děje, v našem případě je to objekt děje). Otázkou ovšem je, jaký byl lexikální význam psl. **vojevoda*. Můžeme se domnívat, že tímto výrazem nemohl být nazýván kdokoli, tj. vůdce kteréhokoli ozbrojeného oddílu, nýbrž spíše jen vůdce určitého regulárního, tj. sociálně zakotveným úkolem definovaného ozbrojeného útvaru – vojska, které předpokládá určité (tzn. nikoli libovolné) sociální vymezení jak vnitřní (jeho členů mezi sebou), tak vnější (k institucím společnosti). Velitel vojenské moci určitých územně-správních jednotek (sociálně-teritoriálních entit) pak mohl nabývat, zprvu snad zástupně, i jistých nevojenských pravomocí (administrativa, jurisdikce, exekutiva). Takový sémanticko-funkční posun nacházíme v chorvatsko-uherské oblasti (otázkou je, kde k němu došlo, zda v maď., nebo v ch.) a v polské oblasti, odkud se rozšířil i do oblasti bělorusko-ukrajinské a litevské.

Stč. *vévoda* má tři významy a vstupuje do dvou lexikálně-sémantických vztahů (konkurencí). Jednak má význam ‚vojevůdce‘. A protože v tomto významu se stč. (prač.) *vévoda* rovnalo sthn. *herizogo*, nabylo i druhého významu

sthn. výrazu, totiž významu ‚vévoda‘, a stalo se tak označením pro pojem vévoda (ke vzniku tohoto pojmu v. zde III. oddíl kapitoly o germánských titulech). Protože český panovník, ještě než získal titul krále, byl v říšské hierarchii de iure *dux*, získalo *vévoda* i třetí význam, totiž ‚český panovník‘. Zároveň se tak otevřel prostor ke konkurenci s domácím označením českého panovníka, totiž *kněz*. Tuto konkurenci na první pohled nacházíme v 2. a 3. verši písně Svatý Václave (PřsVácl): *Svatý Václave, / vévodo české země, / kněže náš* (v. Lehár 1990: 124). Konkurence je zde ale jen zdánlivá, neboť se zde jedná o vyjádření dvojí perspektivy: v případě výrazu *kněz* vnitřní, v případě výrazu *vévoda* vnější; *kněz* je představitel jednotky dané personálními svazky, *vévoda* je představitel jednotky dané teritoriálně. Na tomto místě je třeba připomenout, že od konce 12. století dochází k formování tzv. zemské obce, tj. souhrnu urozenců nárokujících si právo reprezentovat zemi. Jde zde o posun od vymezení daného personálními svazky (šlechta definovaná primárně jako souhrn panovníkových vazalů) k vymezení danému teritoriálně (šlechta jako reprezentant země). Jak ukázal Třeštík (1971), ještě v Kosmově pojetí je základním strukturálním principem české společnosti vztah mezi panovníkem a jeho vazaly, založený na tom, že panovník vlastní celou zemi a urození své statky pouze dočasně drží. V 13. století šlechtici opravňují své postavení ve společnosti svým pozemkovým vlastnictvím: tomu ovšem předcházela postupná přeměna benefi-ciální držby v držbu pozemkovou.¹²⁶ (K těmto změnám v. zejm. Třeštík 1979, 1999a, Třeštík–Polívka 1984, Žemlička 1990, 1997: 358n, 2002: 38, 40–44, 352n, 2003, Vaníček 1991; k předchozí strukturaci, dané existencí tzv. služebné šlechty v. mj. Graus 1965, Krzemińska–Třeštík 1964, Charvát 1992, Kander 1992; stejné procesy proběhly i jinde: výše jsme sledovali posun od *barones meilnostri* k *barones terrae*; v. *baro* a také Třeštík 1999b.¹²⁷) Tak se mění

¹²⁶ Během 2. pol. 12. stol. držitelé dvorských a hradských úřadů a zároveň uživatelé s nimi spjatých benefi-cií začali své dědičné držení de facto ztotožňovat s právním dědičným držetím de iure (sr. Žemlička 1997: 284n). Statuta Konráda Oty z r. 1189 potvrdzovala nerušenou držbu právem nabytých statků, v. CDB: II, 222–225, 329–332, III, 202–205) a během 13. stol. začali dvorští a hradští úředníci majetky a pozemky náležející k jejich úřadu považovat za své. 13. stol. znamená stíhnutí dvou pojetí: čeští panovníci (v té době silní) mají zemi stále za svůj majetek, s nímž mohou volně nakládat, zatímco velcí šlechtici považují půdu, kterou drží, za své vlastnictví. Skutečností však je, že se během 13. stol. zformuje skupina nejmocnějších privilegovaných. Jako samostatný politický činitel pak vystoupí v době, kdy její protipól panovník je oslaben, totiž v době interregna po smrti Přemysla Otakara II. Politickými institucemi této skupiny se stanou zemský sněm (poprvé 1281), zemský soud (původně králem zřízená instituce!) a zemské desky (nástroj fixace vlastnictví nemovitých majetků, tedy konstitutivního komponentu této vrstvy). Václavovi II. nezbude než uznat dualitu moci v zemi a rozdělit vládu na *dominium speciale* a *dominium generale*. Mezrník (1999: 137n) ukázal, že ačkoli skutečnou rozhodovací váhu a skutečný vliv na politický vývoj měli jen nejmocnější šlechtici, nebyla zemská obec pouhým myšlenkovým konceptem bez odrazu v realitě, nýbrž představovala jednotnou, byť ideální kategorii. O tom, že zemským právem se spravovali všichni *zeměné* v. Rožmba § 120 (Gebauer 1880b: 276).

¹²⁷ Precizní a zhuštěnou formulaci těchto posunů podává Válka (1986: 75; tam viz rovněž specifika moravské situace): „Během 13. stol. se namísto raněstředověké družinné a správcovské velmožské vrstvy vytváří ‚panský stav, jako sociální skupina zcela nového typu. Páni si

i postavení panovníka: v listinách poslední čtvrtiny 12. stol. se *dux Bohemorum* postupně mění v *dux Bohemiae*. (Sr. Žemlička 1997: 346, 358, 2002: 629 s liter.) Obrat *kněže náš* tedy odráží starou, personálními svazky vymezenou strukturaci (~ *barones mei/nostri*), zatímco *vévoda české země* reflektuje strukturaci novou (~ *barones terrae*), určenou existencí tzv. zemské obce. To je tedy pohled diachronní. Synchronní pohled lze postihnout způsobem naznačeným výše, tedy tak, že *kněz* odráží perspektivu vnitřní, zatímco *vévoda* perspektivu vnější. To, že ve staročeských památkách se o českých panovnících, kteří neměli titul krále, užívá více výrazu *kněz* než *vévoda*, je v jistém smyslu optický klam: v těchto památkách převažuje vnitřní perspektiva, v níž Čechy (resp. české země) nejsou nahlíženy jako vévodství – součást říše. Dodejme ještě, že vznik první sloky PísVácl se datuje do 12. století (sr. Lehár 1990: 29–37 s liter.).

Konkurence výrazů *vévoda* a *kněz/kniež* > *kníže* ve významu třetím (,český panovník‘) se projeví také tím, že se tato konkurence přenesla i do významu druhého a výrazu *kníže* se užívá někdy i ve významu ‚vévoda‘ (sr. Kalista 1941: 78, Veleslavín 1579 s.v. *dux*, Vusín 1700: 84; sr. i p. *książ* ‚vévoda‘ & ‚kníže‘, hl. *wjerch* ‚kníže‘, ve st. jazyce i ‚vévoda‘, v. Schuster-Šewc 1979–89: III, 1616; opačný případ je v plb., kde *vaváďa/vovodá* znamená ‚Fürst‘, sr. k tomu Vykypěl 1999: 289n).

Nejasnostem se jazyk nejdříve pokusil čelit přejetím střhn. *herzoge*: stč. *hercuk* znamená ‚vévoda‘, a to výhradně jako označení říšské instituce, nikoli českého panovníka (sr. Gebauer 1903–19: I, 413¹²⁸). Nakonec se ale situace během středněčeské doby ustálila tak, že *vévoda* odpovídá něm. *Herzog* a *kníže* něm. *Fürst*, *hercuk* zaniká a pro pojmenování vojevůdce se nakonec, ovšem zřejmě až poměrně pozdě, vytvoří nové kompozitum *vojevůdce* (Jungmann 1835–39 ještě slovo nemá, Kott 1884 už ano).

A. Meillet (1902–05: II, 210, 1920: 93, 1934: 375, 514) vyslovil domněnku, že psl. **vojevoda* je kalk germ. **harjatugan-* (> sthn. *herizogo* etc.). S tímto názorem souhlasil Vaillant (1950–74: IV, 774), odmítli jej mj. Brückner (1927a: 629, s.v. wój), Vasmer (1953–58: I, 213), Cejtin (1977: 228). Je nutno ptát se zcela obecně po kritériích, podle nichž rozhodneme, zda nějaké slovo je kalk, či nikoli. Výchozím předpokladem v našem případě ovšem je, že psl. znala slovotvorný postup kompozice, jinak by sám vznik kalkovaného kompozita byl nemožný (s tím počítá i Meillet 1902–05: II, 210: „Mais il devait exister quelques modèles en slave même; autrement la formation serait inintelligible.“) Je tedy zřejmé, že pro psl. kompozita předpokládat musíme. Otázkou je, jak častý je slovotvorný postup kompozice v psl. (Toho se dotýká i poznámka Brücknerova 1927a: 629: „takie złożenie jednak bywa istotnie niecałkiem w duchu

sice stále udržují důležité funkce v okruhu královské moci, ale jejich postavení ve společnosti je již pevně spojeno s velkým feudálním pozemkovým vlastnictvím – důležitým faktorem teritoriálního zakotvení.“

¹²⁸ Gebauer (l.c.) uvádí jeden doklad z Pulk, další doklady sr. PulkR 111b, 1254b, LetVrat k r. 1405.

słowiańskim, coby się raczej *wojnikiem* objawiał“.) S tím souvisí i otázka, v jakých sémantických okruzích se kompozita vyskytují. (Sem spadá jiné Brücknerovo (1922–23: 402) upozornění, totiž že „rozglądając się w ciałej terminologii słowiańskiej, złożzeń dla podobnych nazw nigdzie nie widzimy (...) (*gospodb* jako przedśłowiańskie niczego nie dowodzi)“.¹²⁹)

Jak ukázal Šlosar (1999: 9n, 78), bezafixální kompozitum nespécifikuje substanci samu, nýbrž rozvádí motivaci jejího pojmenování, a je tedy pojmenováním se zvýšenou mírou popisnosti; lze je pak využít tak, že se přiřadí k už známé substanci, kterou není potřeba specifikovat (tím se rovněž odstraní nedostatek tohoto typu kompozit spočívající v tom, že pojmenování nezařazuje k určitému slovotvornému typu). Tak jsou dány podmínky k uplatnění zejména v oblasti onymie: „faktické přiřazení k osobnímu či místnímu nositeli eliminovalo nejasnost plynoucí z absence sufixu a informace obsažená v předním členu kompozita značně rozšiřovala rozlišovací schopnost vlastního jména“ (Šlosar 1999: 10).

Meillet (1920: 93) upozorňoval, že „la composition n'est pas, dans les langues indo-européennes, un procédé de la langue courant; c'est un procédé savant et généralement artificiel. (...) La composition est l'un des traits qui sont éminemment propres aux langues techniques et savantes.“ Toto pozorování lze převést do obecné roviny. Role kompozice souvisí s typologickou povahou daného jazykového systému.¹³⁰ Nejprůhodnější podmínky pro ni poskytuje typ polysyntetický: v extrémě polysyntetického typu totiž není protiklad mezi větou a slovem, nýbrž mezi slovem/větou a sématem a sémantémy se spojují bez pomoci specifických forem (je to přesný opak extrémě izolačního typu) (sr. Skalička 1935: 27, 1966: 161n, 1968: 276). V jazycích, v nichž dominují rysy jiných jazykových typů než polysyntetického, je pro kompozici prostor omezen; využít ji ovšem lze ve specifických částech lexika. Kompozice je totiž v takovém typologickém kontextu výhodná zejména zvýšenou popisností, o níž se mluvilo výše. Jak ukázal Benveniste (1967: 30n),¹³¹ kompozice představuje jev určitého metamorfismu: jisté syntaktické třídy se zapojují do jiných syntaktických tříd, a to procesem metamorfismu, vytvářejíce nové kategorie morfologické (gramatické). První krok zde představuje tzv. inkorporace (metamorfismus pouze na úrovni morfologické či gramatické), druhý kompozice (metamorfismus i na úrovni slovotvorně-lexikální) (sr. k tomu i Skalička 1968: 276). Poté, co je věta transformována, „la prédication est mise en suspens, et l'énoncé actuel devient virtuel. (...) Telle alors se définit la fonction du composé: transférer au virtuel la rapport actuel de prédication énoncé par la propo-

¹²⁹ Na to, že *gospodb* je skutečně spíše předpsl., ukazuje jednak existence jeho přímé paralely, totiž lat. *hospes*, jednak také to, že nelze rekonstruovat další psl. kompozita o skladu subst. + subst. (k tomu sr. Šlosar 1999: 50, Gołąb 1994: 183).

¹³⁰ Přijímáme zde typologickou klasifikaci V. Skaličky.

¹³¹ „C'est le modèle syntaxique qui crée la possibilité du composé morphologique et qui le produit par transformation. La proposition, en ses différents types, émerge ainsi dans la zone nominale.“ (Benveniste 1967: 30)

sition de fondement.“ (Benveniste 1967: 30) Pro schopnost pojmenovávat i zároveň reflektovat syntaktické vztahy je tedy tento postup vhodný pro klasifikaci (sr. Benveniste 1967: 31).

Pokud jde o samu častost slovo tvorného postupu kompozice, je zejména těžko stanovit s dostatečnou jistotou korpus psl. kompozit, neboť se v případě psl. jedná o rekonstruovaný jazykový systém. V každém případě je zjevné, že jak v historických sl. jazycích, tak v nejpravděpodobnějším modelu psl. nejsou kompozita tak četná jako např. v sanskrtu nebo v (novo)germ. jazycích, lze však říci, že v tomto ohledu se psl. od ostatních ie. jazyků podstatně neodlišuje (sr. i Erhart 1982: 231).

To jsou tedy předpoklady systémové, předpoklady umožňující existenci domácích, nikoli jen podle cizích vzorů vytvořených kompozit (a tedy i umožňující domácí vznik konkrétního jednotlivého kompozita). Ptáme-li se po kritériích posouzení, zda konkrétní výraz je kalkem, vyvstávají především dvě otázky: jednak zda si jednotlivé části dotyčných kompozit odpovídají, a jednak zda existuje konkurenční nesložený, příp. zjevně nekalkovaný výraz.

První otázku lze v našem případě zodpovědět kladně: psl. **vojb* se sémanticky rovná pragerm. **harja*- a rovněž pro pragerm. **teuhan* lze vedle významu ‚táhnout‘ předpokládat i význam ‚vést‘, a to jednak na základě gót. *tiuhan* ‚táhnout‘ i ‚vést‘ (sr. Götze-Mitzka 1939–57: III, 423, Streiberg 1919–28: II, 140) a jednak na základě lat. *dūcō* ‚vedu‘ < ie. **deuk-* > pragerm. **teuhan* (sr. III. oddíl kapitoly o germánských titulech).

Pokud jde o druhou otázku, můžeme na ni odpovědět tak, že u historicky doložených kontinuantů psl. **vojevoda* taková konkurence není, nicméně je třeba upozornit na psl. **vod’b* (> stsl. *voždb*, stp. *wódz*, srb. *vođh*, ch. *vòď* ‚vůdce‘)¹³² s širším významem ‚vůdce‘, o němž se lze domnívat, že mohlo být užito i o vůdci vojska. Sem spadá i argument Cejtinové (1977: 228), že – pokud jde o stsl. – častost slova a hojnost jeho derivátů svědčí proti kalkování. Tím se ale dokazuje pouze to, že výraz byl zakotven v mluveném úzu, nikoli to, že nebyl kalkován: výraz mohl být kdysi přeložen, a přesto později zakotvit v úzu.

Kromě kritérií jazykových existují ještě kritéria mimojazyková, týkající se reálií. Zde je nutno konstatovat, že nevíme, zda Slované od Germánů přejali nějaký nový model vedení vojska, ani zda se germánští vojevůdci a jejich pojmenování těšili nějaké obzvláštní popularitě a prestiži.

Molnár (1985: 105n) vyslovil domněnku, že stsl. *vojevoda* je kalkem ř. *στρατηγός*. spolu se stsl. se slovo dostalo na Moravu, kde bylo podpořeno sthn. *herizogo*, které zde znali. Třebaže máme zprávy o Slovanech, kteří sloužili v byzantském vojsku, a to i jako velitelé (sr. Niederle 1902–24: II, 242, pozn. 4,

¹³² Odvážná je domněnka, že psl. **vod’b* reflektuje jméno krále Antú *Boz*, o němž mluví Jordanes v souvislosti s rozvrácením gótské říše v dnešním jižním Rusku Huny kolem r. 375 (v. Zháněl 1930: 24, pozn. 59 a 31, pozn. 86), kterou vyslovil Rozov (1929) a přijal Trubačev (1982: 11): Jordanes psal v pol. 6. stol., zatímco palatalizace alveolár je kladena až do 2. pol. 7. a 1. pol. 8. stol. (v. Lamprecht 1987: 52).

458n, 1911–34: III, 483), lze proti Molnárovi názoru argumentovat slootovorně. Jak ukázal Šlosar (1999: 9n, 15, 78), na sklonku psl. epochy byla podstatně zvýšena sémantická nosnost kompozit, neboť druhý člen začal být opatřován sufixem, který pak jednoznačně vyjadřoval slootovornou kategorii dané formace: psl. bezafixální typ kompozit s pouhou morfologickou charakteristikou zařazuje výraz pouze do slovnědruhové kategorie (zařazení do slootovorné kategorie je implicitní, dané lexikálním významem, tedy uživatelskou konvencí), zatímco popsl. sufixální typ zařazuje i do kategorie slootovorné (zařazení je tedy explicitní, dané slootovornou formou a jejím významem). Z této perspektivy je možno přijmout námitku, kterou vznesl už Pohl (1977: 32), totiž že kdyby *vojevoda* vzniklo až v 2. pol. 9. stol. na jihoslovanské půdě, čekali bychom spíše sufixální typ kompozita; *vojevoda* je tedy „zumindest keine Lehnübersetzung aus dem Griechischen, da -voďьць o.ä. zu erwarten wäre“ (Pohl l.c.).